

अस्मान्नावे क्तिन् । जगदाप्यायनवृष्टिः इदं पक्षद्वयेऽपि तुल्यार्थ-
कम् । 'निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु, यदिन्द्रो वर्षते'
इति द्वयोरपि वर्षप्रदत्वोक्तेः । पर्जन्य इन्द्रः ध्वनदम्बुदश्च 'प-
र्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ' इत्यमरः । इदमपि तस्य पूर्वविशेषणवत्
प्रावृषेण्यत्वसूचनाय । तव श्रिया संपदा त्विषा च । पर्यभावि
परिभूतः । अत्र विशेषणत्रये क्रमेण समझोऽभङ्गशुद्धश्च श्लेषः
केवलाप्रकृतविषयः श्लिष्टविशेष्यकः ॥

अप्रकृतयोर्विशेष्ययोरश्लिष्टत्वे यथा—

हादिन्यन्तर्विलसत्सारङ्गोल्लासदायिरसदमलम् ।
परिभूतं हरिभासा कुवलयमम्भोदवलयमपि नी-
लम् ॥ ९३९ ॥

हादिन्याः नद्याः, पक्षे हादिन्या तटिता । अन्तः विलसन्
'तटिनी हादिनी धुनी, हादिन्यौ वज्रतटितौ' इति चामरः ।
अलं सारङ्गाणां भृङ्गाणां उल्लासदायी यो रसः मकरन्दः तं
ददातीति सारङ्गोल्लासदायिरसदम् । पक्षे सारङ्गाणां चातकानां
'सारङ्गश्चातके भृङ्गे' इति शेषः । उल्लासदायि इदं भिन्नं प-
दम् । रसत् अमलमिति छेदः । रसत् गर्जत् अमलं अकलुषं
अतिस्निग्धमित्यर्थः । नीलं कुवलयं इन्दीवरं अम्भोदवलयं च
हरिभासा परिभूतम् । अत्र प्रथमे पादे अभङ्गः द्वितीये समझः
नीलमित्यत्र शुद्धश्च श्लेषः अश्लिष्टविशेष्यकः ॥

प्रकृताप्रकृतोभयविषयो यथा—

हृद्यमहापद्मश्रीनीलरुचिः कुन्दसहजवरशङ्खः ।
धनद इव कनति शौरिर्वियद्गुनीविमलवृषगिरी-
शातः ॥ ९४० ॥

हृद्या वक्षस्स्था महापद्मा महती पूज्ये पद्मे करधृते य-
 स्थास्सा तथोक्ता श्रीः यस्य स तथोक्तः । पक्षे हृद्या हृदय-
 प्रिया महापद्मश्रीः महापद्माख्यानधिसंपत् यस्य स तथा । नी-
 ला रुचिर्यस्य नोले नीलनाम्नि निधौ रुचिः अभिलाषो य-
 स्येति च । कुन्दसहजः कुन्दकुसुमसदृशः तद्वद्धवलः वरः
 श्रेष्ठः शङ्खः पाञ्चजन्यो यस्य स तथोक्तः, पक्षे कुन्दनिधेस्स-
 हजौ तत्सहावस्थायिनौ वरशङ्खौ तन्नामानौ निधी यस्य स
 तथा । वियद्गुन्या आकाशगङ्गाया विमलः विगमितजगत्कलुषो
 यो वृष इति गिरीशः अद्रिवरः तेन आप्तः प्राप्तः सः आप्तो
 येनेति वा । पक्षे वियद्गुनी गङ्गेव विमलो विशदः वृषः वृ-
 षभो यस्य स तथोक्तः । गिरीशो रुद्रः आप्तः प्रत्ययितो यस्य
 सः तस्याप्त इति वा 'आप्तप्रत्ययितौ समौ' इत्यमरः । त्र्य-
 म्बकसख इत्यर्थः । भगवात् श्रीनिवासः धनदः कुबेर इव क-
 नति दीप्यते । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः भगवद्धनदयोरश्लिष्टत्वा-
 द्विशेषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति तृतीयो भेदः । परं त्वयमुप-
 मया संकीर्णः । यदि च भगवान् धनदो विलसतीति पठित्वा
 अप्रकृतांशमपि श्लेषग्रस्तं विधाय रूपकं क्रियते तदाऽपि प्र-
 कृतविशेष्यस्य शौरेरश्लिष्टत्वादखण्डित एव श्लेषः । न चात्र
 समासोक्तिरिति भ्रमितव्यं, अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् ।
 यत्र त्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि न त्वप्रकृत-
 धर्मी तत्र समासोक्तेरिष्टे ॥

अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः प्रायेणालंकारान्तरस्य वि-
 षयमभिनिविशते । तत्र किमस्य बाधकत्वं स्यात् आहोस्वि-
 त्संकीर्णत्वं उताहो बाध्यत्वमिति । अत्राहुर्गुणादयः—“येन
 नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधकः” इति न्यायेनालंकारा-

न्तरविषय] एवायमारभ्यमाणोऽलंकारान्तरं बाधते न चास्य वि-
विक्तः कश्चिदस्ति विषयः । यत्र लब्धावकाशो नेतरं बाधेत ।
तथाहि - अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतमात्रयोर्वा तावत्तुल्ययोगितैव जा-
गर्ति प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदिता उपमादयश्च ।
न च —

देव त्वमेव पाताऽलमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरतो लोकत्रयात्मकः ॥

इत्यादिकाव्यप्रकाशोक्तौ विविक्तो विषय इति वाच्यं, रूपक-
स्यैवात्र स्फुटत्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपम-
न्तरेण लोकत्रयात्मकत्वस्य दुरुपपादत्वात् । कथं तर्हि 'नदीनां
संपदं विभ्रद्राजास्यं सागरो यथा' इत्यादावुपमायाः प्रत्ययः ।
कथं वा तत्रैव यथाशब्दस्थाने किमुशब्ददाने उत्प्रेक्षायाः ।
अपर इति कृते च रूपकस्येति चेन्न । अत्र हि उपमादीनां
प्रतिभानमात्रं, न तु वास्तवी स्थितिः । न हि श्वैत्येन शुक्तौ
रजतत्वं प्रतीयमानमपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुपमादिप्रतिभोत्प-
त्तिहेतुश्श्लेष एव स्वविषये सर्वत्रालंकार इति ॥

एतच्चापरे न क्षमन्ते, तथाहि—यत्तावदुच्यते येननाप्राप्ते
इत्यादि तत्र 'सर्वदोमाश्रयः पायात्स योऽगङ्गामदीधरत्' इत्या-
दिपरकीयपद्ये,

गौरविताऽऽसच्छीरिह नित्यं दृद्याहितासुदृहलेखा ।

येन स वृषाचलाहितधामा देवाधिनायको जयति ॥

इति प्रागुदाहृतेऽस्मदीयपद्ये च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः ? न
तावत्तुल्ययोगिता, विशेष्ययोः पृथगनुपादानात् औपम्यस्य च
गम्यत्वाभावात् । सा हि द्वयोरपि प्रकृतयोरप्रकृतयोर्वा विशेष-
्ययाः पृथगुपादाने सादृश्यप्रत्ययनियमे च लब्धपदा भवति ।

न हीह हरिहरयोर्भगवदिन्द्रयोर्वा सादृश्यं प्रतिपिपादयिषितम् ।
 नापि चात्रैकश्रुत्याऽर्थद्वयोपादानमन्तरेणान्यत्किञ्चिच्चमत्कारमुन्मे-
 षयति । येनालंकारान्तरमभ्युपगच्छेम । एकश्रुत्याऽर्थद्वयोपादानं
 तु श्लेष एव । एवंच सावकाशत्वाच्छ्लेषस्य नालंकारान्तरा-
 पवादकत्वं युक्तम् । अत एव उपमादीनां प्रतिभानमात्रमिति
 यदुक्तं तदपि न संगतं गुणक्रियादेरिव शब्दमात्रस्यापि स-
 मानधर्मत्वेनापमायां तावद्वाधकाभावात् । अत एव 'सकलकलं
 पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यत्र शब्दमात्रसाख्येऽ-
 प्युपमेति सांप्रदायिकाः । तदुक्तं रुद्रदेन—

स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥

इति । एवमेवालंकारान्तरस्यापि श्लेषविषये पारमार्थिक्येव स-
 त्ता न प्रातिभासिकी । प्रत्युत श्लेषस्यैव प्रतिभानमात्रमिति
 वक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया विषयस्य सर्वस्यापि त्रिविधश्लेषेणा-
 क्रान्तत्वाच्चिरवकाशतयाऽस्य सावकाशस्य स्वविषये बाधौचि-
 त्यात् । 'समरार्चितोऽप्यमरार्चितः' इत्यादौ श्लेषस्य तैमिरिक-
 चन्द्रद्वयवत्प्रतिभानमात्रमेव । न त्वलंकारत्वं तज्जीवातोद्विती-
 यार्थस्याप्रतिष्ठानात् । विरोधस्य त्वाभासरूपस्याप्यलंकारत्वं न
 तु श्लेषस्येति स्फुटमेव । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभयोत्पाद्यो
 विरोध एवालंकारः । न तु विरोधप्रतिभयोत्पाद्यश्च श्लेषः । एवं—

सद्वंशमौक्तिकमणे विद्वन्मानससारस ।

नाल्पः कविरिवास्वच्छश्लोको देव महान् भवान् ॥

इत्यत्र पूर्वार्धे श्लेषप्रतिभयोत्पाद्यं रूपकमेव, न तु रूपकप्रति-
 भयोत्पाद्यश्च श्लेषः । उत्तरार्धे व्यतिरेकोऽप्येवम् । 'किञ्च प्रत्येकं
 तत्तद्रूपपुरस्कारेण कस्याप्यलंकारस्य नास्ति श्लेषविषये नाप्रा-

सत्त्वम् । अलंकारान्तरत्वपुरस्कारेणोति चेत् एवं तर्हि बाध्य-
सामान्यचिन्तया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधापत्तौ श्लिष्ट-
परंपरितरूपकस्य श्लिष्टसमासोक्तेश्चोच्छेद एव स्यात् । तस्मात्
श्लेषस्य नापवादकत्वं संकीर्णत्वं तु स्यादिति ॥

अन्ये तु -अलंकारा हि प्राधान्येन चमत्काराधायकाः स्वां-
स्वामाख्यां लभन्ते । त एव परोपकारकतया वर्तमानास्तां त्य-
जन्ति । यथा—‘रराज भूमौ वदनं मृगाक्ष्या नभोविभागे ह-
रिणाङ्गबिम्बम्’ इत्यत्र प्रकृताप्रकृतात्मनामेकधर्मसंबन्धो दीप-
काख्यां लभते । त्यजति च ‘राजते वदनं तन्व्या नभसीव
निशाकरः’ इत्यत्र । अत एवोच्यते ‘प्राधान्येन व्यपदेशा भ-
वन्ति’ इति । एवंचालंकारान्तरोपस्कारकतया स्थितश्लेषः क-
थंकारं स्वगृहस्थ इव श्लेषालंकारव्यपदेशं वोढुमीष्टामिति बा-
ध्यप्राय एवेत्यप्याहुः ॥

अयं चोपमेव स्वतन्त्रोऽपि तत्रतत्र सर्वालंकारानुग्राहक-
तया स्थितस्सरस्वत्या नवनवं सौभाग्यमावहन्नानाविधेषु ल-
क्ष्येषु सहृदयैर्विभावनीयः ॥

इदं चावधेयम्—यत्र प्रकृताप्रकृतयोर्विशेष्ययोरपि श्लिष्ट-
पदोपात्तत्वं स तु ध्वनोर्विषय इति प्राश्नः । तथाहि—प्रकृताप्र-
कृतश्लेषोदाहरणे ‘असावुदयमारूढः’ इत्यादौ न श्लेषोऽलंकारः,
अर्थद्वयस्याभिधाव्यापारेण तुल्यवृत्तिकत्व एव तस्योन्मेषात् ।
अत एव प्रकृतश्लेषे अप्रकृतश्लेषे च प्रकरणादीनामभिधानिया
मकानामभावादर्थद्वयेऽपि शब्दस्य तुल्यवृत्तित्वात् श्लेषालंकारः ।
इह तु प्रकृतार्थे प्रकरणादिना नियन्त्रितायास्तस्या अप्राकर-
णिकेऽर्थे कुण्ठितप्रसरतया शब्दो व्यञ्जनया वृत्त्या तमर्थमवगम-
यतीति शब्दशक्तिमूलानुरणनतुल्यव्यङ्ग्यध्वनिः ॥

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगस्सततं करोऽभूत् ॥ -

अत्र नृपे कस्मिंश्चिद्वर्ण्यमाने भद्रात्मन इत्यादिविशेषणैर्मङ्गलात्मकस्य विशालकुलोद्भवस्यानेकशरसंग्रहशालिनः प्रत्यर्थि-
निवारकस्य राज्ञः पाणिरभूदिति प्रकृतवाक्यार्थे प्रकरणसनाथे-
नाभिधाव्यापारेण शब्दतः प्रतीति पश्चाद्भद्रादिपदसामर्थ्यमहिम्ना
भद्रजातीयस्य विशालपृष्ठास्थिसमुन्नतेर्भ्रमरपरीतस्योत्कृष्टगजस्य
कर इत्यप्रकृतगजाद्यर्थस्य प्रतीतिस्तावदनुभवसिद्धा । सा च
नाभिधाव्यापारेण, प्रकरणादिना तस्य नियन्त्रणात् । अतो
व्यङ्ग्यव्यापारेण तत्प्रतीतिरित्यप्राकरणिकार्थस्य व्यङ्ग्यतया
शब्दशक्तिमूलानुरणनोपमाव्यङ्ग्यध्वनिरिति मम्मटोपाध्यायादयः ॥

दीक्षितास्तु—प्रकरणादिना प्रकृतार्थाभिधानपर्यवसाने अ-
प्रकृताभिधाने वाक्यस्यासंबद्धान्यर्थकत्वं मा प्रसांक्षीदिति तेन
प्रकृतार्थस्योपमा व्यज्यते इति शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्या
सेति तेषामाशय इत्यभिप्रयन्तः “यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाह-
रणे शब्दशक्तिमूलध्वनेमिच्छन्ति प्राञ्चः तत्प्रकृताप्रकृताभिधा-
नमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यङ्ग्यत्वाभिप्राया, न त्वप्रकृतार्थ-
स्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिप्राया, अप्रकृतार्थस्यापि शब्दशक्त्या प्रति-
पाद्यस्याभिधेयत्वावश्यभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् । यद्यपि प्रकृतार्थे
प्रकरणबलाज्झाडिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नृपतितद्वाह्यधनादि-
वाचिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधानबलात्तत्तद्विषयशक्त्य-
न्तरोन्मेषपूर्वकमप्रकृतार्थस्स्फुरेत् । नैतावता तस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।
शक्या प्रतिपाद्यमाने सर्वधैव व्यक्त्यनपेक्षणात् पर्यवसिते प्र-

कृतार्थाभिधाने पश्चात् स्फुरतीति चेत् कामं गूढश्लेषो भवतु ।
अस्ति चान्त्रापि गूढश्लेषः ” इत्युक्त्वा ‘अयमतिजरटाः’ इ-
त्यादिकं गूढश्लेषतयोदाहार्षुः ॥

अयं हि तेषामाशयः—प्रकरणेन प्रकृतार्थतात्पर्यग्रहेण त-
द्वोचरशाब्दबोधे जनिते पश्चादप्रकृतार्थस्य बोधोदयात्कुतो न
व्यङ्ग्यत्वमिति न शङ्कनीयम् । पश्चात्तत्तदर्थगोचरशक्यन्तरो-
न्मीलननाप्रकृतार्थस्य स्फुरणेऽपि न व्यङ्ग्यत्वम् । पश्चात्प्रती-
त्या हि गूढश्लेष इति भण्यत इति ॥

परे तु—“प्रकरणादेरप्रकृतगोचराभिधासामर्थ्यप्रतिबन्धक-
त्वे द्वितीयस्मिन्नर्थे यत्र नाभिधा संक्रामाति तत्रापि यदि सं-
क्रामकशब्दसमभिव्याहारस्स्यात् तदा प्रकरणादेस्तेन कुण्ठन-
शक्तौ प्रतिहतायां पूर्वं बाधिताऽप्यभिधाशक्तिः प्रतिप्रसूयत
इति तथा अप्रकृतार्थस्फूर्तिरिति नासौ ध्वनोर्विषयः । यथा—

इह पद्मिनी सुहसिता कामयते स्वप्रियं रमा-
वासम् । इति निशमयन्नुपश्रुतिमिच्छुः पद्मावतीं
हरिर्मुमुदे ॥ १४१ ॥

इदं हि प्रत्युषे प्रफुल्लं कमलिनीं विलोक्य केनचित्कंचि-
त्पति कथितं पद्मिन्याख्यायामाकाशराजपुत्रयामनुरक्तस्य तत्स-
मागमः कथं स्यादिति चिन्तयतो भगवतश्श्रीनिवासस्योपश्रु-
तिरूपं सदानन्दावहमासीदित्येतदर्थप्रतिपादकं वचनम् । अत्र
सुहासिता सम्यग्विकासिता पद्मिनी कमलिनीलता स्वस्य आ-
त्मनः प्रियं अभीष्टं रमायाः श्रियः वासं स्थितिं कामयते
अभिलष्यतीत्यर्थे प्रकरणादिना यद्यप्येते नियमिताभिधाशब्दाः,
तथाऽपि सा द्वितीयस्मिन्नर्थे विवरिष्यमाणे निरुद्धा सती उप-

श्रुतिमित्यनेन शब्देन प्रत्युज्जीविता । इह सुहसिता समन्द-
स्मिता पद्मिनी आकाशराजतनया पद्मावत्यपरनाभा पद्मिनी
रमावासं भगवन्तं श्रीनिवासं स्वाप्रियं स्ववल्लभं कामयते स्व-
वल्लभो भूयादित्यभिलष्यतीति द्वितीयोऽर्थः प्रकरणादिना निरु-
द्धाभिधाशक्तिकशब्दप्रतिपाद्यमानो ध्वनिपथगमनाय प्रास्थित उप-
श्रुतिशब्देन सूचिततया ततो गलहस्तितोऽभिधाव्यापारमासाद्य
वाच्यतामापन्नश्लेषालंकारविषयः । अन्यत्र तु तादृशाभिधा-
प्रत्युज्जीवनाभावे अर्थान्तरध्वनिपद्धतिमध्यास्ते" इति वदन्ति ॥

अयमलंकारान्तरासंकीर्णतया श्लेषस्य विविक्तो विषयोऽपि
भवति । न चात्राप्रस्तुतप्रशंसाशङ्का, कस्यचिद्वचने कमालिनी-
वृत्तान्तस्य प्रकृतत्वेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य गम्यत्वाभावात् । न
च तर्हि प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्समासोक्तिरास्तिवाति वाच्यं,
पद्मिनीति विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वेन तदनवतारात् । नापि प्र-
कृताप्रकृतयोरेकधर्मसंबन्धाद्दीपकमस्तिवाति वाच्यम्, उदासीनस्य
कस्यचिद्वक्तुः प्रकृताप्रकृतयोर्धर्मैक्यस्य विवक्षावैधुर्यात् । प्र-
कृताप्रकृतयोर्विशेष्ययोः पृथगनुपादानाच्च । तत्तु तयोः पृथगु-
पादान एवोन्मिषति । नापि गूढोक्तिः, अन्योद्देशेनान्यं प्रति
कथनस्यात्राविवक्षणात् । तस्मादयं श्लेषस्यैव विविक्तो विषय
इति दिक् । विस्तरस्तु प्राचां निबन्धेषु द्रष्टव्यः ॥

इत्यलंकारमणिहारे श्लेषालंकारसरोऽष्टाविंशः.

अथाप्रस्तुतप्रशंसासरः.

प्रस्तुतविशेषणसाम्यमाश्रित्य समासोक्तिर्निरूपिता । तत्प्र-
सक्त्या विशेषणाश्रयपारिकरादिकं निरूपितम् । अधुना पुनस्तद्वै-
परीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

स्यात्प्रस्तुतस्य गमकं यत्राप्रस्तुतवर्णनम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसाख्या सैषाऽलंकृतिरुच्यते ॥ ८५ ॥

यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं प्रस्तुतवृत्तान्तमवगमयति सैषा
अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । समासोक्तौ तु प्रस्तुतेनाप्रस्तुतप्रतीतिरिति
विशेषः । प्रशंसनं चात्र वर्णनमात्रं न तु स्तुतिः ‘अन्तश्छि-
द्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः’ इत्यादावव्याप्यापत्तेः ॥

कार्ये हेतौ तथा व्याप्ये व्यापके प्रस्तुतेऽन्यगीः ।

समे समस्य चेत्येवं सैषा भवति पञ्चधा ॥ ८६ ॥

अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगातिश्च संबन्धे सति भव-
ति । संबन्धश्च कार्यकारणभावः सामान्याविशेषभावः सारूप्यं
वा संभवति । सप्तम्यन्तेषु पदेषु प्रस्तुते इत्येतदन्वोति । अ-
न्यगीः तदन्योक्तिः । तथाच कार्ये प्रस्तुते कारणस्य, कारणे
प्रस्तुते कार्यस्य, व्याप्यव्यापकशब्दौ विशेषसामान्यपरौ । वि-
शेषे प्रस्तुते सामान्यस्य, सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्योक्तिरिति
चत्वारो भेदाः । समे प्रकृते समस्येति पञ्चमः । यदाहुः—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्यं तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥

इति । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्योक्तिर्यथा—

हृतसर्वस्वा सरसिजराजी मुरवैरिमुखकृते
विधिना । तामरसतां दधानां तदाहुरेनामुदारतर-
धिषणाः ॥ १४२ ॥

तत् तस्मात् तामेनां सरसिजराजीम् । अरसतां नीरस-
तां निस्सारतामिति यावत् । पक्षे तामरसतां तामरसत्वं द-
धानां आहुः । स्फुटमन्यत् । अत्र कमलराजीगततया संभाव्य-
मानेन श्रीनिवासदिव्यवदनाराविन्दनिर्माणार्थं सारांशहरणेन त-
त्कारणेन तत्कार्यरूपो वर्णनीयतया प्रस्तुतश्श्रीनिवासदिव्यवद-
नाराविन्दगतो लोकोत्तरसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यादिविशेषः प्र-
तीयत इति कारणनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसेयम् । श्लेषातिशयोक्ति-
संकीर्णा ॥

यथावा—

सारहरणाय खाता वाताशनगिरिचिकीर्षुणा
विधिना । देवेन निखिलशैलास्तन्नूनमनन्तदेव-
खातबिलाः ॥ १४३ ॥

अत्राप्रस्तुतनिखिलशैलनिष्ठतया संभाव्यमानेन शेषाद्रिस-
र्जनार्थसारांशहरणेन प्रस्तुतश्शेषाद्रिनिष्ठः कोऽपि निखिलकुला-
चलातिशायिमहिमातिशयः प्रतीयते । अनन्तानि अपरिच्छिन्ना-
नि देवेन देवैश्च खातानि बिलानि येषां ते 'देवखातबिले
गुहा' इत्यमरः । देवखातबिलशब्दौ व्यस्तौ गुहावाचिनाविति
केचित् । समस्त एवायं देवखातबिलशब्दस्तद्वाचीत्यन्ये ॥

यथावा—

द्युतिसर्वस्वं तटितामादय विधिस्तवाम्ब तनु-
मतनोत् । क्षणरुचयो विद्युत इति ता एता जग-
दिरे ततः कविभिः ॥ १४४ ॥

क्षणरुचयः अत्यल्परोचिषः अनुपद्मेव विगता द्युत् द्यु-
तिर्यासां तास्तथोक्ताः विशेषेण द्योतमाना इति वस्तुस्थितिः ॥

एवम्—

तव दिव्यवपुस्त्रुष्टं हतसारो वेधसाऽहिशैल-
मणे। नूनं हरिमणिरखिलो विदिता सुतरामसार-
ताऽस्य ततः ॥ १४५ ॥

इत्यत्रापि कारणनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या । सुतरां
असारता निस्सारता । सुतरा अतिशोभना मसारता मसार-
नामतेति वस्तुस्थितिः । ‘मसार इन्द्रनीले स्यात्’ इत्यवोचाम
प्रागेव ॥

कारणे प्रस्तुते कार्याभिधानं यथा—

आदौ सुमुखा विबुधैरानीता तत्पुरस्सरत्वम-
पि । पश्चाद्रीतौदार्यात्तवसुरभिरगाद्विसर्गमेवान्ते ॥

हे भगवन् ! सुरभिः कामगवी आदौ त्वन्महौदार्यनिशम-
नात्पूर्वं सुमुखा पृथग्जनवर्ण्यमाननिजवादान्यकोत्कर्षनिशमनज-
नितहर्षमूलकसौमुख्यशालिनी । पक्षे सुरभिःशब्दे स्ववाचके आ-
दौ सुः सुवर्णः मुखं प्रधानं यस्यास्सा ‘सुग्नं’ प्रधाने प्रारम्भे
वक्त्रे निस्सरणेऽपि च’ इति रत्नमाला । तत् सुमुखात्वादेव

हेतोः विबुधैः गुणज्ञैः देवैः पुरस्सरत्वं वदान्याग्रेसरत्वं पुर-
स्कारं वा आनीता प्रापिता । अन्यत्र तत्पुर इति समस्तं प-
दम् । तस्य सुवर्णस्य पुरः अग्रतः अनन्तरमित्यर्थः । सरत्वं
रेफसाहित्यं आनीता । पश्चात् तव श्रीनिवासस्य भवतः औ-
दार्यात् । ‘य आत्मदा बलदा’ इत्यादिश्रुतिभिः ‘तदन्यः को
महोदारः’ इत्यादिपुराणवचनैश्च जेगीयमानादिति भावः । भी-
ता निजौदार्यप्रथाकुण्ठनसंभावनात्रस्ता । पक्षे पश्चात् रेफान-
न्तरं औदार्यात् निरर्गलत्वादिति यावत् । भीता भिवर्णेन इता
युक्ता । अत एव अन्ते भयदर्शनादनन्तरं विसर्गं एवं त्रस्ता
नात्माभिस्संभावनीयेति विबुधकृतं विसर्जनं अगात् त्यक्त्वाऽ-
भूदित्यर्थः । पक्षे अन्ते स्ववाचकशब्दान्ते विसर्गं विसर्जनीयं
अगात् । सुरभिरिति शब्दस्य तथान्वादेवमुक्तम् । अत्राप्रस्तु-
तेन औचित्यात्संभाव्यमानेन सुरभिभयादिकार्येण तत्कारणभूतः
श्रीनिवासमहौदार्यस्यानितरसाधारणो महिमा प्रत्याय्यत इतीयं
कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा श्लेषातिशयोक्तिसंकीर्णा ॥

यथावा—

विहरन्त्या दिवि भवतः कीर्तिमराळ्या प्रसूत-
मवदातम् । पेशीनिवहं मन्ये तारासमुदयमिमं
मुराराते ॥ १४७ ॥

पेशीनिवहं अण्डनिकरं ‘पेशीकोशो द्विहीनेऽण्डम्’ इत्य-
मरः । अत्राप्रस्तुतस्य तारासमुदयस्य भगवत्कीर्तिहंसीप्रसूतपे-
शीनिवहत्वोत्प्रेक्षणेन तत्कारणीभूतप्रस्तुतभगवत्कीर्तिधावळ्याति-
शयो लोकोत्तर इति प्रतीयते ॥

यथावा—

अन्तर्वत्तया फणिगिरिशिरोमणे रोचिषां प्र-
रोहेण । एते द्यवा प्रसूताः पोतास्स्फीता घनाघ-
नव्राताः ॥ १४८ ॥

भगवतो रोचिषां तेजसां प्ररोहेण अङ्कुरेण अन्तर्वत्तया
गर्भिण्या द्यवा दिवा 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः । स्प-
ष्टमन्यत् । अत्राप्यप्रस्तुतानां घनाघनव्रातानां भगवत्तनूरुचिप्र-
रोहगर्भितद्योप्रसूतार्भकत्वेन संभावनात्तत्कारणीभूतभगवत्तनुरु-
चिप्ररोहेऽत्युत्तमश्यामलिमभूमा प्रत्याच्यते । समासोक्तिसंकीर्ण-
यम् । पूर्वा तु रूपकसंकीर्णा ॥

यथावा—

अब्धौ समुद्रवन्त्या श्रियः प्रसृमराः पदाब्ज-
रुचिकणिकाः । अन्योन्यतरङ्गाहतिपुञ्जीभूताः प्र-
वाळतां याताः ॥ १४९ ॥

अत्रावतारसमये जलधौ प्रसृतानां श्रीमहालक्ष्मीचरणार-
विन्दरुचिकणिकानामन्योन्यतरङ्गास्फालनवशेन सूक्ष्मतमसिकता-
फनलवादिवत्पुञ्जीभूतानां परिणामतया संभाव्यमानाभिः प्रवा-
ळलताभिः कार्यभूताभिस्तत्कारणभूतश्रचिरणारविन्दरुचेस्सर्वाति-
शाख्यरुणिमभूमा प्रतीयते ॥

यथावा—

शौरे भवत्प्रतापात्क्षोदिष्ठौ द्वौ स्फुलिङ्गकौ स्फु-
टितौ । वियति रविस्तत्रैकः पयसि पयोधेः पर-
स्तु बडबाग्निः ॥ १५० ॥

अत्राप्रस्तुतयो रविबडबानलयोर्भगवत्प्रतापकार्यभूतस्फुलिङ्ग-
कत्वोत्प्रेक्षया प्रस्तुते तदुपादानकारणभूते भगवत्प्रतापे अनन्त-
कोटिसहस्रांशुबडबानलातिशाय्यौज्ज्वल्यं गम्यते । अत्र प्रतापस्य
महाश्रित्वं गम्यते ॥

यथावा—

ब्रह्माण्डभाण्डपूर्णे भगवन्भवदीयशुभयशःपय-
सि । विलसन्ति बुद्बुदा इव तारा राराष्टि फेनव-
ज्ज्योत्स्ना ॥ ९५१ ॥

अत्राप्रस्तुतानां ताराज्योत्स्नानां भगवद्यशोदुग्धकार्यभूतबु-
द्बफेनत्वसंभावेन प्रस्तुतस्य भगवद्यशोदुग्धस्य निरातिशयो
वैशद्यविशेषः प्रतीयते ॥

यथावा—

च्यावितवरवर्णस्त्वद्यशसा कथमप्यधशिरा
निपतन् । विन्दति वृषशैलेन्दो विभावरीशश्श-
रीरभावित्वम् ॥ ९५२ ॥

हे वृषशैलोन्दो ! अनेन प्रसिद्धेन्द्रपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं
गम्यते । विभावरीशः चन्द्रमाः त्वद्यशसा च्यावितः च्युतिं
प्रापितः वरः श्रेष्ठः वर्णः धवलिभा यस्य स तथोक्तः वैवर्ण्यं
प्रापित इत्यर्थः । यशसा च्यावितवर्णत्वकथनेन क्लीबपराभूतता-
द्योतकेनातिमात्रदुस्सहदुःखत्वं द्योत्यते । अत एव अधशिराः
निपतन् सन् चन्द्रमसोऽस्ताचलाभिमुख्यावसरे विपर्यस्ततया
इदयमानत्वादधशिरोनिपतनोक्तिः । कथमपि दूरगमनादियत्न-
गौरवणेत्यर्थः । 'कथमादि तथाऽप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः' इत्यु-

त्पलमाला । शरीरभावित्वं शरीरसत्तां विन्दति । 'सतां माने
 म्लाने' इत्युक्तरीत्या शरीरत्यागावश्यंभावेऽपि तमकृत्वा 'अथवा
 दूरगमनम्' इति द्वितीयपक्षावलम्बनेन शरीरमध्वार्षीदित्यर्थः ।
 पक्षे—विभावरीशशब्दः अधश्शिराः निपतन् प्रतिलोमतां प्रपद्य-
 मान इति यावत् । च्यावितः च्युतिं प्रापितः वः वकारः येन
 स तथोक्तः रवर्णः रेफः यस्मिंस्तथोक्त इति बहुव्रीहिगर्भो ब-
 हुव्रीहिः । वकारमुत्सार्य तत्रैव रेफः प्रापित इत्यर्थः । शरीर-
 भावित्वं शरीरभावीत्यानुपूर्वमिदं विन्दाति । विभावरीशशब्द-
 स्योपपादितरीत्या तथा निष्पत्तेरिति ध्येयम् । शब्दार्थयोस्तादा-
 त्म्यं तु न विस्मर्तव्यम् । इह विभावरीशस्योपमानभूतस्याप्र-
 स्तुतत्वम् । भगवद्यशसश्चोपमेयभूतस्य प्रस्तुतत्वम् । तथाच
 विभावरीशगतेन च्यावितवरवर्णत्वादिसंभावनावशोन्मिषितेना-
 प्रस्तुतेनातिमात्रनिस्तेजस्कतारूपकार्येण किमपि लोकोत्तरं यशो-
 गतमवदातत्वं प्रस्तुतमेव प्रतीयते । अत्र कार्यकारणभावः प्रयो-
 ज्यप्रयोजकरूपः । एवमुत्तरत्राप्यास्मिन् प्रकरणे यथायोगं द्रष्टव्यः ॥

यथावा—

फणधरधराधरेश्वरकनदधररुचा प्रपद्य मुखभ-
 ङ्गम् । विद्रुमनिवहो जलधौ विना मुखेनैव ली-
 यते सततम् ॥ १५३ ॥

मुखभङ्गं पराभवम् । मुखेन विनैवेति लोकोक्तिः । मुखं
 दर्शयितुमक्षम एवेति भावः । पक्षे विना वि इत्याकारकवर्णेन
 मुखेन मुख्यभूतेन उपलक्षितः विद्रुमनिवहः । वाच्यवाचकयो-
 स्तादात्म्यम् । अत्र भगवदधररुचिप्राप्तमुखभङ्गप्रयोज्यतया सं-
 भाव्यमानमप्रस्तुतं विद्रुमनिवहस्य जलधिनिलयनरूपं कार्यं त-

त्कारणभूतप्रस्तुतश्रीनिवासाधरमणिशोणिमातिशयप्रत्यायकमिती-
यमपि कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसैव ॥

यथावा—

प्रथमं मधुरिमभूम्ना प्रथिता मधुमथनविधुमु-
खि मधूळी । त्वदधरसुधाविधूता धूळ्यभवत्प्रथम-
भूमविधुरतया ॥ १५४ ॥

हे मधुमथनविधुमुखि ! भगवद्वल्लभे ! इदं च मधूळीवि-
धूननपाटवमदसीयाधरसुधाया अभिव्यनक्ति । प्रथमं अधरसु-
धाकर्तृकविधूननात्पूर्वं मधुरिमभूम्ना माधुर्यातिशयेन प्रथिता म-
धूळी मकरन्दः त्वदधरसुधाविधूता सती प्रथमः आदौ स्थितः
यो भूमा माधुर्योत्कर्षः तेन विधुरतया विश्लिष्टतया धूळी पां-
सुभूता अभवत् निस्साराऽभूदिति यावत् । पक्षे—प्रथमं भव-
तीति प्रथमभूः आदौ विद्यमानः यो मः मवर्णः तेन विधुरतया
धूळीति निष्पन्ना मधूळीशब्दो मकारोत्सारणे तथा निष्पद्यत
इत्यर्थः । अत्र संभाव्यमानाप्रस्तुतमधूळीधूळीभवनरूपकार्येण त-
त्कारणभूतप्रस्तुतजगज्जनन्यधरसुधामधुरिमोत्कर्षलोकोत्तरत्वावग-
तिः । अत्रापि कार्यकारणभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावरूप एव ।
श्लेषसंकीर्णत्वं पूर्ववदेव ॥

यथावा—

त्वद्गतिलीलाऽवमतस्सेवित्वाऽलं विषं जगज्ज-
ननि । क्षीबोऽपि राजहंसः क्लीबत्वं प्रथयति स्म
साध्वेव ॥ १५५ ॥

हे जगज्जननि! राजहंस. क्षीबः मत्तोऽपि त्वद्गतिलीलाऽ-
वमाननात्प्रागिति भावः । त्वद्गतिलीलया अवमतः । अनेन
स्त्रीपराजितत्वद्योतकेनातिमात्रदूनत्वं व्यज्यते । अत एव विषं
गरलं जलं च अलं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा सेवित्वा पीत्वा,
पक्षे—विगलितषकारं यथातथा सेवित्वा लमियत्र लं इति छेदः ।
लं लकारं सेवित्वा प्राप्य साध्वेव न तु यथाकथञ्चित् क्लीबत्वं
षण्डत्वं प्रथयति स्म । यः कश्चिद्वा पुरुषमानी परैः परास्तश्चेदा-
श्वस्य पुनः प्रतिकर्तुं पराक्रमत एव । न तु क्लीबतया विपी-
दति । अयं तु स्त्रीपराजितो विषं पीतवान्कथं न क्लीबतां
प्रथयेतोति भावः । पक्षे—क्षीबशब्दषकारापगमनेन तत्रैव लका-
रसंश्लेषणे क्लीबतया स्वरूपं प्रकाशयतीत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन
राजहंसस्य श्रीगतिलीलाऽवमतत्वादिना संभाव्यमानेन कार्येण
तत्कारणभूतप्रस्तुतश्रीगतिलीलारामणीयकातिशयप्रतीतिः ॥

यथावा—

तावकनयनश्रीलवचौर्याच्चकिता जगज्जननि
शकुलाः । व्यत्यासितमुखवर्णाः कुशला भूत्वैव
जीवनमविन्दन् ॥ १५६ ॥

हे जगज्जननि! शकुलाः मीनाः तौवकनयनश्रीलवस्य चौर्यात्
चौर्यं कृत्वेत्यर्थः । चकिताः मीताः अत एव व्यत्यासितः
विपर्यासितः मुखस्य वदनस्य वर्णो यैस्ते तथाभूताः इङ्गाल-
चूर्णभस्मादिलेपनेन परैरज्ञातयथापूर्वमुखवर्णा इति भावः ।
अत एव कुशला भूत्वैव न तु प्रमत्ताः । आपदि ईदृशोपाय-
करणादपि किमन्यदस्ति कौशल्यमिति भावः । जीवनं प्राण-
धारणं अविन्दन् । अन्यत्र—व्यत्यासितौ विपर्ययेण पठितौ मु-

खवर्णौ श कु इति वर्णौ येषां ते तथोक्ताः । अर्थगतबहुत्वस्य शब्दे आरोपः । कुशला भूत्वा । शकुला इति शब्दः आद्य-योर्वर्णयोर्वैपरीत्ये कुशला इति निष्पन्न इत्यर्थः । जीवनं जलं अविन्दन् । तत्र मग्ना इति यावत् । अत्राप्रस्तुतशकुलगत-चौर्यादिकार्येण तत्कारणप्रस्तुतलक्ष्मीनयनलावण्यादिसमृद्धिः प्र-तीयते ॥

यथावा—

त्वन्नयनपराभूतो वातायुर्जननि दृश्यतापग-
मात् । वायुसखो भूत्वाऽऽनीत्किं नु स वायुस्थि-
तिर्न चेज्जीवेत् ॥ ९५७ ॥

हे जननि ! वातायुः हरिणः वातायुशब्दश्च त्वन्नयनपरा-भूतस्सन् अत एव दृश्यतापगमात् दर्शनीयतापायाद्धेतोः वायु-सखो भूत्वा वायुवददृश्यो भूत्वेति भावः । यद्वा—दृश्यतापग-मात् अदृश्यतां प्राप्य ल्यब्लोपे पञ्चमी । वायुसखः भूत्वा वा-युतुल्यवेगः पलायितो भूत्वेति यावत् । अथवा—दृश्यः प्रत्यक्षः यस्तापः तस्य गमात् प्राप्तेः वायुसखः अग्निः भूत्वा अग्निव-त्तापमयो भूत्वेत्यर्थः । शब्दपक्षे दृश्यः यः ता इति वर्णः तस्य अपगमात् वायुसखः । वायु इत्याकारकवर्णाभ्यामेव युक्त इत्यर्थः । भूत्वा आनीत् प्राणीत् । अन्यत्र सत्तामलभतेत्यर्थः । सः वा आयुस्स्थितिरिति छेदः । सः वातायुः वाशब्द एवशब्दार्थकः । 'स्युरेवंतुपुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः' इत्यमरः । आयुस्स्थितिर्वा आयुश्शेष एव न चेत् जीवेत्किं न जीवेदेव । आयुस्स्थि-तेर्दुरपनयत्वादेवेदं पराभवं प्राप्तेऽप्यजीवदित्यर्थः । शब्दपक्षे तु—सः वातायुशब्दः वायुस्थितिः वा युः इत्याकारकवर्णस्थि-

तिर्न चेत् किं नु जीवेत् । ताकारवत् वायुः इत्याकारकवर्ण-
समुदायस्यापि लोपे शब्दस्वरूपस्थितिरेव दुर्लभेति भावः ।
अत्राप्रस्तुतेन वातायुपराजयादिकार्येण संभाव्यमानेन तत्कारण-
भूतप्रस्तुतजगज्जननीनयनसुषमाद्यतिशयः प्रतीयते ॥

यथावा—

आदाय चौर्यतस्तव वादान्यकसंपदं स्थितोऽ-
पि दिवि । निर्जरपापस्समजन्यपि निर्जरपादपो
हरेऽदान्तः ॥ ९५८ ॥

हे हरे ! निर्जरपादपः देवतरुः दिवि स्वर्गे स्थितोऽपि
स्वतस्सिद्धस्वल्लोकावस्थानोऽपि तव वादान्यकसंपदं चौर्यतः
स्तेयेन आदाय त्वद्वादान्यकसंपच्चौर्याद्विना अस्य इयदपि वा
औदार्यं कुतो भवेदिति भावः । अदान्तः केनापि राज्ञा अप-
राधानुगुणमदण्डितः 'वा दान्त' इत्यादिना दमेः कान्ततया
निपातः । 'दान्तस्तु दमिते, साहसं तु दमो दण्डः' इति चा-
मरः । निर्जरं दुर्जरं पापं यस्य स तथाभूतः समजनि भुवि
कापि जात इत्यर्थः । राजदण्डितत्वे—

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथा ॥

इति स्मरणाच्छोधितपापत्वं स्यात् । अतथाभूततया निर्जरपापः
कापि जात इति भावः । पक्षे निर्जरपादपशब्दः दः दकारः
अन्ते मध्ये यस्य सः दान्तः स न भवतीत्यदान्तः । मध्ये
दकारविबुधस्सन् निर्जरपाप इति निष्पन्न इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुते
निर्जरपादपस्य चौर्यप्रयुक्तनिर्जरपापतावाप्तिकार्येण संभाव्यमानेन
तत्कारणभूतभगवद्वादान्यकमहिमातिशयः प्रस्तुत एवावगम्यते ॥

यथावा -

त्वद्वादान्यकनिशमनविशमितमाना विमुञ्चमा-
ना शम् । भूत्वाऽथ विवर्णमुखा शबला कमला-
लयेऽभवद्विवला ॥ ९५९ ॥

हे कमलालये ! शबला कामगवी शबलाशब्दश्च । त्वद्वा-
दान्यकस्य निशमनेन विशमितः मानः अहं महावदान्येति चि-
त्तसमुन्नतिः यस्यास्सा तथोक्ता । अत एव शं स्वोत्कर्षज्ञान-
जन्यं सुखं, पक्षे शकारं विमुञ्चमाना त्यजन्ती । मुञ्चतिस्स्व-
रितेत् । अत एव विवर्णं निस्तेजस्कं मुखं, पक्षे वि इत्याका-
रकवर्णं एव मुखं आदिर्यस्यास्सा तथोक्ता सती विबला दु-
र्बला अभवत् । भग्नोत्साहतया निश्शक्तिरभूदित्यर्थः । न ह्यु-
त्साहादन्यद्वलमस्ति । यथोच्यते—‘नास्त्युत्साहात्परं बलम्’
इति । पक्षे शबलाशब्दः शकारोत्सारणेन तत्रैव विकारान्यस-
नेन च विबलेति निरपद्यतेत्यर्थः । अत्र भगवत्यादिश्रयो महौ-
दार्यं वर्णनीयत्वेन प्रस्तुते सुपर्वधेनुगर्वशान्त्यादिकमप्रस्तुतमौ-
चित्यात्संभाव्यमानं कार्यं वर्णितम् । इदं च ‘आदौ सुमुखा
विबुधैः, विहरन्त्या दिवि भवतः’ इत्यादिपूर्वोदाहरणेष्विव न
वस्तुकार्यं, किंतु ‘तत्केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शि-
थिलं चमर्यः’ इत्यत्र तन्निरीक्षणकार्यवदौदार्यनिशमनकार्यम् ॥

यथावा -

दुग्धरसो दुग्धरसो मोचा मोचा सुधा सुधा
भवति । द्विरसनगिरिपतिरमणी सरसवचस्स्याद्य-
दि श्रवणपथगम् ॥ ९६० ॥

दुग्धरसः क्षीररसः दुग्धः प्रपूरितो रेचितः रसः स्वा-
दिमा यस्य स तथोक्तः । मोचा कदलीफलम् । मोचा शालम-
लीफलं तद्वन्नीरसेति भावः । उभयत्र 'फले लुक्' इति वैका-
रिकाणो लुक् । मोचायाः फलं मोचेति विग्रहः । 'कदल्यां
शालमलौ मोचा' इति रत्नमाला । सुधा अमृतं सुधा लेपचूर्णः
स्नुहीक्षीरं वा तद्वत्कटुरिति भावः । 'सुधा लेपोऽमृतं स्नुही'
इत्यमरः । स्पष्टमन्यत् । अत्र दुग्धरसादीनां तिरस्काररूपका-
येण तत्कारणभूतजगदीश्वरोवचसस्स्वादिमोत्कर्षो गम्यते । का-
र्यकारणभावश्चेह ज्ञानयोः । तेन नीरसत्वादेर्दुग्धरसादिगतत्वेन
ज्ञायमानस्य स्वरूपतस्तद्वचनरसाजन्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

अर्थस्य कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेऽपि कार्यनिबन्धनत्वं
न हीयत इतीदृशान्यपि कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृता-
नि चिरन्तनैरित्यस्माभिरप्युदाहार्यन्त । वस्तुतस्तु तदतिरेकेऽपि
न दोषः । न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पञ्चविध एव
संबन्ध इति नियन्तुं शक्यते । संबन्धान्तरेष्वपि तद्दर्शनादिति
दीक्षिताः ॥

यथा—

त्वद्विव्यकीर्तिमुक्ताफलस्य विलशयकुलेशशै-
लेन्दो । विपुलौ शुक्तिकपालौ द्यावाभूमी विभाव-
यामि परम् ॥ ९६१ ॥

अत्र ह्यप्रस्तुतयोराधारभूतयोर्द्यावाभूम्योर्भगवत्कीर्तिमुक्ताफ-
लकपालत्वोत्प्रेक्षणेन तदाधेयस्य प्रस्तुतस्य भगवत्कीर्तिमुक्ता-
फलस्य महीयस्त्वादिकं प्रतीयते । न च शुक्तिमुक्ताफलयोः
कार्यकारणभावादिसंबन्धोऽस्ति, किंत्वाधाराधेयभाव एव ॥

एवं सहावस्थानादिकमपि संबन्धान्तरमाश्रयणीयमेव। यथा-

हरिहृच्छाणोल्लेखोद्विक्तकौस्तुभकलङ्करेणुक-
णाः । नभसि कचन समूढा नभस्वता भास्वदा-
ख्यया भान्ति ॥ १६२ ॥

कौस्तुभस्य कलङ्कः जलधिजननसमयलग्नपङ्कशैवलादिरूपः ।
समूढाः समूहीकृताः । अत्र कलङ्करेणूनां कौस्तुभस्य च सहा-
वस्थितिस्संबन्धः । अत्र भास्वति भास्वत्वमपहृत्य तत्र नभस्व-
त्संपुञ्जितकलङ्करेणुकणत्वारोपेणाप्रस्तुतेन तत्सहावस्थितस्य प्रस्तुः
तस्य कौस्तुभरत्नस्यानन्तभास्करभासुरत्वं प्रत्याख्यते ॥

यथावा—

भूतलसपदिसमुद्रतसीतातनुलग्नरेणुकणनिक-
राः । अभिषेकजलैर्जलधिं नीतास्स्फीताश्च रत्नतां
याताः ॥ १६३ ॥

अत्र पूर्वार्धेन—

उत्थिता मेदिनीं भित्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ।

पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥

इत्युक्तोऽर्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते । अभिषेकजलैः अवतारकालिक-
मङ्गलाभिषेकसलिलैः । जलधि नीताः गङ्गादिनदीद्वारेति भावः ।
स्फीताः जले निहिताश्चणकादय इवोच्छ्रान्ता इति भावः । स्प-
ष्टमन्यत् । अत्रापि पूर्वोदाहरणवत्सहावस्थितिरेव सीतातनुभू-
रेणूनां संबन्धः भूरेणुकणानां रत्नत्वेन संभावनात्तत्सहावस्थि-
तसीतादिव्यमङ्गलविग्रहलावण्यप्रकर्षस्य निरवाधिकत्वं प्रतीयते ।

अस्यैव पद्यस्य 'लङ्कागतभूमिसुतातनुलग्नक्षोणिरेणुकणनिकराः' इति पाठान्तरं, तदा 'भूमिशय्या विवर्णाङ्गी' इत्युक्तीत्या लङ्कावस्थानावसरे भगवत्यास्सीताया दिव्यमङ्गलविग्रहस्य भूरेणुसंबन्धः । अभिषेकजलैरित्यनेन 'ततस्सीतां शिरस्स्नाताम्' इति रावणवधानन्तरमाविमङ्गलस्नानं च विवक्षितम् । अन्यत्तु तुल्यं पूर्वेण ॥

यथावा—

अम्बुधिसुते सितद्युतिरम्ब त्वद्वदनशेषभूतोऽसौ ।
यत्सर्वदास्यलक्ष्मीं संपूर्णतयैव वहति नेतरथा ॥ ९६४ ॥

अम्बुधिसुते ! हे अम्ब ! सितद्युतिः इन्दुः त्वद्वदनस्य शेषभूतः 'शेषः परार्थत्वात्' इत्युक्तलक्षणशेषभावमापन्नः । यत् यस्मात् असौ सितद्युतिः अस्येति शेषः । सर्वदास्यलक्ष्मीं सर्वं 'अहं सर्वं करिष्यामि' इत्युक्तप्रकारं सर्वदेशकालावस्थोचितं दास्यं कैङ्कर्यं तस्य लक्ष्मीं संपदं संपूर्णतयैव अवैकल्येनैव वहति । नेतरथा न तु वैकल्येन । पक्षे यत् यस्मात् सर्वदा अस्य त्वद्वदनस्य लक्ष्मीं शोभां आस्यलक्ष्मीं मुखाश्रियमिति वा संपूर्णतयैव वहति, इतरथा तु न । पूर्णस्यैवेन्दोस्तत्साम्यं न तु विकलस्येति भावः । अत्राप्रस्तुतेन सितद्युतेस्संभाव्यमानेन शेषत्वेन तच्छेषिणः प्रस्तुतस्य श्रीवदनस्य रामणीयकसाम्राज्योत्कर्षः प्रतीयते । अत्र श्रीवदनचन्द्रमसोर्न कार्यकारणभावाद्विस्संबन्धः, किंतु शेषशेषिभावः ॥

एवमुपमानोपमेयावबलम्ब्य तत्र कविकल्पितकार्यकारणभावनिबन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते—

यथा—

त्वत्पदविन्यस्तभरस्सदुत्तमो नान्तरेण भवदूनः।
अथ तादृशो भवन्नपि सत्तम एवेति वर्ण्यते
भगवन् ॥ १६५ ॥

हे भगवन् ! त्वत्पदविन्यस्तभरः सदुत्तमः प्रपन्नाग्रेसरः पुमान् अन्तरेण उपायानुष्ठानफलोपलम्भयोर्मध्ये भवेन संसारेण दूनः परितप्तः न भवति । तस्यार्त्यतिशयात्प्रारब्धदेहधारणस्याप्यनिष्ठत्वात् 'यस्तु प्रारब्धदेहेऽपि शोचत्यार्तस्स उच्यते' इति हि तल्लक्षणम् । अथ दत्तप्रपन्नमभिप्रयन्नाह—अथेति । अथ अथवा तादृशः प्रपन्नो भूत्वा अन्तरेणाभ्युपगतप्रारब्धखण्डतया भवदूनो भवन्नपि सत्तम एव प्रपन्नाग्रगण्य एवेति वर्ण्यते । प्राज्ञैरिति शेषः । न त्वप्रपन्न इत्यवधीर्यते 'यस्य देहान्तरकृते शोको दत्तस्स उच्यते' इति हि दत्तप्रपन्नलक्षणम् । यद्वा त्वत्पदविन्यस्तभरः सदुत्तमः ना पुमान् अन्तरेण तादर्थ्येन 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरमेदिन्यौ । 'ओदनान्तरस्तण्डुलः' इत्यादौ तादर्थ्येऽन्तरशब्दो दृश्यत इति टीकासर्वस्वकारादयः । भवतः त्वत्तः ऊनः भवति 'शेषः परार्थत्वात्' इत्युक्तपारार्थ्यलक्षणशेषतास्वाभाव्याच्छेषिणः परमात्मनस्त्वत्तो न्यूनो भवतीत्यर्थः । अथशब्दस्समुच्चये 'अथाथो संशये स्याताम्' इत्युक्तस्य 'कात्स्न्यार्च्यारम्भसमुच्चये' इति मेदिनी । तादृशः उक्तीत्या भवदपकृष्टो भवन्नपि सत्तम एवेति वर्ण्यते न त्वपकृष्ट इति ।

स्वोजीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां यदि स्पृहा ।

आत्मदास्यं हरेस्स्याम्यं स्वभावं च सदा स्मर ॥

इति प्रत्यगात्मपरमात्मनोऽशेषशेषिभावज्ञानस्यैव सत्ताहेतुतोक्ते-
रिति भावः ॥

पक्षे—सदुत्तमशब्दः अन्तरेण मध्ये भवः विद्यमानः सु-
प्नुपेति समासः । यः दुः दुवर्णः तेन ऊनः न्यूनः न भवति ।
तस्मिन् शब्दे दुवर्णश्रवणात् । अथ यदाकदाचिदिति भावः ।
तादृशः दुवर्णेन ऊनो भवन्नपि सत्तम एव सत्तमशब्द एवेति
वर्ण्यते । सदुत्तमशब्दे दुवर्णोत्सारणे तथा निष्पत्तेः । अत्रा-
प्रस्तुतेन प्रपन्नजनसंसारदुःखाविधुरतादिवर्णनेन तत्कारणस्य भ-
गवच्चरणारविन्दप्रपदनस्य महिमोत्कर्षः प्रत्याख्यते । नात्रोपमा-
नोपमेयावलम्बी कविकल्पितः कार्यकारणभावः, किंतु स्वाभा-
विकः ॥

यथावा—

लक्ष्मीक्षणभेदवशाद्दीनेशोऽपि च दिनेश इव
भायात् । अथ च दिनेशो भजते दीनेशत्वं कि-
मत्र विशयेन ॥ १६६ ॥

लक्ष्म्याः ईक्षणभेदवशात् कटाक्षान्वयवशात् दीनेशः पूर्वं
दरिद्रसार्वभौमोऽपि दिनेश इव सहस्रभानुरिव भायात् । अथच
किंच दिनेशः भास्वानपि लक्ष्म्याः ईक्षणभेदवशात् कटाक्षव्य-
तिरेकवशात् दीनेशत्वं भजते । अत्र विशयेन संशयेन किम् ।
पक्षे हे लक्ष्मि ! दीनेशोऽपि दीनेशशब्दोऽपि ईक्षणभेदवशात्
ईवर्णस्य इवर्णत्वेन दर्शनवशात् दिनेश इव भायात् । दिनेश-
शब्दतया प्रकाशेत । इवशब्दो वाक्यालंकारे । इवर्णस्य ईव-
र्णत्वेनेक्षणे तु दिनेशशब्दो दीनेशशब्दतां भजत इत्यर्थः । अत्र
दीनेशदिनेशयोर्दीनेशत्वदीनेशत्वप्राप्तिरूपकार्येणाप्रस्तुतेन तत्का-

रणभूतयोर्लक्ष्मीकटाक्षान्वयव्यतिरेकयोः प्रभावो निरङ्कुशः प्रस्तुत एवावगम्यते । अत्रापि पूर्वोदाहरणवदेव कार्यकारणभावः ॥

यथावा—

गोपालको भवन्नप्यपाकृतश्चेत्त्वया जगज्जननि ।
गोलक एव स भविता चातुर्वर्ण्योऽज्झितोऽत्र को
विशयः ॥ १६७ ॥

हे जगज्जननि ! गोपालकः त्रिदिवरक्षक इन्द्रः अन्यो दिक्पालो भूपालो वाक्पतिर्वा भवन्नपि पुमान् त्वया अपाकृतः तिरस्कृतश्चेत् चातुर्वर्ण्येन ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयेन, स्वार्थे ष्यच् । उज्झितः बहिष्कृतः गोलकः 'मृते भर्तारि गोलकः' इत्युक्तलक्षणो वैधवेयः भविता उत्पत्स्यते । अत्र को विशयस्संदेहः न कोऽपीत्यर्थः । पक्षे गोपालकशब्द अपाकृतः पावर्णरहितः कृतश्चेत् चत्वारो वर्णाः यस्य सः चतुर्वर्णः तस्य भावः चातुर्वर्ण्यं तेन उज्झितः गोलक एव भविता । गोपालकशब्दो वर्णचतुष्टयात्मकः पावर्णोत्सारणे त्रिवर्ण एव भवितेत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतगोपालकदुरवस्थाप्राप्तिरूपकार्यात्संभावनाविषयात्तत्कारणभूतजगज्जननीनिग्रहनिरङ्कुशप्रभावः प्रस्तुतः प्रतीयते ॥

यथावा—

काञ्चनलक्ष्मीमञ्चन्त्यकिञ्चनानां घनानि भव-
नानि । किमिदं स्यात्फणिशैलं याता एते दिदृक्ष-
माणास्तम् ॥ १६८ ॥

अत्र फणिशैलं प्रति गतानामकिञ्चनानां भवनेषु कुचेल-

भवनेष्विव श्रीनिवासकटाक्षेणोन्मिषितां निरवधिकां संपदं वी-
क्ष्य तन्निमित्ते केनचिदनुयुक्ते भगवत्प्रसादरूपं तन्निमित्तमनभि-
धाय दिदृक्षमाणाः फणिशैलं याता इति तत्कारणमभिहितमि-
तीयमपि कारणनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यलं दूरधावनेन । प्र-
कृतमनुसरामः ॥

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

छायाफलमसृणस्तरुरायासं लोकतस्समाया-
ति। शाकोटकं तु लोके काकोलूकादिकोऽपि नाका-
ङ्क्षेत् ॥ ९६९ ॥

अत्र श्रीनिवासं प्रति त्वाद्दृशो महौदार्यादिगुणनिधिरेव
स्वाभीप्सितफलप्रेप्सुभिरायास्यते । गुणलेशवन्ध्यस्तु दूरीक्रियत
एव सर्वैरिति सामान्ये कथनीये तत्प्रत्यायनायाप्रस्तुतो विशे-
षोऽभिहित इतीयं विशेषनिबन्धना ॥

यथावा—

कल्पतरुं श्रयतां न ह्यल्पतराऽपीप्सितानवा-
प्तिस्स्यात् । इति जानन्मतिमांश्चेत्क्षितिजानन्या-
न्किमर्थमाश्रयताम् ॥ ९७० ॥

अत्रापि श्रीनिवासतुल्यं महावदान्यमाश्रयतां न कदाचि
दप्यभीष्टार्थानवाप्तिरिति जानानो बुद्धिमांश्चेत्किमर्थमन्यान्मितं-
पचानाश्रयतामिति सामान्ये वक्तव्ये तदवगमनार्थमप्रस्तुतो वि-
शेषोऽभिहितः । क्षितिजान् तरून् भूमिष्ठान् मनुजांश्चेत्यर्थः ॥

यथावा—

स्वाराज्यैश्वर्यमदान्नहुषः स्थितवानजागरो भू-
त्वा । जातोऽहस्वाकारोऽजगरो जगदम्ब तव कृ-
पामान्ये ॥ १७१ ॥

हे जगदम्ब ! तव कृपामान्ये सति नहुषः स्वाराज्यैश्वर्य-
मदात् त्रिदिवाधिराज्यवैभवप्रयुक्ताच्चित्तविकारात् अविद्यमाना
जागरा जागर्या यस्य तथाविधो भूत्वा भविष्यदनर्थपरिहारे
अजागरूको भूत्वेत्यर्थः । स्थितवान् अत एव अहस्वः अनल्पः
आकारः आकृतिः यस्य स तथोक्तः । महाशरीर इत्यर्थः ।
'त्रिषु ह्रस्वोऽल्पखर्वयोः' इति रत्नमाला । अजगरः व्यालवि-
शेषः जातः मुनिशापादिति भावः । जातः स्थितवानिति वा
योजना । अत्र भारतीयं नाहुषमुपाख्यानमनुसंधेयम् । पक्षे अ-
जागरशब्दः जातः जकारसंबन्धिन्याकारे । सार्वविभक्तिकस्त-
सिः । ह्रस्वः अकारो यस्य स तथोक्तः । आकारस्थाने अकारं
प्रापितः अजगरः स्थितवान् अजगर इति निष्पन्न इत्यर्थोऽपि
चमत्कारी । अत्र श्रियं प्रति त्वत्कृपाप्रसरमान्ये महतोऽपि दु-
रवस्थाप्राप्तिर्भवतीति सामान्येऽभिधेये विशेषोऽभिहितः ॥

यथावा—

इनतनयस्तव राघव राज्यमदान्नाकरिष्यदाज्ञां
चेत् । सनयोऽपि ननय एव ह्यभविष्यदितस्ततोऽ-
पि विभ्रष्टः ॥ १७२ ॥

हे राघव ! इनतनयः सुग्रीवः राज्यमदात् राज्यलाभप्रयु-
क्तचित्तसमुन्नतेः तव आज्ञां यथाप्रतिश्रुतं सीतान्वेषणादिविषयं

शासनं नाकरिष्यद्यदि सनयोपि नीतिमानमपि इतः राघवात् तत्सौहार्दादिति यावत् । ततः राज्यादपि विभ्रष्टस्सन-ननयः नीतिविधुर एव अभविष्यत् । नशब्देन समासः । अनीतिमानित्येव प्रासैत्स्यदिति भावः । यद्वा इतस्ततः अस्मादमुष्माच्च लोकात् विभ्रष्ट इत्यर्थः । 'कृतं ह्यप्रतिकुर्वस्तु भ्रष्टेऽलोकद्वयादपि' इति स्मरणात् । अथवा अर्थधर्माभ्यां विभ्रष्ट इत्यर्थः । 'धर्मलोपो महांस्तात कृते ह्यप्रतिकुर्वतः । अर्थलोपश्च मित्रस्य' इति श्रीरामायणोक्तेः । यद्वा इतस्ततो विभ्रष्ट इति लोकोक्तिः । अयुक्ताप्रशस्नप्रदेशेषु पतित इत्यर्थः । अभविष्यत् । हीत्यवधारणे । अपिभिन्नक्रमः गर्हायाम् । पक्षे सनयः नकाराभ्यां यकारेण च युक्तः इतनयः इतनयशब्दः इतः इवर्णात् ततः तवर्णाच्च विभ्रष्टः विश्लिष्टश्चेत् ननय इति निष्पद्येतेत्यर्थः । अत्र महाकुलीनोऽपि यदि भगवच्छासनमतिवर्तेत तदा लोकद्वयादपि भ्रष्टेदिति सामान्ये कथनीये विशेषः कथितः । प्रदर्शितेषूदाहरणेषु प्रायेण श्लेषसंकीर्णताऽस्त्येव । अलंकारान्तरसंकीर्णता तु तत्रतत्र यथासंभवं बुद्धिमद्भिरुहनीया ॥

यथावा—

प्राप्य नियन्तारं त्वामतिद्युपतिरर्जुनः कुरुरणाग्रे । अपराजित एवाभूदतिद्युतिश्चापि कंसविध्वंसिन् ॥ ९७३ ॥

हे कंसविध्वंसिन् ! अर्जुनः त्वां नियन्तारं सारथि नेतारं च प्राप्य द्युपतिमेन्द्रमतिक्रान्तोऽतिद्युपतिः कुरुरणाग्रे अपराजितः परैरनभिभूत एव भवन् अत एव अतिद्युतिः अतितेजस्वी चाप्यभूत् । पक्षे अतिद्युपतिशब्दः पेन पकारेण राजितः न भ-

वतीत्यपराजित एव सन् अतिद्युतिरिति निष्पन्न इत्यर्थः । अत्र भगवन्तं नियन्तारं प्राप्तो जनस्सर्वत्र विजयी द्युतिमांश्च भवतीति सामान्ये प्रस्तुतेऽभिधेये अप्रस्तुतविशेषाभिधानम् ॥

यथावा —

शूरकुलकमलतरणे भूरितरे पारिजातहरणर-
णे । बलरिपुतुलितं भवता कुलिशं चालितमता-
नि कुशमेव ॥ ९७४ ॥

शूरो नाम यदुर्वंश्यो राजा तस् । कुलमेव कमलं तस्य तरणिः द्युमणिः तस्य संबुद्धिः हे भगवन् ! इदं च संबोधनं महातेजस्विताद्योतनाय । भूरितरे पारिजातहरणरणे । बलरिपुणा मघवता तुलितं उद्धृतं कुलिशं वज्रं चालितं अयथावस्थितं कृतं निर्वीर्यं कृतमित्यर्थः । 'कम्पने चलि.' इति नियमात् शूलं चालयतीत्यादाविव मित्त्वाभावात्तन्निमित्तकह्रस्वाभावः । कुशमेव अतानि तृणप्रायमेव व्यधायीत्यर्थः । पक्षे च अलितं इतिच्छेदः । अविद्यमानो लिः लिवर्णः यस्मिंस्तत् अलि अलि कृतं अलितं अलिशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः । यद्वा लिः संजातोऽस्य लितं न लितं अलितं लिवर्णविधुरमित्यर्थः । इतच्च 'यस्येति च' इतीकारलोपः । कुशमेव अतानि । कुलिशपदं लिवर्णापसारणेन कुशमिति निष्पादितमित्यर्थः । अत्र भगवता अखिलप्रत्यनकिससंरम्भोद्यतानि महान्त्यप्यस्त्राणि तृणवाग्निस्सारीक्रियन्त इति सामान्येऽभिधेये इन्द्रोद्यतदम्भोलिदम्भोन्नतिसंभेदनरूपविशेषोऽभिहितः ॥

यथावा—

सारघमम्ब भवत्या वचनात्स्वमवरमवेत्य साध-
मभूत् । नेयाद्यदि तु तथाऽघं सारं स्यादेव कोऽ-
त्र संदिग्धाम् ॥ १७५ ॥

हे अम्ब ! सरघाभिः कृतं सारघं मधु कर्तुं । तेन कृते इत्यर्थे
'संज्ञायाम्' इत्यण् 'सरघा मधुमाक्षिका' इत्यमरः । स्वं आ-
त्मानं भवत्याः वचनात् अवरं निहीनं, पक्षे अवधूतः रः रेफो
यस्मात्तत्तथाभूतं रेफविहीनमित्यर्थः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य'
इति धूतशब्दलोपः । अवेत्य ज्ञात्वा अघेन दुःखेन सह वर्तत
इति साघं अभूत् । श्रीवचनापेक्षया स्वस्य निहीनतां विज्ञाय
दुःखितमभवदित्यर्थः । 'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । पक्षे
सारघमिति पदं रेफावधूननेन साग्रमिति निष्पन्नमित्यर्थः । यदि
तु तथा उक्तप्रकारेण अघं नेयात् न प्राप्नुयात् तर्हि सारं श्रेष्ठं
रसवदित्यर्थः । स्यादेव । न नीरसं स्यादिति भावः । पक्षे घं
इतिच्छेदः । तथा एवं घं घवर्णं नेयाद्यदि सारमेव स्यात्
सारघपदं घवर्णापनयने सारमित्येव निष्पद्येतेति भावः । अत्र
सर्वातिशायि श्रीवचनमाधुर्यमिति सामान्ये वक्तव्ये मधुनीरस-
त्वरूपविशेषवचनम् ॥

विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

कर्मज्ञानोपासनमर्मज्ञा ये स्वयं कृतार्थास्ते ।
आकिंचन्यैकधना विना कृपां ते कथं भवन्ति
जनाः ॥ १७६ ॥

कथं कृतार्था भवन्तीति योजना । अत्र अकिंचनोऽहमु-
पायान्तरस्थाने स्थितेन त्वयैवोज्जीविष्यितव्य इति विशेषे प्रस्तुते
आकिञ्चन्यैकधना इत्यादिना सामान्यमभिहितमिति सामान्यनि-
बन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यथावा—

श्रेयोऽर्थिनामुपेयो भूयो नृणां महापुरुष एव ।
किञ्चिदपि वाञ्छितं स्यादकिंचनैर्वञ्चनापरैर्न परैः॥

अत्र सकलपुरुषार्थप्रेप्सुभिरपि जनैश्श्रीनिवास एव सेव-
नीयो न मितंपचानि देवतान्तराणीति विशेषे वक्तव्ये तत्प्र-
त्यायनायाप्रस्तुतं सामान्यमुक्तमिति ध्येयम् ॥

यथावा—

कतिकति फणाभृदधिपतिगिरिपतिशेखर भव-
त्पदनखेन्दुम् । सन्तश्शेखरयन्तस्सर्वज्ञाश्वेश्वरा-
श्शिवा नासन् ॥ १७८ ॥

अत्र भगवन्तं श्रीनिवासं प्रति त्वत्पदनखेन्दुशिरोधारणेन
मम सार्वभौमादिकं सेत्स्यतीति विशेषे वक्तव्ये सामान्याभिधानम् ॥

यथावा—

शशिकरदत्तत्रपया कृपया भगवन् सुशीतल-
स्त्वमसि । अत एव सुशीलोऽपि श्रितावनेऽशी-
त एव सुतलश्च ॥ १७९ ॥

हे भगवन् ! त्वं शशिकराणां दत्ता त्रपा यथा सा तथा
ततोऽपि शिशिरयेत्यर्थः । कृपया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखनिराचि-

कीर्णलक्षणया दयया सुशीतलः अतिमात्रशिशिरः असि । अत एव अस्मादेव हेतोः सुशीलोऽपि । शोभनं शीलं यस्य तथोक्तोऽपि । अपिस्समुच्चये सौशील्यवांश्चेत्यर्थः । असि । सौशील्यं नाम महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम् । एतच्च रामकृष्णाद्यवतारेषु गुहशबरीगोपालादिवृत्तान्तेषु प्रसिद्धयति । दयाशिशिरतावैभुर्ये सौशील्यस्य क समुन्मेषो भवेदिति तयोः कार्यकारणभावकथनम् । अत एव श्रितानां अवने रक्षणे विषये अशीतः अनलस एव 'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । यद्वा अपिर्विरोधे । एवं दयाशिशिरतया सुशीलोऽपि श्रितावने अशीतः अशिशिरः उष्ण इति विरोधः परिहारस्त्वनलस इत्येव । सुतलश्च सुष्ठु तलाति प्रतिष्ठत इति सुतलः 'तल प्रतिष्ठायाम्' इति धातोः पचाद्यच् । आश्रितरक्षणे जागरूक एव प्रतिष्ठित इत्यर्थः । यद्वा—शोभनं तलं यस्य सः सुतलः । कल्याणस्वरूपश्च असि । आश्रितपरित्राणजागरूकतयैव कल्याणस्वभावो भवसीति भावः । 'अधस्स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । पक्षे सुशीतल इति शब्दः अत एव अविद्यमानतकारमात्रस्सन् सुशील इति निष्पद्यते । स एव अशीतः शी इति वर्णेन इतः शीतः न शीतः अशीत एव अविद्यमान शीवर्णमात्रः सुतल इति निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र मद्रक्षण एव जागरूकतया प्रतिष्ठितस्त्वमिति विशेषे वक्तव्ये सामान्यकथनम् ॥

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधानं यथा—

वहमाने पवमाने घनाघने चाभिमुख्यवलमाने । चातकपोतकदवभवतापाटोपो न ते चिरं स्थाता ॥ ९८० ॥

अत्र चातकपोतकवृत्तान्तकीर्तनं तत्सरूपे सानुग्रहमभिमुखे
सदाचार्ये तदधीने च भगवत्याभिमुख्यमुपेयुषि भवतापस्तव
न चिरं स्थास्यतीति प्रपन्नाश्वासनवृत्तान्ते पर्यवस्यतीति सा-
रूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसेयम् ॥

यथावा—

मणिनामभृतः कतिकति फणिनाथगिरीश दि-
शिदिशि न सन्ति । चिन्तारत्नत्वं ते किं तावदमी
कदाऽपि विन्दन्ते ॥ ९८१ ॥

अत्र चिन्तारत्नेतररत्ननिन्दा निन्दनीयत्वेन प्रस्तुतानां मि-
तंपचफलवितरीवृणां भगवदितरदेवताभेदानां निन्दायां पर्यव-
स्यतीतीयमपि सारूप्यनिबन्धनैव ॥

श्लिष्टविशेषणाऽपीयं दृश्यते । यथा—

अनुविद्धः पत्रिगणैरुच्छ्रितमानोऽतिभीमस-
त्वाढ्यः । संख्याग्रसरशूरस्सुप्रथनश्श्रीनिवासता-
मयते ॥ ९८२ ॥

अत्र श्लिष्टैर्विशेषणैरप्रस्तुतशूरपुरुषस्तुतिः स्तव्यत्वेन प्रस्तु-
तस्य तत्सरूपस्य शेषाद्रेः स्तवे पर्यवस्यति । शूर इति वि-
शेष्यमत्राश्लिष्टम् । पत्रिणां शराणां खगानां च गणैरनुविद्धः
ताडितः अनुवद्धश्च । उच्छ्रितः मानः चित्तसमुन्नतिः अन्यत्र
मानः प्रमाणं यस्य स तथोक्तः 'मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे । क्लीबं
प्रमाणे प्रस्थादौ' इति मेदिनी । भीमं भीमसेनं रुद्रं वा अति-
क्रान्तं अतिभीमं यत् सत्त्वं बलं यस्य सः । पक्षे अतिभीमाः
अतिघोराः सत्त्वाः व्याघ्रादिजन्तवः यस्मिन् स तथोक्तः ।

संख्ये युद्धे अग्रसरः । पक्षे—संख्यायां महागिरिगणनायां अग्र-
सरः अग्रणीः । शूरः वीरः शोभनं च तत् प्रथनं च सुप्रथनं
श्लाघ्यं युद्धं तस्य श्रियः जयलक्ष्म्या. निवासतां स्थानताम् ।
पक्षे—शोभनं प्रथनं प्रख्यातिः यस्य स तथोक्तः । श्रीनिवासः
भगवान् यस्मिन् तस्य भावं अयते इत्यर्थः ॥

यथावा—

पद्म कृती त्वं नूनं हरिप्रसादात्सदा मुखवि-
कासम् । अभ्येषि रसं लब्ध्वाऽऽमोदमनन्तं च
विन्दसे यस्मात् ॥ ९८३ ॥

हे पद्म ! 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यनुशासनात्पुल्लिङ्गता । त्वं
कृती धन्यः । यस्मात् हरेः भानोः भगवतश्च प्रसादात् प्रका-
शात् अनुग्रहाच्च सदा मुखविकासं अभ्येषि । रसं मरन्दं ल-
ब्ध्वा अनन्तं अमितं आमोदं सौरभं विन्दसे । अन्यत्र 'रसो
वै सः, रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति श्रुत्युक्त-
रीत्या आनन्दरूपं परं ब्रह्म प्राप्य शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्य-
मानमानन्दं विन्दस इत्यर्थः । अत्रापि श्लिष्टैर्विशेषणैः पद्मस्था-
प्रकृतस्य स्तवः प्रकृते ब्रह्मविदि तत्स्वरूपे पर्यवस्यति । पद्मे-
ति विशेष्यमश्लिष्टम् ॥

यथावा —

माकन्द त्वं धन्यो माधवसक्त्यैषि सुमत आ-
मोदभरम् । अतिरागिणमपि पल्लवमचिराद्रचयसि
च साधु हरितत्त्वविदम् ॥ ९८४ ॥

हे माकन्द ! रसालतरो ! त्वं धन्यः । धन्यतामेवाह—
 माधवेति । माधवस्य वसन्तस्य सक्त्या सुमतः सुमैः सार्व-
 विभक्तिकस्तसिः । पक्षे—माधवे भगवति सक्त्या शोभनं मतं
 यस्य स तथोक्तः त्रय्यन्तनिष्णातसिद्धान्तानुयायीत्यर्थः । यद्वा-
 सुमत आमोदमित्यत्र सुमते इति छेदः । हे सुमते ! महाप्रा-
 ज्ञेति माकन्दविशेषणम् । आमोदभरं आनन्दातिशयं एषि प्रा-
 मोषि । अतिरागिणमपि अतिरक्तिमशालिनमपि पल्लवं किसलयं
 अचिरात् हरितस्य भावः हरितत्वं हरिद्वर्णत्वं विन्दतीति त-
 थोक्तं विन्दतेः क्तिप् । रचयसि च । किसलयावस्थायां लोहि-
 तत्वं पत्रावस्थायां हरिद्वर्णत्वं च दलस्य प्रसिद्धम् । नवदलं
 किसलयं युवदलं पत्रमिति विभागः । अन्यत्र न केवलं स्व-
 यं धन्यः । किंत्वाश्रितानविरक्तानप्युज्जीवयसीत्याह—अतिरागि-
 णमिति । अतिरागिणं विरक्तिशून्यं पल्लवं पिद्रमपि हरेः तत्त्वं
 याथात्म्यं हरिरूपं तत्त्वं प्रामाणिकं वस्तु वा । हरिसंज्ञकं त-
 त्त्वं परमात्मानं वा वेत्तीति तथोक्तम् । विदेः क्तिप् । 'तत्त्वं स्व-
 रूपे परमात्मानि' इति मेदिनी । ब्रह्मविदमित्यर्थः । रचयसि च ।
 अत्राप्रस्तुतमाकन्दतरुप्रशंसा प्रस्तुतस्वाश्रितोज्जीवयितुब्रह्मवित्प्र-
 शंसायां पर्यवस्यति । अत्र विशेष्यभूतो माकन्दशब्दोऽश्लिष्टः ॥

एवंजातीयकेषु पद्येषु श्लिष्टविशेषणाऽप्यप्रस्तुतप्रशंसैव । न
 तु समासोक्तेस्तदनुग्राहकत्वं, तस्या एतदलंकारप्रत्यनीकाकारत-
 याऽनुग्राहकत्वायोगात् । यत्तु काव्यप्रकाशे समासोक्तेरेतदनु-
 ग्राहकत्वमभिहितं तन्न, प्रतीयमानवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वे अनु-
 ग्राहिकायास्समासोक्तेरेवानुन्मेषात् । प्रस्तुतस्य वाच्यतायामेव
 तदभ्युपगमात् । अप्रस्तुतत्वे त्वनुग्राह्याया अप्रस्तुतप्रशंसाया
 एवाभावात् । अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वाच्यतायामेव तदङ्गीकारात् ।

तस्मात् श्लिष्टविशेषणोपक्षितद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभि-
प्रायेण यथाकथंचित्तदुक्तिसंसंगमनीया । इयं च सादृश्यमूलाऽ-
प्रस्तुतप्रशंसोच्यते । अस्यां च वाच्यार्थः कचित्प्रतीयमानार्थ-
तादस्थ्येनैवावतिष्ठते । कचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामासा-
दयितुं प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । कचिच्च प्रतीयमानमपि कचि-
दंशे वाच्यतादात्म्यम् । वाच्यं च कचिदंशे प्रतीयमानतादा-
त्म्यमपेक्षते ॥

तत्राद्या यथा—

उच्छ्रितभूधरशिखरं कृच्छ्रादाढौकितोऽपि मा-
र्जारः । समुद्रप्रव्याघ्रतुलामाघातुं वा कदाऽपि
किं प्रभवेत् ॥ ९८५ ॥

अत्र प्रस्तुतो मार्जारवृत्तान्तः स्वल्पप्रज्ञैः प्राज्ञमन्यैरिदमेव
त्रयीशिरस्सु जगत्कारणतया प्रतिपादितं परं ब्रह्मेति हठाज्ज-
ल्पितमपि देवतान्तरं सर्वकारणत्वनिरुपाधिकसर्वेश्वरत्वादिना
त्रयीशिरस्सहस्रसन्ततजोघुष्यमाणमहामहिमोन्नतेः श्रीपतेः परस्य
ब्रह्मणस्साम्यगन्धस्यापि दविष्ठमेवेति प्रस्तुतेऽर्थे पर्यवस्यति ।
अत्र वाच्यभूतानामर्थानां मार्जारे संभवादुपपादितप्रतीयमाना-
र्थानध्यारोपेणैव वाच्यप्रतीतिः ॥

द्वितीया यथा—

भ्रमर क्षमस्व कतिचन निमिषान्विसकुसुम-
कोशबन्धमिमम् । जलरुहदलविदलयिता रवि-
रिह हरिहरिति किरति किरणगणम् ॥ ९८६ ॥

अत्राप्रस्तुतेन कमलकोशान्तर्निर्मुक्तभ्रमराश्वासनवृत्तान्तेन तत्सरूपः स्वल्पमेव कालं संसारबन्धमिमं सहस्व भगवत्कटाक्षास्त्वयि प्रत्यासन्नप्रसरा इति प्रस्तुतो भगवच्चरणारविन्दप्रपन्नाश्वासनवृत्तान्तः प्रतीयते ॥

यथावा—

रवितापशोषितापं पल्वलमभ्येत्य खल्वलं तपसि । मीन त्वं दीनत्वं विमुञ्च पुरतोऽभ्युदञ्चति घनाळी ॥ ९८७ ॥

अत्राप्रस्तुतमीनसमाश्वासनवृत्तान्तेनातिमात्रदुर्गतिदूषितकुटुम्बमध्यनिवासपरितप्तं दीनं प्रति मा शुचः प्रत्यासन्ना तव श्रीरिति समाश्वासनरूपोऽर्थोऽवगम्यते ॥

यथावा—

मर्कटक वयसि सततं तन्तुभिरहमपि च तन्तुवाय इति । देवार्हीशुकवातुः का वा हानिस्ततः कुविन्दस्य ॥ ९८८ ॥

मर्कटकः ऊर्णानाभो नाम क्रिमिः 'लूता स्त्री तन्तुवायोर्णानाभमर्कटकास्समाः' इत्यमरः । वयसि वस्त्रं करोषि 'वेल् तन्तुसन्ताने' इति हि धातुः । देवार्हीशुकस्य वाता वयनकर्ता तस्य, वेजस्त्वृच् । शेषषष्ठ्यास्समासः । अत्राप्रस्तुतस्योर्णानाभेर्निन्दनं कुविन्दस्य प्रशंसनं च निन्दनीयत्वेन प्रस्तुते तत्तुल्ये अक्षोदक्षमासंबद्धदुर्विषयकतिपयपद्यघटयितरि कुकवौ प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते भगवत्कल्याणगुणरमणीयभव्यकाव्यनिर्माणा-

लंकर्मणि कविकुलसार्वभौमे च पर्यवस्यति । इयं च वक्ष्यमा-
णावज्ञालङ्कारसंकीर्णोति विच्छित्तिविशेषः ॥

यथावा—

न विशुष्यसि तपनकरैर्न च हृष्यसि हिमकरां-
शुभिरपि त्वम् । दुस्तरकाठिन्योऽसि प्रस्तर तव
चरितविस्तरेणालम् ॥ ९८९ ॥

अत्राप्रस्तुतेन प्रस्तरवृत्तान्तेन तत्सरूपस्य निन्दनीयतया
प्रस्तुतस्य भूयोभिरपि भवतापैरनभितप्तस्यासकृद्भगवत्कथामृत-
श्रवणादिभिरद्रवचित्तस्य मूर्खमूर्धन्यस्य वृत्तान्तः प्रत्याख्यते ॥

यथावा—

पुष्कलकसीमगन्धा यूयं यत्रक्वाऽपि जाये-
ध्वम् । पुष्कलसौरभ्यान्वः पुष्यति हृदये स पु-
ष्कराक्षोऽपि ॥ ९९० ॥

पुष्कलकस्य सीमा पुष्कलकसीमा । पुष्कलको गन्धमृग-
विशेषः । यं गन्धमार्जार इत्याहुः । सीमा अण्डकोशः 'अथ
पुष्कलको गन्धमृगे' इति 'सीमा घटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेऽ-
पिच स्त्रियाम्' इति च मेदिनी । 'मनः' इति निषेधान्न ना-
न्तलक्षणो छीप् । तस्याः गन्धाः तत्र भवो गन्धद्रव्यविशेषः
तस्य संबुद्धिः । अर्थस्यैकत्वेऽप्ययं शब्दो दाराः गृहा इतिव-
न्नित्यबहुवचनान्तः, 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्व-
योः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इत्यनु-
शासनात् । अत्र पुष्कलकसीमगन्धवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन निहीन-

कुलजन्मानोऽपि तत्त्वज्ञानविरक्तिभक्त्यादिशुभगुणसमृद्धिमन्तश्चे-
तनाः श्रीश्रीनिवासस्य भगवतः कृपाभाजनतया मणिवरवन्नि-
त्यहृद्या भवन्तीति तत्तुल्यः प्रस्तुतवृत्तान्तः प्रत्याख्यते ॥

यथावा—

माकन्दमुखास्तरवः स्तोत्रं ददते फलं किमे-
तैर्नः । मन्दार महोदार त्वं दाता नूनमीप्सिताद-
धिकम् ॥ ९९१ ॥

अत्राप्रस्तुतानां माकन्दादितरूणामनादरः मन्दारस्य प्रशंसा
च अनादरणीयतया प्रस्तुतेषु देवतान्तरेषु प्रशंसनीयतया प्र-
स्तुते तत्सरूपे भगवति श्रीनिवासे च पर्यवस्यति । अत्राद्येषु
त्रिषूदाहरणेषु भ्रमरमीनतन्तुवायकिमीणां तिरश्चां अनन्तरेषु
त्रिषूदाहरणेषु प्रस्तरगन्धद्रव्यमन्दाराणामचेतनानां च संबोध-
नानर्हतया प्रतीयमानाभ्यारोपेणैव वाच्यार्थप्रतीतेस्तत्तादात्म्यम-
पेक्ष्यते ॥

यथावा—

मधुकर शृणु मम वचनं मा गाः खेदं त्वम-
शुचिवर्ण इति । श्रीश्रीनिवासपद्माश्रयणेनोज्जी-
वितो यतोऽसि कृती ॥ ९९२ ॥

अशुचिवर्णः नीलवर्णः अशुद्धवर्णश्शुद्धश्च । श्रीश्रियः श्री-
महालक्ष्म्याः निवासभूतं यत्पदं कमलं तस्याश्रयणेन श्रीयुक्तः
यः श्रीनिवासः भगवान् पद्मा लक्ष्मीश्च तयोः आश्रयणेन च ।
अत्र मधुकरस्य खेदनिवारणकारणतया विशेषणमुपात्तं तच्च

न संभवति न हि मधुकरे नीलवर्णत्वं दोषः अरविन्दाश्रय-
णेनोज्जीवितत्वं गुणः येन तत्प्रशंसाखेदनिरासाय कल्पेत । तस्मा-
द्वाच्यार्थस्य प्रतीयमानतादात्म्यं विशेष्यांशे विशेषणांशे चापे-
क्षणीयम् । पूर्वत्र अंशे इह तु साकल्येनेति विशेषः ॥

यथावा—

ननु चातक सुमहांस्त्वं स्तोकक इति मा स्म
गाः क्वचिदैन्यम् । अमृतार्थी हरिमेव श्रयसे त्व
त्तोऽधिको द्विजः कोऽन्यः ॥ ९९३ ॥

स्तोककः अत्यल्पः स्तोकशब्दादल्पार्थे कन् । पक्षे—स्तोकं
कायति रौतीति स्तोककः चातकः ‘स्तोककश्चातकस्समौ’
इत्यमरः । अमृतार्थी सलिलार्थी तृषित इत्यर्थः । पक्षे—निश्चे-
यसार्थी हारिं मघवन्तं भगवन्तं च त्वत्तोऽधिकः द्विजः खगः
विप्रश्च । कः अधिकः न कोऽपि । अत्र चातकस्य दैन्यनि-
वारणकारणतयोपात्तं विशेषणं न संभवति । न हि चातके
स्तोककत्वं दैन्यहेतुः न वा प्रथमोदविन्दुकाङ्क्षितया मघव-
दाश्रयणमुत्कर्षहेतुः । येन तत्प्रशंसया वार्येत दैन्यं, अतो वा-
च्यार्थस्योक्तरीत्या प्रतीयमानतादात्म्यं विशेष्यविशेषणांशयोरु-
भयोरप्यपेक्ष्यते ॥

यथावा—

नित्यं मराळ शुचिरसि निपुणतरस्त्वं विषामृ-
तविवेके । दक्षिणवामौ पक्षौ द्वौ श्रयसेऽधःकृतो-
सि तद्विधिना ॥ ९९४ ॥

हे मराळ! हंस! नित्यं शुचिः शुभ्रः । पक्षे—“योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिः” इत्युक्तरीत्या परस्वापहाराद्यभिसन्धिविधुर इत्यर्थः । असि । विषामृतयोः नीरक्षीरयोः ‘विषं तु गरले तोये’ इति, ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले धृते’ इति च मेदिनी । विवेके पृथक्करणे । पक्षे—विषामृतशब्दौ गौण्या वृत्त्या असदर्थसदर्थपरौ । तयोः विवेके सम्यग्विमर्शं निपुणतरः । दक्षिणवामौ अपसव्यसव्यौ सरळप्रतिकूलौ च ‘दक्षिणो दक्षिणो-द्भूतसरळच्छन्दवर्तिषु’ इति मेदिनी । ‘वामा वध्वां सव्य-रम्यप्रतीपेष्वेषु वाच्यवत्’ इति रत्नमाला । पक्षौ गरुतौ सि-द्धान्तौ च संश्रयसे तत् तस्मात् विधिना ब्रह्मणा दैवेन च अधःकृतः बाह्वनतयाऽधरीकृतः । पक्षे—सर्वैर्न्यक्कृतः नरके पातितो वा असि । अत्राप्रस्तुतमराळवृत्तान्तेन भगवत्तदन्यपरसिद्धान्त-द्वयस्यापि तुल्यतया स्वीकर्तुः कस्यचिद्बहुशाखमतेः कोविद-मन्यस्य गुणप्रख्यापनपूर्वकमुपालम्भो द्योत्यः । तत्राप्रस्तुते म-राळे शुचित्वादिना प्रशंसाया वा दक्षिणवामपक्षाश्रयणादिना निन्दाया वा असंभवादुपदर्शितप्रकारेण वाच्यार्थस्य द्योत्या-र्थतादात्म्यं विशेष्यांशे विशेषणांशे चापेक्षणीयम् ॥

यथावा—

अपि शाखिनो जटाला वटा इमे नीरसे फ-
ले रक्ताः । तत्फलकामैरेव स्तोमैः पततां च बत
निषेव्यन्ते ॥ ९९५ ॥

इमे वटाः न्यग्रोधतरवः वक्ष्यमाणरीत्या फलकामिन इति च व्यज्यते । शाखिनः शाखाशालिनः जटाला अपि शिफा-
निताश्च सन्तः नीरसे रसविधुरे फले स्वकीयफले रक्ताश्शो-

णवर्णा भवन्ति । प्रसिद्धयति हि ताद्विध्यं तत्फलानाम् । पक्षे—
शाखिनः वेदभागाध्येतारः जटालाः जटान्वितास्तापसा अपीत्य-
र्थः । 'शाखापक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्रुभागयोः' इति, 'जटा
लग्नकचे मूले' इति च मेदिनी । नीरसे तुच्छानन्दे फले प-
शुपुत्रस्वर्गादिप्रयोजने रक्ताः आसक्ताः भवन्ति । तत्फलकामैः
तथाविधनीरसफलकामैरेव पततां पक्षिणां, अधःपातिनां जनानां
च स्तोमैः ब्रजैः निषेव्यन्ते च । वतोति तदनौचित्यचिन्तनज-
नितखेदे । अत्र न्यग्रोधानां श्लाघनपूर्वकनिन्दनहेतुतयोपात्तं वि-
शेषणमसंभवि । न हि शाखित्वं जटालत्वं च श्लाघनहेतुः,
नापि शोणवर्णनीरसफलत्वं तादृशफलसक्तविहगनिषेव्यत्वं च
निन्दनहेतुः, येन तादृग्गुणश्लाघनपूर्वकं ते निन्देरन् । अतो
वाच्यार्थस्य उपपादितरीत्या व्यज्यमानतादात्म्यं च विशेष्याविशे-
षणांशयोरपेक्ष्यते पूर्ववत् ॥

तृतीया यथा --

अनुकूलभूरिदाशानतिबलभावारिमुहुरुदितभ-
ङ्गान् । मत्स्याः कथमगभीरांस्तुच्छानाश्रयथ ह-
न्त कासारान् ॥ ९९६ ॥

कूले अनुकूलं तीरे भूरयः बहुलाः दाशाः कैवर्ताः येषां
तान् । पक्षे—अनुकूलानां स्वाश्रितानां भूरिबहुलं वस्तु सुवर्णं
वा दाशन्तीति भूरिदाशाः तान् 'दाशु दाने' कर्मण्यण् । अति-
बलस्य समीरणस्य भासा प्रभावेन 'प्रकम्पनश्चातिबलः' इत्य-
मरः । 'भाः प्रभावे मयूखे स्त्री' इति मेदिनी । वारिणि स-
लिले मुहुः शश्वत् उदिताः उत्सृज्वराः भङ्गाः तरङ्गाः येषां

तान् । अन्यत्र बलस्य सामर्थ्यस्य भावः सत्ता अतिशयितः बलभावो येषां ते अतिबलभावाः ये अरयः वैरिणः दैत्यादयः तैः मुहुः असकृत् उदितः भङ्गः पराभवो येषां तान् । स्पष्टमन्यत् । अत्राप्रस्तुततुच्छकासारतदाश्रितमत्स्योपालम्भेन प्रस्तुतभगवदितरक्षुद्रदेवतदुपासकोपलम्भः प्रत्याख्यः । तत्र यथा अगभीरत्वं तुच्छत्वं च वाच्यप्रतीयमानयोरुभयोरप्याश्रयणानौचित्ये निमित्तं, न तथा अनुकूलभूरिदाशत्वातिबलभावारिमुहु रुदितभङ्गत्वे ; यतोऽनुकूलभूरिदातृत्वं प्रतीयमानक्षुद्रदेवरूपार्थं न दोषः प्रत्युत गुण एवेति तदंशे वाच्यभूतकासारतादात्म्यमपेक्ष्यते । कासारेषु च अतिबलभावारिमुहुरुदि भङ्गत्वांशे प्रतीयमानक्षुद्रदेवतादात्म्यं, मारुतप्रभावहेतुकजलजनिततरङ्गत्वस्य कासारत्यागाननुगुणत्वात् प्रत्युत तदाश्रयणानुगुणत्वात् ॥

यथावा -

वाताशनानुयातामेतां सूनश्रियाऽतिविख्याताम् । भ्रमर किमर्थं भजसे भ्रमन्नरण्येषु केतकीं भ्रातः ॥ ११७ ॥

वाताशनैः व्यालैः मुनिभिश्च अनुयातां उपाश्रितां सूनानां प्रसूनानां श्रिया समृद्ध्या सूनया सुतरां ऊनया हीनया श्रिया संपदा अतिविख्यातां परदेवतापेक्षया अत्यल्पवैभवेति जगद्विदितामित्यर्थः । अत्र कस्यचित्पुरुषस्य परदेवतेतरक्षुद्रदेवताभजनं तव निष्फलमिति द्योत्यम् । तत्र वाच्यप्रतीयमानयोः केतकीक्षुद्रदेवतयोरुभयोरपि भजनानौचित्ये हेतुतयोपात्तं विशेषणमसंभवि । यस्मात् सूनश्रियाऽतिविख्यातत्वं केतक्यामदोषः । यावता गुण

एव, कुसुमसमृद्धिमत्ताया भजनानुगुणत्वात् । तदंशे शुद्धदेवता-
तादात्म्यमपेक्ष्यं, शुद्धदेवतायां च केतकीतादात्म्यं, तापसाश्रित-
त्वस्य तत्त्यागाननुगुणत्वात् । यावता तद्भजनानुगुणत्वात् । एवम-
न्योन्यतादात्म्यावलम्बनेन वाक्यार्थस्सिद्धयतीति ध्येयम् ॥

अयं तृतीयः प्रकारस्सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसाया रसग-
ङ्गाधरानुरोधेन दर्शितः । काव्यप्रदीपादौ तु इयं सारूप्यनिब-
न्धनाप्रस्तुतप्रशंसा त्रिधा । कचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्या-
रोपमात्रेण । कचित्प्रतीयमानाध्यारोपेण । कचिन्तु अंशभेदेन
तदध्यारोपानध्यारोपाभ्यामिति त्रैविध्यमभिहितम् । तत्राद्ये प्रका-
रद्वये न वैलक्षण्यं, तृतीये तु प्रकारे किञ्चिदस्ति वैलक्षण्यम् ।
तत्रेदमुदाहरणम् ॥

प्रथममनिद्रा स्वपदे सा द्राक्षा क्षान्तिमत्त्वमु-
पयाता । प्राप्ताऽथ कृष्णरूपं फले रसघना च
कियदिदं भाग्यम् ॥ १९८ ॥

सा प्रसिद्धा द्राक्षा मृद्धीका प्रथमं आदौ स्वपदे स्ववा-
चकशब्दे अनिद्रा निर्गतो द्रा इति वर्णो यस्यास्सा न भवती-
त्यानिद्रा 'निवातपद्मास्तामितेन' इत्यादाविव निशब्देन समासः ।
आदौ द्रावर्णसाहितेत्यर्थः । अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः ।
क्षा इत्याकारकवर्णः अन्तिमो यस्य तदिति सामान्ये नपुंस-
कम् । तस्य भावः क्षान्तिमत्त्वं 'अनञ्चि च' इति तकारस्य
द्वित्वम् । उपयाता क्षाकारान्वितपञ्चाधैत्यर्थः । फले अथ का-
त्स्न्येन कृष्णरूपं असितवर्णतां प्राप्ता फलपरिणामदशायां त-
थाविधत्वात्तस्याः । रसघना रससान्द्रा च भवति । पक्षे स्व-

पदे स्वत्राणे स्वव्यवसाये च 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मा-
 द्विवस्तुषु' इत्यमरः । स्वोज्जोवने तदर्थमुपायानुष्ठाने चेति भावः ।
 अनिद्रा अप्रमत्ता अत एव क्षान्तिमतो भावः क्षान्तिमत्त्वं
 'शान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्णः' इत्युक्तरीत्या तितिक्ष्णत्वम् । इदं
 मुपलक्षणं समाहितत्वादेः । अनेनोपायानुष्ठानपूर्तिरुक्ता । अथ फ-
 ले फलदशायां कृष्णरूपं भगवत्सारूप्यं प्राप्ता उपायानुष्ठाना-
 नुरूपं फलं प्राप्तवतीत्यर्थः । रसघना परिपूर्णब्रह्मानुभवानन्दमे-
 दुरा च भवति । अस्याः भाग्यं इदं भाग्यं कियत् वचसाम-
 गोचरमिति भावः । अत्र द्राक्षायां प्रथमं स्वपदे अनिद्रात्वं
 क्षान्तिमत्त्वं च प्रशंसाहेतुत्वेन वाच्ये । न च ते तद्धेतुभूते
 तदंशे प्रतीयमानब्रह्मविद्वच्चक्षुष्यारोपापेक्षा । फले कृष्णरूपा-
 वाप्तिः रसघनात्वं च प्रशंसाहेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोपः ॥

यथावा—

आपातमधुरनीरसदुर्ग्रहकर्कशफलेन तालेन ।
 उद्विजमानेन मनाक्स्पर्शनतः कीर किमिव साध-
 यसे ॥ ९९९ ॥

कीर! हे शुक्र! आपाततः आमुखतः मधुराणि अन्ततो
 नीरसानि अथापि दुर्ग्रहाणि असुलभानि गृहीतत्वेऽपि कर्कशानि
 कठोराणि अनुभवदशायां क्लेशापादकानि च फलानि यस्मिन्
 तेन स्पर्शनतः मारुतात् मनाक् ईषदेव उद्विजमानेन चलता
 कर्कशपत्रत्वादिति भावः । पक्षे मनाक्स्पर्शनतः अत्यल्पवितर-
 णादपि उद्विजमानेन विभ्यता अतिमात्रलुब्धेनेत्यर्थः । 'ओ विजी
 भयचलनयोः' इति तौदादिकाद्धातोश्शानच् । प्रायेणायं धातु-

रुत्पूर्वः । तालेन तालतरुणा किंनु साध्यसे न किमप्यनेन तव प्रयोजनं सिद्धयेदिति भावः । अत्राप्रस्तुतश्शुकं प्रति हितोपदेशो भगवदनादरेण क्षुद्रदेवानां लुब्धनृपालानां वा सेवनाय प्रवर्तमाने कस्मिंश्चित्पुरुषे विषये पर्थवस्यति । तत्र तालतरो-
रापातमधुरत्वादिविशिष्टफलदातृत्वमुपालम्भहेतुरेवेति तदंशे द्यो-
त्यमानक्षुद्रदेवतालुब्धनृपालाध्यारोपो नावश्यकः । मनाक्स्पर्श-
नोद्विजमानत्वे तु तदध्यारोप आवश्यकः । मारुताद्यत्किञ्चि-
लनस्योपालम्भाहेतुत्वादित्यंशे अध्यारोपः अंशे तदभावश्च ॥

यथावा—

अतिवृत्तोऽपि सरन्ध्रोप्यग्रसरो यदसि परगुण-
ग्रथने । श्रीनायकभाक्तदसावसि मणिगण हृद्य एव
सुदृशां त्वम् ॥ १००० ॥

हे मणिगण ! त्वं अतिवृत्तोऽपि अतिवर्तुलोऽपि सरन्ध्रो-
ऽपि सुषिरोऽपि यत् यस्मात् श्रीयुक्तो नायकः श्रीनायकः हा-
रमध्यमणिः तं भजतीति तथोक्तः । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारः
मध्यमणावपि' इति मेदिनी । परः श्रेष्ठः यो गुणः तन्तु-
स्वर्णमय इति भावः । तस्य ग्रथने संदर्भे तत्स्यूतत्वे सती-
त्यर्थः । अग्रः श्रेष्ठः सरः हारः भवसि । तत् तस्मादेव असौ
त्वं सुदृशां ललनानां हृद्यः वक्षस्स्थः हृदयशब्दाद्भवार्थे 'श-
रीरावयवाच्च' इति यत् । असि । वर्तुलत्वेऽपि सुषिरत्वेऽपि
नायकमणिघटित उत्तमतन्तुस्यूत एव हारतामापन्नो मृगाक्षी-
णां हृदयमाधिवससि नान्यथेति भावः । पक्षे—अतिक्रान्तो
वृत्तं अतिवृत्तोऽपि दुराचारोऽपि अत एव सरन्ध्रोऽपि स

दोषोऽपि 'रन्ध्रे तु दूषणे श्वघ्ने' इति मेदिनी । यत् यस्मात् श्रीनायकः श्रीनिवासः तं भजतीति तथोक्तः तद्भाक्तिमानित्यर्थः । परस्य तस्यैव परमात्मनः गुणानां सार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वसौशील्यादीनां कल्याणगुणानां ग्रथने तद्विषयकग्रन्थरचने अग्रसरः प्राथमिकः भवसि । तत्तस्मात् असौ त्वं सुदृशां विदुषां हृद्यः हृदयप्रिय एव असि 'हृदयस्य प्रियः' इति यत् । अत्र प्रथमेन पादेन 'अपिचेत्सुदुराचारः' इत्यस्य, द्वितीयेन तृतीयेन च 'भजते मामनन्यभाक्' इत्यस्य, चतुर्थपादखण्डेन 'साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः' इत्यस्य च गीतावचनस्य समग्रस्यार्थोऽनुसंहितः । अत्रातिवृत्तत्वसरन्ध्रत्वे मणिगणस्य न दोषः प्रत्युत? अतिवर्तुलत्वस्य रन्ध्रवैशिष्ट्यस्य च हारघटनानुगुणत्वात् । तस्मात्तदंशे प्रतीयमानपुरुषावशेषाध्यारोपोऽपेक्ष्यः । श्रीनायकभाक्त्वपरगुणग्रहणाग्रसरत्वसुदृग्जनहृद्यत्वेषु न तदध्यारोप इति ध्येयम् ॥

एवं काव्यप्रकाशाद्यनुरोधेनाप्रस्तुतप्रशंसा निरूपिता । रसगङ्गाधरकारस्तु — 'अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्यतमप्रकारेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशस्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसा' इत्यप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयित्वा 'इयं पञ्चधा, अप्रस्तुतेन स्वसदृशं प्रस्तुतं गम्यते यस्यामित्येका' इत्यादिना तस्याः पञ्च प्रकारान् प्रदर्श्य तदुदाहरणानि च प्रपञ्च्य "एवं पञ्चप्रकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्राचामनुसारेण निरूपिता । वस्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य नानाविधत्वं संभवति । यत्रात्यन्तमप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो गदितः । एवं यत्र स्थलविशेषे वृत्तान्तद्वयमपि प्रस्तुतं सोऽप्येकः । यथा जलक्रीडाप्रकरणे भ्रमरकमलिन्यादिषु पुरस्सिच्यतेषु नायके च

स्वनायिकायामनुरक्ते शार्ध्ववर्तिनि नायिकासख्याः कस्याश्चि-
दुक्तौ--

मलिनेऽपि रागपूर्णं विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥

इति पद्ये अथात्र कथमप्रस्तुतप्रशंसा? वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेन
तल्लक्षणानालीढत्वादिति चेन्न, अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्प-
र्यविषयीभूतार्थातिरिक्तार्थो विवक्षितः । स च कचिदत्यन्ताप्र-
स्तुतः कचित्प्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । न च ध्वनिमात्र-
स्याप्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तिरिति वाच्यम् । अत एव लक्षणे सा-
दृश्याद्यन्यतमप्रकारेणेति विशेषणमुपात्तमिति विभावनीयम् । एते-
न द्वयोः प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरनामाऽन्योऽलंकार इति कुव-
ल-
यानन्दाद्युक्तमुपेक्षणीयम् । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारान्तरता-
कल्पने वाग्भङ्गोनामानन्त्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्ग इत्यसकृदावेदित-
त्वात् ॥

इदं तु बोध्यम्--अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यतायां तस्मि-
न्नपर्यवसितयाऽभिधेया प्रतीयमानार्थस्य वलादाकृष्टत्वेन ध्वनि-
त्वं न निर्बाध्यम् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वं निर्विवादमेव ।
एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । कार्यकारणभावसामान्यविशेष-
भावमूलाश्चत्वारः प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः । अभि-
धादिस्पर्शलेशशून्यस्य केवलागूरणमात्रस्य ध्वनिप्रयोजकत्वात् ॥

अथ

आपेदिरेऽम्बरभुवं परितः पतङ्गा-

भृङ्गा रसालकुसुमानि समाश्रयन्ते ।

संकोचमञ्जति सरस्त्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥

अत्र क्षीणराजादितदेकावलम्बिपुरुषादिवृत्तान्ते प्रस्तुते अप्रस्तुतप्रशंसैवेति निर्विवादम् । यदा तु सरोवृत्तान्तो राजवृत्तान्तश्चेत्युभयं प्रस्तुतं तदाऽपि प्राशुक्तदिशा सैव । यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा शुणीभूतराजवृत्तान्तरूपव्यङ्ग्येऽस्मिन्पद्ये कोऽलंकारः ? न तावदप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतस्यैव प्रशंसनात् । नापि समासोक्तिः तज्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्य सकलालंकारिकसंप्रतस्यात्राभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रकार इव शुद्धसादृश्यमूलेऽपि तस्या एव प्रकारो वाच्यः । एकधर्मीलीढत्वमन्तरैणैकालंकारत्वे सर्वेषामेकालंकारत्वापत्तेः । व्यवस्थापकैस्तद्भेदताया अनुक्तेश्च । अत एवालंकारसर्वस्वकारादिभिर्विशेषणवाचिशब्दसाम्यं संरक्ष्यैव समासान्तराश्रयणेन सादृश्यमूलत्वं प्रदर्शितं, न तु तदुपेक्ष्येति चेत्—उच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसैवात्रालंकारः । अप्रस्तुतस्य प्रशंसेति न तदर्थः । किंत्वप्रस्तुतेनेति । सा चार्थात्प्रस्तुतस्यैव । एवंच वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यङ्ग्यं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसेति तत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसेति । न तु वाच्ये नैव व्यङ्ग्यमेव ” इत्यभाषीत् । एवंच ‘पुरा यत्र स्रोतः’ इत्यादावप्यप्रस्तुतेन व्यक्तेन विपर्यस्तधनसन्तानादिसमृद्धयसमृद्धिकुटुम्बिसमाश्रयग्रामनगरादिनाऽर्थेन नदीस्रोतःपुलिनतरुधनविरलभावविपर्यासवद्वनरूपप्रस्तुतार्थस्य प्रशंसेति तत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसैवेति तदाशयः ॥

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—‘यदत्र सामान्यविशेषत्वेन कार्यकारणत्वेन सारूप्येण च यद्भेदपञ्चकमुद्दिष्टं तत्र द्वयोस्सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति तदाऽर्थान्तरन्यासाविर्भावः । सारूप्ययोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य

वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ' इत्यवादीत् ॥

एतन्मते तु 'पुरा यत्र स्रोतः' इत्यादौ प्रस्तुतस्यैव वाच्यत्वेन अप्रस्तुतस्य गम्यत्वेन च समासोक्तिरेवेत्यलं पल्लवि-
तेन ।

किंच 'वैधर्म्येणापीयं दृश्यते' इत्युक्त्वा 'धन्याः खलु वने वाताः' इत्युदाहरिणीत् । तदनुरोधेन इदमुदाहरणम्—

ते मान्यास्ते धन्याः येऽनन्याः पन्नगाद्रिमूर्ध-
न्यान् । भूम्नः कांश्चिदवन्यां तरवोऽप्यर्चन्ति नि-
जसुमैर्धन्याः ॥ १००१ ॥

अत्र ते मान्यास्ते धन्या इत्याद्यप्रस्तुतात् श्रीनिवासमन-
र्चन्तो मानवजन्मभाजोपि चेतना अमान्या अधन्या इति वैध-
र्म्येण प्रतीयते । मम्मटादयस्तु 'धन्याः खलु वने वाताः' इत्यत्र वातस्तुत्या स्वनिन्दाप्रतीतेः व्याजस्तुतिरेव युक्तेत्याहुः । तदा अस्मदुदाहृतमिदमपि पद्यं व्याजस्तुतेरेवोदाहरणतामर्हतीति ध्येयम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे अप्रस्तुतप्रशंसासरः एकोनत्रिंशः

अथ प्रस्तुताङ्कुरसरः.

प्रस्तुतस्य प्रस्तुतेन व्यञ्जने प्रस्तुताङ्कुरः ॥

यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुताङ्कुरनामाऽलंकारः । तथाच प्रधानभूतप्रस्तुतान्तराभिव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुताङ्कुरालंकार इति सिद्धम् । प्रस्तुतस्याभिव्यञ्जकत्वादङ्कुर इवाङ्कुर इति व्युत्पत्तेरन्वर्थनामाऽयम् ॥

यथा—

अयि गिरितटि समयेऽस्मिन् घनमिममुद्बर्हि-
वर्हमाश्लिष्य । न किमपि वेत्सि त्वय्यप्यतिचप-
लोऽयं कियच्चिरं स्थाता ॥ १००२ ॥

इह प्रावृषि वनविहारावसरे श्रीकृष्णपरिरम्भसुखपारवश्येन तृणीकृतान्यवनितां काञ्चिद्गोपललनां प्रति तेन पूर्वं विप्रलब्धायाः कस्याश्चिद्गोपिकाया वचने गिरितटीं संबोध्य एवमाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वम् । न चानामन्त्रणीयामन्त्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह सदृशप्रस्तुतद्योतनाय निर्दिष्टमिति वाच्यम्, 'कर्णिकार त्वया दृष्टा, वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती' इत्यादौ चित्तविक्षेपादिभिरनामन्त्रणीयामन्त्रणस्यापि दर्शनेन तस्यातिमात्रमसंभावितत्वस्य दुर्वचत्वात् । एवं प्रस्तुतेन गिरितटीकर्मकोपालम्भरूपवाच्यार्थेन वक्रयास्तस्थाः अतिचपलममुं नन्दनन्दनमुपगूह्य धन्यमन्यतयाऽन्याः किमर्थम-

वमन्यसे त्वय्यपि वाऽसौ कियन्तमवाधिमनुरज्योदिति तां प्र-
त्युपालम्भः प्रस्तुत एव द्योत्यते । अत्र प्रतीयमानार्थं घनमि-
त्यस्य विपरीतलक्षणया अगभीरमित्यर्थः । उद्गर्हिर्बर्हमिति वा-
च्यार्थपक्षे उन्नीतानि विकसितानि वर्हिर्वर्हाणि येन स इति ।
प्रतीयमानपक्षे उत्तंसितमयूरपिच्छमित्यर्थः । न किमपि चेत्सी-
त्येतत् वाच्यगिरितटीपक्षे घनच्छन्नत्वेनौपचारिकम् । प्रतीयमान-
नायिकापक्षे तु आनन्दपारवश्येन न किमपि जानासीत्यभिप्राय-
कम् । अतिवेला चपला विद्युत् यस्मिन्निति वाच्यपक्षे । व्यङ्ग्ये
त्वातिचञ्चलप्रकृतिरिति ॥

यथावा—

उच्चैर्विभवस्थानं त्वत्पादसमाश्रयो हि शाखि-
गणः । सानुगता भजति श्रीस्त्वामस्त्यहिशैल
को महान्स्त्वत्तः ॥ १००३ ॥

हे अहिशैल ! तव पादाः प्रत्यन्तगिरयः पादौ चरणौ च
आश्रयो यस्य सः । शाखिनां तरूणां शाखाध्येतृणां विप्राणां
च गणः उच्चैः वीनां पक्षिणां भवस्थानं जन्मभूः तत्र कृतनी-
डत्वात्तस्येति भावः । उन्नतस्य विभवस्य स्थानं च भवति ।
सानूनि प्रस्थान् गता प्राप्ता श्रीः शोभा । अन्यत्र सा जग-
न्मातृत्वादिना प्रसिद्धा श्रीः लक्ष्मीः अनुगता 'छायेवानुगता
तव' इत्युक्तरीत्या अनुव्रता सती भजति । त्वत्तः एवंविधात्
भवतोऽपि को महान् पृथुलः । पक्षे महाविभूतेः श्रियः पत्युरन्यः
को महनीय इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतेनाहिशैलवृत्तान्तेन प्रस्तुत-
श्रीनिवासवृत्तान्त एव द्योत्यते । वाच्यव्यङ्ग्ययोरुभयोरपि सेव-

नीयतया प्रस्तुतत्वम् । न चात्र प्रकृताप्रकृतश्लेषशङ्का कार्या, विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्व एव तदुन्मीलनात् अत्र च विशेष्यस्या-
श्लिष्टत्वादिति ॥

यथावा—

स्पर्शन एष स्पृहयति घनमाच्छादितवृषाद्रि-
मपनेतुम् । पश्य सखीति प्रावृषि पतिगिरमाक-
र्ण्य नम्रवदना श्रीः ॥ १००४ ॥

स्पर्शनः मारुतः स्पर्शकर्तैत्यपि गम्यते । अत्र प्रस्तुतेन
वर्षानिलकर्तृकघनापनयनस्पृहावृत्तान्तेन प्रस्तुत एव प्रावृषि श्रि-
या विहरतो भगवतस्स्वप्रेयसीपयोधरकञ्चुकापसारणस्पृहारूप-
वृत्तान्तः प्रत्याय्यते । सखि पश्य प्रावृषीति निर्देशाद्वाच्यार्थस्य
प्रस्तुतत्वं स्फुटम् । प्रस्तुतान्तरद्योतनं च पतिगिरमाकर्ण्य नम्र-
वदनेत्यनेन उत्तरार्धे कविनैवाविष्कृतम् ॥

यथावा—

घनचापलतां चपलाश्लिष्टोवहसेऽम्बुद स्थिरा
तव दूरे । नीरदलक्ष्यात् क्षितिरिति निगदन्ती शौ-
रिणाऽभिपरिरेभेऽलम् ॥ १००५ ॥

हे अम्बुद ! चपलया तटिता श्लिष्टः घनां चापलतां इ-
न्द्रधनुर्लतां वहसे । स्थिरा भूः तव दूरे तव व्योमन्यवस्था-
नादिति भावः । पक्षे—चपलया चञ्चलशीलया श्रियाऽऽश्लिष्टः
'चपला कमलाविबुत्पुंश्चलीपिण्णलीषु च' इति विश्वः । अत
एव घनं चापलं यस्य स तथोक्तः । तत्तां वहसे तव एवं-

विधस्य भवतः स्थिरा अचञ्चलशीला भूर्देवी अहमिति भावः
दूरा उपेक्षणीयपक्षे निक्षिप्ता । चपलोपगूढस्य चपलशीलस्य
तव स्थिरानुरागः कथमिव संभवेदिति भावः । अत्र वर्षासु
घनाघनं प्राति भूदेव्या वचनेन प्रस्तुतेन लक्ष्म्यामेव प्रेमभूमानं
विदधानेन त्वयाऽहमुपैक्षिषीति प्रस्तुत एव श्रीनिवासं प्रस्तुत-
पालम्भो द्योत्यते । अत्राम्बुदेति संबोधनेन वाच्यार्थस्य प्रस्तु-
तत्वं स्फुटमेव । प्रस्तुतान्तरद्योतनं च उत्तरार्धे कविनैव स्फु-
टीकृतम् ॥

यथावा—

सविधगतेऽपि च दयिते नवनीरदमेव पश्यति
मयूरी । इति गदिते प्रापृषि वनभुवि गोपी दृश-
मवाञ्चिचत्कृष्णात् ॥ १००६ ॥

इति गदिते कयाचिदिति शेषः । गोपी गोपवधूः कृष्णात्
दृशं स्वां दृष्टिं अवाञ्चिचत् अवातीतरत् । अवपूर्वकात् पयन्ता-
दञ्चतेः कर्तरि लुङि चङ् । अत्र गोपानां वनविहारावसरे
प्रापृषि मयूरीं निर्दिश्य कस्याञ्चिदुक्त्या प्रस्तुतगोचरया स्व-
दयितमप्यनाहत्य नन्दनन्दनमेव सानुरागं विलोकमानाया गो-
पललनाया वृत्तान्तः प्रस्तुत एव द्योत्यते । प्रापृषि वनभुवीति
निर्देशो वाच्यार्थस्य प्रस्तुततामवगमयति । प्रस्तुतान्तरद्योतनं च
दृशमवाञ्चिचत्कृष्णादिति कविनैवाविष्कृतम् । अत्र पूर्वोदाहरण-
द्वयापेक्षया द्योतितस्य कविनाऽऽविष्करणं स्फुटतरम् ॥

अत्राद्योदाहरणयोर्लोचनकारमते अन्यापदेशध्वनिः । स हि—
'किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्वया । अन्यासु ता-

वदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोलं विनोदय मनस्सुमनोलतासु । बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाम्' इति प्रस्तुताङ्कुरोदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह । तथा हि -- 'अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः । इह तु वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायाम् पर्यवसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेव' इति । अयं भावः -- अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थस्यावर्णनीयतया कविसंरम्भागोचरत्वात्कविसंरम्भसीमावधिः प्रस्तुतवृत्तान्त एवेति तस्य व्यङ्ग्यस्य प्रतीतावेव तात्पर्यपर्यवसाने अभिधायाम् अपर्यवसानान्न ध्वनिसंभव इति । तत्राप्रस्तुतप्रशंसांलंकारसंभवेऽपि उपदर्शितोदाहरणयोर्न तत्संभवः । वाच्यार्थस्य प्रस्तुततया कविसंरम्भस्य तत्र विश्रान्त्या अभिधायाम्स्तत्रैव पर्यवसितत्वेन व्यङ्ग्यार्थस्य विषयसौन्दर्यबलेन लब्धप्रसरस्य वाच्यकक्ष्यामतीत्य भासमानत्वात् । अतोऽत्रान्यापदेशध्वनिरेव युक्त इति ॥

‘वस्तुतस्तु अयमलंकार एव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायाम्’ इति कुवलयानन्दे दीक्षिताः । अयमभिप्रायः -- समासोक्तौ तावद्वाच्यस्य वृत्तान्तस्य प्रस्तुततया कविसंरम्भगोचरत्वेनाभिधायाम् पर्यवसितायामपि विशेषणसाम्यबलेनाप्रस्तुतवृत्तान्तावगतावपि प्रस्तुतधर्म्यध्यारोपेण वाच्यार्थसौन्दर्यावहृतया यथा न ध्वनित्वं, यथा वा अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतसामान्यविशेषभावादिसंबन्धेन प्रतीयमानस्य प्रस्तुतस्य वाच्योपस्कारकत्वेन न ध्वन्यन्तर्भावः, तथेहापि भृङ्गोपालम्भे वाच्ये अभिधापर्यवसानेऽपि व्यङ्ग्यप्रियतमोपालम्भस्सारूप्येण प्रतीयमानोऽपि कविसंरम्भगोचर एवेत्युभयोस्तुल्यतया प्राधान्यात्स-

मप्राधान्यरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यतैव युक्ता । किंच वाच्यस्याप्राधान्ये
व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यविवक्षायामेव ध्वनिरिति हि सिद्धान्तः । न
चेह व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमस्ति तथात्वे तस्याविवक्षितत्वापत्त्या
अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यध्वन्यन्तर्भावोक्त्ययोगादिति । अत
उक्तोदाहरणयोरन्यापदेशध्वनेरयुक्तत्वात्प्रस्तुताङ्कुर एवोचित इति ।
तृतीयचतुर्थपञ्चमोदाहरणेषु तु अलंकारतायां न कस्यापि वि-
प्रतिपत्तिः । उक्तं हि ध्वनिकारेण—

शब्दार्थशक्त्याऽऽक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या साऽन्यैवालंकृतिध्वनेः ॥

इति । एतानि सादृश्यनिबन्धनान्युदाहरणानि । संबन्धान्तरनिब-
न्धनान्यपि कथंचिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वावलम्बनेनोदाहार्याणि

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते --

एकेन मुखेन त्वां स्तुवीत यः कविरुदारधीर्भ-
गवन् । चत्वारि पञ्च षड्वा यात्वा वदनानि पूज्यते
स सुरैः ॥ १००७ ॥

अत्र विधित्वशिवत्वस्कन्दत्वानीव तदवयवतया उदाहृत-
वाक्यवाच्यानि चत्वारि पञ्च षडाननाऽपि श्रीश्रीनिवासस्तुति-
महिमप्रयुक्ततया वर्णनीयानीति तन्मुखेन कृत्स्नं विधित्वं शि-
वत्वं स्कन्दत्वं च गम्यत इत्यवयवावयविभावनबन्धनोऽयं
प्रस्तुताङ्कुरः ॥

यथावा -

मुखलावण्यसुधाम्बुधिमध्यसमुद्बुद्बुदनिभा
याः । भायासुस्ता मुक्ता भगवद्दने ललाटिका-
सक्ताः ॥ १००८ ॥

बुद्बुदनिभाः याः इतिच्छेदः । ललाटे भवोऽलंकारो ललाटिका 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इति कन् । अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतानां भगवल्ललाटिकामुक्ताफलानां वदनलावण्यसुधाम्बुधिबुद्बुदतया संभावनात्तत्कारणीभूतवदनलावण्यसमृद्धिरनवधिका प्रतीयते । साऽपि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव । अत्र वदनलावण्यसमृद्धेः तद्बुद्बुदत्वेन संभाव्यमानानां मौक्तिकानां च अवयवावयविभावः प्रकृतिविकृतिभावो वा संबन्धः ॥

यथावा—

अतिवेलतया प्रवहन्नभितो हरिदिव्यविग्रहद्वी-
पम् । श्रीतनुलावण्याम्बुधिपरिवाहः पीतमम्बरं
नूनम् ॥ १००९ ॥

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतस्य पीताम्बरस्य लक्ष्मीदिव्यविग्रहलावण्याम्बुधिपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन निर्भरसलिलदुर्भरतटाकतत्परिवाहनिमित्तभूता तदिव्यविग्रहे अमान्ती तल्लावण्यसमृद्धिर्द्योत्यते । अत्रापि लावण्यसमृद्धेः तत्परिवाहतादात्म्यापन्नपीताम्बरस्य च एकदेश्येकदेशभाव एव संबन्धः ॥

यथावा ममैव प्रपन्नानन्दस्तवे—

वदनरुचिहृदविहरन्नयनमहामीनराजनिष्ठयू-
तम् । नासाविवरविलग्नं नूनं ध्यायामि मौक्तिकं
देव्याः ॥ १०१० ॥

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुताया नासामौक्तिकमणेः प्रसवितृत्वौपयिकमीनतादात्म्यापन्नस्य श्रीदिव्यनयनस्य तदुचितलाव-

ण्यादिसमृद्धिर्व्यज्यते । साऽपि वर्णनीयतया प्रस्तुतैव । अत्र
जन्यजनकभावस्संबन्धः । एवं नयनमहामनिराजविहारौपयिकतया
हृदतादात्म्यमापादिताया वदनरुचेस्समृद्धिरनवधिकेति द्योत्यते ।
साऽपि प्रस्तुतैव । अत्राधाराधेयभावः ॥

यथावा—

सर्वेकषा मनीषा कीर्तिः कूलंकषा तथा ककु-
भाम् । अभ्रंकषा गृहाळी त्वद्भक्तानां मृगेन्द्रशै-
लेन्दो ॥ १०११ ॥

अत्र भगवतो लोकोत्तरत्वप्रकटनाय तन्महौदार्यवत्तत्का-
र्याणि तद्भक्तजनसंपत्सारस्वतादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षिता-
नीति तन्मुखेन तन्महौदार्यमवगम्यत इति कार्यकारणभावसं-
बन्धनिबन्धनोऽयं प्रस्तुताङ्कुरः ॥

यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि पद्ये निबध्यते न
तत्रायमलंकारः । किंत्वनुमानमेव ॥

यथा—

कण्ठे नृणां हारा उपकण्ठे सुरुचिराननादाराः ।
सुकुमाराश्च कुमारा ब्रुवते लक्ष्मीदृशो महोदाराः ॥

महोदारा इत्येतत् द्वितीयान्तस्य लक्ष्मीदृश इत्यस्य विशेष-
णम् । इदं कर्म, हारा इत्यादयस्तु कर्तारः । अत्र मुक्ताहारा-
दिसमृद्धिरूपकार्येण लक्ष्मीदृशां कारणत्वावगतिर्वदतीत्यनेनावि-
वक्षितवाच्येनोपनिबद्धेत्यनुमानालंकारः ॥

अयमलंकारो दीक्षितोपज्ञम् । प्राञ्चस्सर्वेऽप्येनमप्रस्तुतप्रशं-
सायां सारूप्यनिबन्धनायामेवान्तरभावयन्नित्यप्रस्तुतप्रशंसायाम-
वोचाम ॥

इत्यलंकारमणिहारे प्रस्तुताङ्कुरसरस्त्रिशः.

अथ पर्यायोक्तसरः.

पर्यायोक्तं त्वन्यभङ्ग्या कथितं चेद्विवक्षितम् ॥

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थः तदतिरिक्तप्रकारोऽन्यभङ्गी भ-
ङ्गचन्तरमित्यर्थः । रसगङ्गाधरेऽपि 'विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गचन्त-
रेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम्' इत्युक्तम् । केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया
लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यदभिधया प्रतिपा-
दनं तत्पर्यायोक्तमिति तदर्थः । न चैवं ध्वनेरेवायं विषय-
स्स्यादिति वाच्यं, तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदात् । एवंच यद्व्यङ्ग्यं
वस्तु व्यङ्ग्यत्वाकारादपि चारुतरेणाकारान्तरेण शब्देनाभिधी-
यते तत्पर्यायोक्तमिति पर्यवसानात् वाच्यरूपापेक्षया व्यङ्ग्यरू-
पस्य चारुत्वाभावाच्च ध्वनिविषयतोति दिक् । पर्यायोक्ते वाच्यस्य
प्राधान्यं, अप्रस्तुतप्रशंसायां तु गम्यस्येति विवेकः । पर्यायेण
भङ्गचन्तरेणोक्तं व्यङ्ग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेरन्वर्थानामधेयमिदम् ॥

यथा—

यस्य विहाराहार्यः पाराशर्यस्य पाणिनेश्चापि ।
सूत्रस्य भाष्यमतनोत्स विनोदी मे मनो धिनोतु
पुमान् ॥ १०१३ ॥

पाराशर्यो वेदव्यासः । तत्सूत्रस्य भाष्यकारो भगवान्
रामानुजाचार्यः, पाणिनिसूत्रभाष्यकारो भगवान्पतञ्जलिश्च शेषा-
वतारावित्यागमः । अत्र श्रीनिवासविहाराचलस्य शेषत्वं व्यङ्ग्यं
तदेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तम् । शेषत्वप्रकारेण व्यङ्ग्यत्वम् । पाराश-
र्यपाणिनिसूत्रभाष्यकारत्वेन वाच्यत्वं भगवद्विहारगिरेरिति व्य-
ङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चारुतरत्वमिति ध्येयम् । न च व्यङ्ग्य-
स्यैवाभिधेयत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् । न हि वयं येन प्रकारेण
शेषत्वाकारेण व्यङ्ग्यता तेनाकारेणाभिधेयतां ब्रूमः । किंतु पारा-
शर्यपाणिनिसूत्रभाष्यकारत्वरूपेणेति न विरोधः ॥

यथावा —

पवनं योऽश्नाति सदा तमपि च योऽश्नाति ता-
वुभौ यस्य । शय्यावाहनभावं श्रयतो जगदशुभ-
मपनयतु स पुमान् ॥ १०१४ ॥

तमपि च योऽश्नातीति तज्जातीयभुजगाशितृत्वमभिसंधायो-
क्तम् । अत्र व्यङ्ग्यदिनन्तगरुडत्वाकारादपि पवनं योऽश्नातीत्या-
दिना चारुतरेण रूपेण भगवतश्शय्यावाहनयोरभिधानम् । यद्वा
भगवान् स्वासाधारणाकारेण गम्यः पवनाशनशयनत्वादिना रूपा-
न्तरेण स एवाभिहितः ॥

यथावा —

वाहनकेतनदक्षिणचक्षुस्स्थानान्यधीयमानानि ।
यस्य त्रीन् वर्णानपि पवित्रयन्त्येष मे परित्राता ॥

अत्र भगवतो वाहनकेतनयोर्यद्वैनतेयरूपत्वं दक्षिणाक्षिनि-
वासस्थानयोर्यदादित्यरूपत्वं च व्यङ्ग्यं ततोऽपि चारुतरेणाकारे-

णाधीयमानमिति वेदरूपतया भङ्गचन्तरेणाभिहितम् । बाहनादीनां चतुर्णामधीयमानत्वं च 'सुपर्णोऽसिगरुत्मान्, सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इत्याद्युक्तरीत्या त्रयीमयत्वादौपचारिकम् । यद्वा अत्रापि भगवानेव स्वासाधारणरूपेण गम्यः त्रयीमयबाहनत्वादिना भङ्गचन्तरेणाभिधीयत इति ध्येयम् ॥

यथावा—

दशशतभुजपरिरम्भक्षोभं व्यपनीय बलिसुत-
वधूनाम् । कल्याणाशासनपदमासीत्तासां य एष
वीरोऽव्यात् ॥ १०१६ ॥

अत्र बाणासुरबाहासमुदयलवितृतया व्यङ्ग्यो भगवान्वा-
सुदेवः ततोऽपि चारुतरेण दशशतभुजपरिरम्भनिष्पीडनापन-
यरूपमहोपकारप्रीततद्वधूवितीर्णमङ्गलाशासनगोचरत्वरूपेण भ-
ङ्गचन्तरेणाभिहितः ॥

यथावा—

नैकशतबाहुवहनश्रममपनयतिस्म कार्तवीर्य-
स्य । यत्प्रहरणमेष कृतो येन हतौजास्स विज-
यतां जगति ॥ १०१७ ॥

अत्र कार्तवीर्यार्जुनभुजसहस्रच्छेत्तृत्वं विवक्षितोऽर्थः न
ताद्रूप्येणाभिहितः । अपितु तद्बाहुभारवहनश्रमापनेतृत्वेनाकारेण ।
यद्वा स्वासाधारणेनाकारेण गम्यो भगवान् दाशराथिः कार्त-
वीर्यभुजभारश्रमापनेतृपरशुधरतेजोऽपहर्तृत्वरूपेण भङ्गचन्तरेणा-
भिहितः । न च कार्तवीर्यभुजच्छेत्तृपरशुधरजेतृत्वरूपव्यङ्ग्यमा-
दायैव गदितुमर्हं पर्यायोक्तं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यदाशराथि-

त्वमादायोति वाच्यं, उक्तविधपरशुधरजेतृत्वरूपव्यङ्ग्यस्य वा-
च्यासिद्धचङ्गत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यङ्ग्यं प्रधानभूतं दाशराथि-
त्वमिति तदादायैव तद्वर्णनस्य युक्तत्वात् । अस्यैव पद्यस्यान्ते
स विजयतां जगतीत्यत्र जगतीति पदमपनीय राम इति पाठे
'राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरये नमः' इत्यत्र राहुशिरश्छेत्तृ-
त्वमिव कार्तवीर्यभुजच्छेत्तृपरशुधरजेतृत्वमेव विवक्षितं व्यङ्ग्य-
मिति युक्तं तदादायैव पर्यायोक्तमिति ध्येयम् । अत एव 'नम-
स्तस्मै कृतौ येन मुग्धा राहुवधूकुचौ' इत्यत्र 'अत्र भगवान्
वासुदेवस्स्वासाधारणरूपेण गम्यो राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन
रूपान्तरेणाभिहितः' इति कुवलयानन्दोक्तं संगच्छते । यत्तु
तत्र भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुन्दरं पर्या-
योक्तस्य विषय इति, तदावचारितरमणीयम् । न हि पर्या-
योक्ते व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः । येनासुन्दरता स्यात् ।
किंतु भङ्ग्यन्तराभिधानकृत एव । व्यङ्ग्यं तु भङ्ग्यन्तराभि-
धानतोऽसुन्दरमेव प्रायेण दृश्यते । यथा इहागन्तव्यमिति विव-
क्षिते व्यङ्ग्ये अयं देशोऽलंकरणीयः साफल्यं नेय इत्यादौ ।
तस्मात्तदसुन्दरत्वोद्भावनमकिञ्चित्करमेवेत्यलं बहुना । एवं 'प-
वनं योऽश्नाति' इति प्रागुपदर्शितेषूदाहरणेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

यस्यैकमाक्षि भुवनं दिवा दिविष्टं विभासयत्य-
खिलम् । अन्यत्तु नक्तमद्भुतमनिशं मम शं तनो-
तु तत्तेजः ॥ १०१८ ॥

अत्र भगवतस्सूर्यचन्द्रलोचनत्वं गम्यं प्रकारान्तरेण सुन्दर
तरेणाभिहितम् ॥

यथावा—

यत्र चरन्ति त्रिदशा दिवानिशं तच्च यौ परि-
ष्कुरुतः । यस्तौ ग्रसति च पर्वसु लूनशिरास्सोपि
येन सोऽव्यान्नः ॥ १०१९ ॥

यत्र व्योम्नीति भावः । त्रिदशाः चरन्ति, नभश्चरत्वात्ते-
षाम् । तत् व्योम च । दिवा च निशा च दिवानिशं अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । यौ सूर्याचन्द्रमसाविति भावः । परिष्कुरुतः यथा-
क्रमं भूषयतः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ च यः राडुरिति भावः ।
पर्वसु ग्रसति । सोऽपि येन लूनशिराः सः भगवान् नः अव्यात् ।
अत्रान्तरिक्षादिकं व्यङ्ग्यं रूपान्तरेणाभिहितम् । अयं च वक्ष्य-
माणैकावलीसंकीर्णः ॥

यथावा—

धत्ते या तामरसं हस्तेन विलोमतदभिधानार्थ-
म् । हृदयेन यश्च धत्ते हृदये तौ दंपती विहरतां नः॥

विलोमतदभिधानार्थं व्यत्यस्ततामरसनामवाच्यं सरमता
मित्यर्थः । अत्र व्यङ्ग्यं लक्ष्मीत्वं नारायणत्वं च भङ्ग्यन्तरेणा-
भिहितम् ॥

यथावा—

जलदसरसां यदीयां द्युतिमाहुर्देवताऽवतात्सा
माम् । विपरीततदभिधेयं यद्रूपं साऽपि देवताऽव-
तु माम् ॥ १०२१ ॥

यस्याः द्युतिं जलदसरसां तोयदश्यामलामिति यावत् ।
आहुः श्रुत्यादय इति शेषः । सा देवता मां अवतात् । यस्याः
रूपं वर्णं 'रूपं स्वभावे शुक्लादौ' इति रत्नमाला । विपरीत-
तदभिधेयं व्यत्यस्तेन जलदसरसामितिशब्देन वाच्यं सारसद-
लजमित्यर्थः । पद्मदलजन्यं तत्तुल्यामिति यावत् 'पद्मवर्णाम्'
इति श्रुतेः । अत एव पदार्थवृत्तिनिदर्शना । सा देवता च मां
अवतु । अत्र भगवान् श्रीनिवासः भगवती श्रीश्च व्यङ्ग्यौ ज-
लदसरसदीप्तित्वेन सारसदलजरूपत्वेन च भङ्ग्यन्तरेणाभिहितौ ॥

यथावा—

आद्यं भूतमनन्तरमपि पद्म्यां वदनतस्तृतीय-
मभूत् । प्राणान्तुर्यं नाभ्याः पञ्चममपि यस्य भूत-
कृत्सोऽव्यात् ॥ १०२२ ॥

अत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि व्यङ्ग्यानि प्रकारान्तरेणा-
भिहितानि । गङ्गाऽत्र द्वितीयभूतत्वेन विवक्षिता । अत्र 'पद्म्यां
भूमिः । विष्णुपादोद्भवा गङ्गा । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च । प्राणाद्वायु-
रजायत । नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्' । इति प्रमाणान्यनुसन्धेया-
नि । इदं च वक्ष्यमाणरत्नावलीकाव्यलिङ्गसंकीर्णम् ॥

यथावा—

दीव्यतु कोऽपि स देवो भूषां योषां च यस्य
जलधिरदात् । स्वयमेव यत्प्रियायास्सारसनमभू-
त्स एष वसनं वा ॥ १०२३ ॥

स एषः पूर्वोक्तो जलधिरित्यर्थः । स्वयमेव यस्य देवस्य
प्रियायाः वल्लभायाः भुव इति भावः 'विष्णुपत्नीं महीं देवीं

माधवीं माधवप्रियाम्' इति श्रुतेः । सारसनं मेखला । वसनं
अंशुकं वा अभूत् । 'भूतध्वाद्यधिमेखला । निधानगर्भाभिर्व
सागराम्बराम्' इत्युभयथाऽपि प्रसिद्धेरिति भावः । अत्र कौ-
स्तुभाभरणत्वं श्रीपतित्वं भूवल्लभत्वं च व्यङ्ग्यम् । इदं तुल्य-
योगितादिसंकीर्णम् ॥

अस्मिन्नालंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरं अप्रस्तुतप्रशंसायां तु
वाच्यं व्यङ्ग्यपरम् । तेनायमलंकारो वाच्यसिद्धयङ्गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः । अयं चालंकारः क्वचित्का-
रणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे क्वचित्कारणेन कार्यस्य क्वचि-
दुभयोदासीनेन संबन्धिमात्रेण संबन्धिमात्रस्य चेति त्रिविध
इति जगन्नाथादयः ॥

तत्र कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे यथा—

यैरर्प्यन्ते कुसुमान्यसमानि रमासख त्वदीय-
पदे । तैरुप्यन्ते स्वपदे स्वैरं कल्याणबीजानि ॥

त्वदीये तावके पदे चरणे त्वदीयानां भागवतानां चरणे
वा । स्वपदे स्वस्थाने स्वव्यवसितेऽर्थे स्ववस्तुनि वा । अत्र
बीजावापेन कारणेन अङ्गुदयः कार्यरूपो गम्यते ॥

कार्येण कारणस्य गम्यत्वे यथा—

कामयते यान् लोकांस्तामरसविलोचन त्वदी-
यजनः । सपदि समुत्तिष्ठन्ते संकल्पादेव देव त-
स्यामी ॥ १०२५ ॥

अमी लोकाः अत्र 'स यदि पितृलोककामो भवति सं-
कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ते' इति श्रुतेरर्थोऽनुसंहितः ।
अत्र भगवद्भक्तानां यथेष्टलोकसृष्टिरूपेण कार्येण तत्कारणं 'स
स्वराड्भवति' इत्याद्युक्तं मुक्तैश्वर्यं गम्यते ॥

यथावा—

विचरन्विपिनोद्देशे सहस्रनयनं सहस्रकिरणं
च । शोकेनानन्देन च सास्त्रं यो व्यधित सेव्य
एष पुमान् ॥ १०२६ ॥

अत्र सुत्राण्योऽर्थमणश्च सास्त्र-वरूपकार्येण वाच्येन सुता-
त्ययरूपं सुताभ्युदयरूपं च कारणं गम्यते । अयं वक्ष्यमाण-
यथासंख्यसंकीर्ण इति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

तदुभयोदासीनेन संबन्धिमात्रेण संबन्धिमात्रस्य गम्यत्वे ॥

यथा—

उत्पलमहोत्पलव्रजविकासिनी वामदक्षिणे न-
यने । शिशिराशिशिरे यस्य प्रशमयतु स ताप-
मेष जडतां च ॥ १०२७ ॥

स एषः तापं आध्यात्मिकादिकं संज्वरं च । जडतां शैल्यं
अज्ञतां च प्रशमयतु । अत्रोत्पलमहोत्पलविकासकारिशिशिरा-
शिशिरवामदक्षिणविलोचनत्वेन वाच्येन न कार्येण नापि कार-
णेन केवलं सहचरितेन चन्द्रसूर्याविलोचनत्वं गम्यते । अत्र हि
वाच्यव्यङ्ग्ययोः केवलं सहचरितत्वं संबन्धः न तु कार्यकारण-
भावरूपः एवं प्रागुषदर्शितेषु 'यस्य विहाराहार्यः' इत्याद्युदाहर-
णेष्वपि यथायोगं संबन्धो द्रष्टव्यः । इदं यथासंख्यपरिक-
राभ्यां संकीर्णम् ॥

केचित्तु प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्य कारणस्य गम्यत्वे पर्यायोक्तमाहुः । त एते प्रस्तुताङ्कुरस्य न पृथगलंकारतामभ्युपगच्छन्ति । दीक्षितादयस्तु एवंविधे विषये प्रस्तुताङ्कुर एवेत्याहुः । स्पष्टं चैतत्कुवलयानन्दादौ ॥

द्वितीयपर्यायोक्तम्.

व्याजेन रमणीयेन यदि स्वस्य परस्य वा ।
साध्यतेऽभीप्सितं तच्च पर्यायोक्तं विदुर्बुधाः ॥

पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेरिदमपि पर्यायोक्तम् । अयं च प्रकारो दीक्षितोपज्ञमेव । प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्यलक्षणमिति ध्येयम् ॥

तत्राद्यं यथा—

गर्जति जलदो विद्युत् स्फूर्जति वर्जय बहिर्ग-
तिं भीरु । इति झडिति वारयन्किल चतुरश्लिष्यन्
श्रियं जयतु शौरिः ॥ १०२८ ॥

अत्र जलदगर्जितादिभयप्रदर्शनव्याजेन भगवता लक्ष्मीसमा-
श्लेषरूपस्वेष्टसाधनं निबद्धम् ॥

यथावा—

अलकाश्वलिता मरुता तिलको लुलितस्समी-
करिष्यामि । तदिदमिति मुदितहृदयो वदनं चुम्बन्
श्रियो हरिर्जयतात् ॥ १०२९ ॥

अत्र लुलितालकादिसमीकरणापदेशेन पीताम्बरस्याम्बुधि-
सुतावदनाम्बुजचुम्बनरूपस्वेष्टसाधनमेव दर्शितम् ॥

द्वितीयं यथा—

कुसुमापचायलोभाद्विषमां कुञ्जस्थलीं प्रयाति
रमा । सह याहि त्वं श्रान्ताऽस्म्यहमित्यहिमहि-
भृदीशमाह सखी ॥ १०३० ॥

अपचायेत्यत्र 'हस्तादाने चैरस्तेये' इति घञ् । महिशब्दो
ह्रस्वान्तोऽप्यस्ति, 'वीचिः पाङ्क्तिर्महिः कौलिरित्याद्या ह्रस्वदीर्घ-
योः' इति वाचस्पत्यनुशासनात् । अत्र कुसुमापचायव्यग्रतया
कुञ्जस्थलीं प्रविष्टायाः श्रियस्साहायकविधानप्रेरणव्याजेन भगवत-
स्तत्संभोगाभीप्सितं श्रान्तताव्याजेन पृथगवस्थितया सख्या
साधितमिति परेष्टसाधनं निबद्धम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे पर्यायोक्तसर एकत्रिंशः.

अथ व्याजस्तुतिसरः.

स्तुत्याभिव्यज्यते निन्दा निन्दया वा स्तुतिर्यदि ।
तत्र व्याजस्तुतिं नाम प्राज्ञाः प्राहुरलंकृतिम् ॥

यत्र स्तुतिरभिधीयमानाऽपि प्रमाणान्तरेण बाधितस्वरूपा
निन्दायां पर्यवस्यति तत्रासत्यत्वाद्व्याजरूपा स्तुतिरित्यनुगमेन
तावदेका व्याजस्तुतिः । यत्रापि निन्दा शब्देन प्रतिपाद्यमाना
पूर्ववद्बाधितरूपा स्तुतौ पर्यवस्यति सा द्वितीया व्याजस्तुतिः ।

व्याजेन निन्दामुखेन स्तुतेः । एवं च कर्मधारयतृतीयातत्पुरुषाभ्यां योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वमिति वेदितव्यम् ॥

आद्या यथा—

सुतदारप्रीणनविधिकृतदाक्ष्यस्त्वं गृहे वससि
धन्यः । न भजसि भुजङ्गभूधरविभुसेवायासवै-
शसं जातु ॥ १०३१ ॥

अत्र केवलसांसारिकस्य कस्यचिद्व्याजरूपा त्वं धन्य इति स्तुतिर्बाधिता सती तस्य श्रीनिवाससेवावैधुर्यप्रयुक्तनिन्दायां पर्यवस्यति ॥

द्वितीया यथा—

त्वत्तः को विजुगुप्सो मत्तः कोऽन्यो रमेश !
निर्लज्जः । शश्वदघं कः क्षमतां शश्वत्क्षान्तेऽपि तत्र
कः कुरुताम् ॥ १०३२ ॥

तत्र तस्मिन् पुनःपुनः कृते अघे क्षान्तेऽपि शश्वत् मुहुर्मुहुः अग्रमित्यनुषज्यते । अघं अपराधं कः कुरुताम् । अतस्त्वं विजुगुप्सः अहं निर्लज्ज इति भावः । अत्र को विजुगुप्स इति निन्दा बाधिता सती रमासखस्य क्षमाभूमा निस्समान इति स्तुतौ पर्यवस्यति ॥

अत्र चैक एवार्थः केनचिदाकारेणादौ स्तुतेर्निन्दाया वा विषयो भूत्वा प्रकरणादिमहिम्ना प्रकारान्तरेण निन्दायाः स्तुतेर्वा विषयो भवति, तत्र यावानंशो बाधितस्तावानेवान्यथा-त्वेन पर्यवस्यति । अंशान्तरं तु स्वभावेनैवावतिष्ठत इत्यवधेयम् ॥

इयं चालंकारान्तरसंकीर्णा यथा -

हृद्यायामपि लक्ष्म्यामतुलां तुलसीं परां च
वनमालाम् । आश्लिष्टकन्धरां त्वं तनुषे सर्वेश्व-
रोऽसि किं ब्रूमः ॥ १०३३ ॥

अतुलां शीलवयोवृत्तादिभिस्स्वस्याननुरूपां निस्समामिति
तु वास्तवार्थः । परां परकीयां उत्कृष्टां च । सर्वेश्वरोऽसि 'प-
थश्शुचेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम्' इत्यु-
क्तीत्या सर्वेश्वरस्य तव सत्पथप्रवर्तनमेवोचितं नासत्पथे स्वयं-
प्रवर्तनमिति भावः । वस्तुस्थितिस्तु 'वक्षस्स्थलयां तुलसिकम-
लाकौस्तुभैर्वैजयन्ती सर्वैश्वर्यं कथयतितरां रङ्गधाम्नस्तदास्ताम्'
इत्युक्तप्रक्रियया तुलसीवैजयन्तीलक्ष्मीभूषितवक्षस्स्थलतया अखि-
लजगदधीश्वरोऽसीति । अत्र भगवतस्समासोक्त्या पल्लविक-
धुरिणव्यवहाराश्रयत्वप्रतीतिः तन्मूला निन्दा स्तुतौ पर्यवस्यति ॥

यथावा—

सदरः करस्तवैकस्साध्वसिताऽऽढ्यः परस्तदपि
शौरे । अभयप्रदपाणिं त्वामाहुस्सुलभा हि सुक-
तिनां कीर्तिः ॥ १०३४ ॥

सदरः सभयः सशङ्कश्च । साध्वसमस्यास्तीति साध्वसी
तस्य भावः साध्वसिता । तया आढ्यः । अत्रार्थान्तरन्यास-
परिपोषिता भगवतो निन्दा दुष्कृद्विनाशनैकतानशङ्कनन्दकादेदि-
व्यायुधपरिकरधारितया सकललोकाभयप्रदानधौरेय इति स्तुतौ
पर्यवस्यति ॥

यथावा—

भगवन्भार्गव कथमिव भवदायुधमाहुरप्रतिद्वं-
द्वम् । त्वयि गृह्णाति युधि परशुं द्विषता ह्यपरेण
परशुनाऽभावि ॥ १०३५ ॥

त्वयि युधि परशुं गृह्णाति सति द्विषता त्वदरिणा जा-
त्येकवचनम् । हीत्यवधारणे । द्विषतैवेत्यर्थः । अपरेण अन्येन
परशुना परश्वधेन अभावि अभूयत । तत्कथं भवदायुधमप्रति-
द्वंद्वमाहुः । यतस्त्वदरिरेव परः परश्वधस्समजनीति भावः ।
पक्षे—द्विषता वैरिणा अपरेण अगतरेफेण परशुना पशुनेत्यर्थः ।
अभावि । त्वयि परश्वधं गृह्णात्येव तव वैरी सर्वोऽपि पशुर्भवति
पशुवद्विशसनगोचरो भवतीति भावः । यद्वा—अपरेण आवि-
द्यमानपकाररेफोभयवर्णेन परशुना शुना शुनकेनेत्यर्थः । शुनक-
वत्सुप्रहरेणाभूयतेति भावः । अत्र भगवतो भार्गवस्य परशो
रप्रतिद्वंद्वताधिकेपरूपनिन्दा सुकरसकलरिपुकुलविदलन इति
स्तुतौ पर्यवस्यति । श्लेषोत्तम्भितेयम् ॥

यथावा -

स्तन्यमदान्ते प्रीत्या धन्या काचिज्जिघांसया त्व-
न्या । तुल्यं तयोः फलमदाः कल्यः कस्ते विवेक-
कथनाय ॥ १०३६ ॥

अत्र भगवतः प्रियाप्रियकक्ष्याविभागवैधुर्येण तुल्यफलदा-
नाद्विवेकविधुरोऽसीति निन्दया बाधितया

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥

इत्युक्तरीत्या सर्वसुहृत्त्वेन स्तुतिरवगम्यते । इयं प्रागुक्तहिता-
हितवृत्तितौल्यलक्षणतुल्ययोगिताविशेषपरिपोषिता । एवं 'शपतां
चैद्यादीनाम्' इति तुल्ययोगिताप्रकरणोदाहृतपद्येऽपीर्य व्याज-
स्तुतिर्द्रष्टव्या ॥

इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममु-
पक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं स्यात्तदा भवति ।
अन्यस्य स्तुत्या निन्दया वा अन्यनिन्दास्तुत्योः पर्यवसाने न
प्रसरेदिति प्राचामालंकारिकाणां समयः ॥

दीक्षितास्तु-स्तुतिनिन्दयोर्निन्दास्तुतिभ्यामेकविषयतया ग-
म्यत्वे द्वौ प्रकारौ । भिन्नविषयतया गम्यत्वे च द्वौ प्रकारौ ।
अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुत्यभिव्यक्तौ त्वेकः प्रकार इत्येवं पञ्चविधां
व्याजस्तुतिमभिप्रयन्तस्तथैवोदाजहिरे । अयमभिप्रायः—'व्यक्ति-
व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः' इति लक्षणे निन्दा-
स्तुतिभ्यामित्यत्र स्तुतिनिन्दयोरित्यत्र च इतरेतरयोगो न विव-
क्षितः । तथाच निन्दया स्तुतेः स्तुत्या निन्दायाः स्तुत्या स्तु-
तेश्च व्यक्तिव्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमो व्याजेन स्तुतिरिति,
चरमयोव्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः । अत एव व्याज-
स्तुतिपदार्थानुगमाभावाच्चिन्दया निन्दाभिव्यक्तिव्याजनिन्देत्यलं-
कारान्तरमुक्तम् । एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिनिन्दयोस्समानवि-
षयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्यमिति चत्वारो भेदाः ।
अन्यस्तु भिन्नविषयस्तुतिक एक एवेति पञ्च भेदाः । लक्षणं
तु व्याजनिन्दाभिन्नत्वे सति स्तुतिनिन्दान्यतरपर्यवसायिस्तुति-
निन्दान्यतरत्वं सर्वानुगतमिति ध्येयमिति ॥

तन्मते एवं लक्षणश्लोकः.

स्तुत्या निन्दा निन्दया वा स्तुतिभिर्नैकगोचरा ।
व्यङ्ग्या विभिन्नविषया स्तुत्या व्याजस्तुतिस्तुतिः॥

स्तुत्या निन्दायाः निन्दया स्तुतेर्वा भिन्नविषयायास्समान-
विषयाया वा व्यङ्ग्यतायां चत्वारः प्रकाराः । भिन्नविषयायाः
स्तुत्या स्तुतेर्व्यङ्ग्यतायां त्वेकः प्रकार इति पञ्चधा व्याजस्तु-
तिरित्यर्थः ॥

भिन्नविषयत्वे स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिर्यथा—

धन्याः खगा मृगा अपि वन्या एते नगाश्च
नागाश्च । मान्या ये माधवपदविन्यासपवित्रिते
वसन्ति गिरौ ॥ १०३७ ॥

अत्र मृगाधिराजनगावासिनां खगादीनां धन्यतास्तुत्या
अतद्विधानामधन्यतारूपनिन्दा व्यज्यते ॥

इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिबन्धनोति दण्डी ।
यदाह—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकाण्डे तु या स्तुतिः ।

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ॥

अथै (नै) रयत्तसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ।

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥

इति । वस्तुतस्तु—‘अत्र व्याजस्तुतिरित्येवयुक्तं, स्तुत्या निन्दा-
भिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषसङ्गावात् । अन्यथा

प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तु-
ते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात् 'इति दीक्षिताः ॥

अन्ये तु—प्रसिद्धस्थले 'कस्स्वर्धुनि विवेकस्ते, साधु
दूति पुनस्साधु' इत्यादौ स्तुतिनिन्दयोरैकधर्मत्वादप्रस्तुतप्रशं-
सायास्तत्रासंभवेन व्याजस्तुतेर्विविक्तविषयत्वसाम्राज्याच्च व्या-
जस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा भविष्यति । प्रस्तुतधर्मिकेऽप्यप्रस्तुत-
प्रशंसाऽभ्युपगमे तु तस्मिन्नेव विषये ललितालंकारपार्थक्याभ्यु-
पगमो व्याहतस्स्यादित्याहुः ॥

भिन्नविषयत्वे निन्दया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा—

अपदत्रयमितलोकैरवामपादाम्बुपूतजगतीकैः ।

अलमन्यसुरवराकैरनमृतदानक्षमैरलक्ष्मीकैः ॥

अत्र देवतान्तरनिन्दया श्रीनिवासस्तुत्यभिव्यक्तिः ॥

स्तुत्या निन्दायाः निन्दया स्तुत्या वाऽभिव्यक्तौ समानवि-
षयतायां प्रागेवोदाहरणानि प्रादर्शिषत ॥

अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा—

क्षेत्रे क नु कतिदिवसान्व्यधात्तपो वाऽपि कि-
मभिधानमयम् । यदविरतं त्वत्पदसममरविन्दं
विन्दतेऽच्युत मिळिन्दः ॥ १०३९ ॥

अत्र मिळिन्दस्तुत्या भगवत्पादारविन्दसौन्दर्यसौकुमार्यभो-
ग्यतादिसौभाग्यातिशयस्तुतिन्यज्यते ॥

इत्यलंकारमणिहारे व्याजस्तुतिसरो द्वात्रिंशः ॥

(३३) अथ व्याजनिन्दासरः

व्याजनिन्दा तु निन्दाया निन्दया व्यङ्ग्यता
यदि ॥९१॥

यत्रान्यनिन्दया अन्यस्य निन्दाया अभिव्यक्तिस्सा व्याज-
निन्दा । इतरनिन्दाव्याजेन निन्देति व्युत्पत्तेः ॥

यथा—

धिङ्मां जडमूर्धन्यं वाङ्मानसदूरविपुलदौर्ज-
न्यम् । पयसिजलोचन योऽहं त्वयि विमुखानां
मुखानि पश्यामि ॥ १०४० ॥

अत्र श्रीनिवासविमुखजनमुखावलोकितुस्त्वस्य निन्दया
तादृशस्य परमपापिष्ठतया निन्दा व्यज्यते ॥

यथा वा—

आमुखमधुरं परिणतिविरसं तिक्तं च वितरसि
फलं त्वम् । उच्चैर्भूतपलाशैस्सेव्योऽसि न मादृ-
शस्य तालतरो ॥ १०४१ ॥

आमुखमधुरं आपातमधुरं 'तालफलरस इवापातमधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च' इत्येतदनुसंहितम् । उच्चैः भूतैः देव-
योनिविशेषैः पलाशैः क्रव्यादैश्च । अन्यत्र उच्चैः ऊर्ध्वप्रदेशे
भूतैः जातैः पलाशैः पत्रैः सेव्यः । मादृशस्य दिव्यफलार्थिन
इति भावः । न सेव्य इति योजना । अत्र भगवत्प्रपन्नवचने
तालतरुनिन्दयाऽतितुच्छफलप्रदेवतान्तरनिन्दा व्यज्यते ॥ अय-
मप्यलंकारो दीक्षितोपलभ्येव ॥

ननु केनाप्यालंकारिकेणानुदीरिताया अस्याः व्याजनि-
न्दायाः कथमलंकारतयाऽभ्युपगमः ? उच्यते—अन्यस्तुत्याऽन्य-

स्तुत्यभिव्यक्तिरिति पञ्चमप्रकारव्याजस्तुतेः तुल्ययुक्त्या प्रति-
द्वंद्विस्थानीयत्वादस्याः । तथाच स्तुतिविचिन्दायामप्यप्रस्तुतप्र-
शंसातो वैचित्र्यविशेषात्तदनन्तर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमा-
भावादनन्तर्भावे पृथगलंकारताया औचित्यात्प्राचीनैरनुक्ताया
अप्यभ्युपगन्तुमुचितत्वादिति ॥

ननु यत्रान्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्दा च प्रतीयते
तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिन्दा लंकाराभ्युपगमे स्तुतिनिन्दारूपाप्रस्तु-
तप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या, तेषामपि व्याजस्तु-
तिव्याजनिन्दाभ्यां क्रोडीकरणसंभवादिति चेदुच्यते—यत्राप्र-
स्तुतवृत्तान्तात् स्तुतिनिन्दारूपात्तत्सरूपः प्रस्तुतवृत्तान्तः प्रती-
यते ‘अन्तश्छिद्राणि भूयांसि’ इत्यादौ तत्र लब्धावकाशा सा-
रूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसाऽत्रापि प्रवर्तमाना न शक्यते वार-
यितुम् । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्देत्येवं व्याजस्तु-
तिव्याजनिन्दे अपि संभवतश्चेत्कामं ते आपि संभवेतां न त्वस्याः
परित्यागः । यद्यपि ‘आमुखमधुरं परिणतिविरसम्’ इत्यनुप-
दोदाहृते पद्ये तालतरुनिन्दया निहीनफलदातृदेवतान्तरानिन्दा
प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाऽप्यस्ति, तथा-
ऽपि सैव व्याजनिन्दामूलेति प्रथमोपस्थिता साऽपि, तत्र दुर्वारा ।
एवंच व्याजनिन्दाऽनुप्राणितेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः ॥

यथावा—

कर्दम दुर्दमगर्वो वल्ग त्वं कस्तवात्र दोषोऽ-
स्ति । यस्त्वां कस्तूरीसममवैति निन्द्यस्स वै वि-
पिनमहिषः ॥ १०४२ ॥

अत्र वनमहिषानिन्दया तन्मूलककर्दमनिन्दया च मूढत-
मस्य कस्यचित् तेन च महाब्रह्मवितुल्यतया ज्ञातस्य विद्वन्मा-
निनः कस्यचिद्वैधेयस्य च निन्दां प्रतीयत इति सारूप्यनिब-
न्धनाप्रस्तुतप्रशंसा व्याजनिन्दामूलकव्याजनिन्दारूपेयमिति पूर्व-
स्माद्विच्छित्तिविशेषः ॥ एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपा-
ऽप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते ॥

यथा—

नन्दात्मजचूडार्हं बर्हिं या तव ततान ननु
बर्हिन् । साऽम्बुदमाला स्तुत्या नृत्यानन्देन किं
तव स्तुत्या ॥ १०४३ ॥

ततान वितस्तार । स्तुत्या स्तवार्हा । आनन्देन नृत्य नर्तनं
कुरु नृत्यतेर्लोणमध्यमैकवचनम् । त्वं स्वैरं नर्तनं विधेहि
अस्मादृशां स्तुत्या तव किं प्रयोजनमिति भावः । यद्वा तव
स्तुत्या त्वत्कर्मकस्तवेन अस्माकं किं प्रयोजनं तवाप्यतिशया-
धायिकायां जाग्रत्यां कादम्बिन्यामिति भावः । किं तव स्तुत्ये-
त्युक्तिरपि हर्षातिशयकारितेति स्तुतिपर्यवसायिन्येव ॥ अत्राप्र-
स्तुताम्बुदमालास्तुत्या तन्मूलकमयूरस्तुत्या च महावदान्यचू-
डामणेर्महालक्ष्म्यास्तत्कटाक्षाधिगतभगवद्दर्हणौपयिकवैभवस्य त-
द्भक्तस्य च स्तुतिर्गम्यत इतीयं सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा
व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपा ॥

यथा वा—

बहुधाऽभिनन्दनीयस्स विधाता यश्चकोरशाव

त्वाम् । विदधेऽखिलद्विजेष्वपि विधुपादसुधारसैक-
जीवातुम् ॥ १०४४ ॥

अत्राप्रस्तुता विधातृप्रशंसा तन्मूलकचकोरस्तुतिश्च प्रस्तु-
तस्य परमकारुणिकस्य महाभागवतस्याचार्यस्य तत्कृपासमाधि-
गतभगवच्चरणारविन्दपरिचरणानुभवसैकजीवनस्यान्तेवासिनश्च
प्रशंसायां पर्यवस्यति ॥

बुक्कपत्तनवेङ्कटाचार्यास्तु व्याजस्तुतेः व्याजनिन्दायाश्च प्रत्येकं
प्रकारत्रयमेवाहुः ॥ तथाहि तदीयेऽलंकारकौस्तुभे—

स्तुत्या वा निन्दया वाऽपि स्तुतिर्यत्र प्रतीयते ।
समर्थयामहे तत्र व्याजस्तुतिमलंकृतिम् ॥

अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिः तन्निन्दया तत्स्तुतिः अन्यनिन्दयाऽ-
न्यस्तुतिश्चेति व्याजस्तुतेस्त्रैविध्यम् ॥

स्तुत्या वा निन्दया वाऽपि यत्र निन्दा प्रती-
यते । समर्थयामहे तत्र व्याजनिन्दामलंकृतिम् ॥

स्तुत्या निन्दा द्विविधा । तत्स्तुत्या तन्निन्दा अन्यस्तुत्या
तन्निन्दा । निन्दया निन्दा त्वेकविधेति व्याजनिन्दायाश्च त्रै-
विध्यं प्रदर्श्य, तथैवोदाहरणानि च प्रदाय 'यद्यपि कुवल्या-
नन्दे स्तुत्या निन्दाभिव्याक्तिरपि व्याजस्तुतिरेवेति स्वीकृत्य व्या-
जस्तुतेः पञ्च प्रकारा इत्युक्तं, तथाऽपि निन्दाभिव्यक्तिस्थले
व्याजनिन्दैव युक्तेति स्तुत्यभिव्यक्तौ व्याजस्तुतिमङ्गीकृत्य यत्रः

प्रकारा इत्येवाश्रयितुं युक्तम् । समविषमादिन्यायेन परस्परप्रति-
द्वन्द्विनोर्विभिन्नालंकारविषयतावश्यकत्वादित्यस्माभिरन्यथोक्तम्'
इत्युपपादितम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे व्याजनिन्दासरस्त्रयस्त्रिंशः ॥

(३४) अथाक्षेपालंकारसरः

स आक्षेपो भवेत्स्वोक्तनिषेधो यो विमर्शतः ।

उक्तस्यार्थस्य पर्यालोचनपूर्वकः प्रतिषेध आक्षेपालंकारः ॥

यथा—

परिरक्ष मां प्रपन्नं पन्नगनगनाथ भवपथविप-
न्नम् । धन्यस्त्वय्यहमथवा विन्यस्तभरः किमन्य-
दाशासे ॥ १०४५ ॥

अत्र प्रार्थितस्य स्वरक्षणस्य भगवति विन्यस्तसमस्तात्म-
भरत्वेन वैयर्थ्यचमालोच्याथवेत्यादिना प्रतिषेधस्सूचितः ॥

यथावा—

त्वन्मुखरुचिधूतरुचेर्जीवितसंदेह एव सन्नेतुः ।
शिशिरमरीचेरथवा जैवाकृत एष कथमपि स
जीवेत् ॥ १०४६ ॥

जैवाकृतः दीर्घायुः 'जैवाकृतः पुमान् सोमे दीर्घायुःकृ-
शायोस्त्रिषु' इति मेदिनी । अत्र भगवन्मुखप्रभाविधूतरुचेर्दिश-

शिररुचेः सत्पतित्वात् 'सतां माने म्लाने मरणमथवा दूरग-
मनम्' इत्युक्तीत्या जीवितसंदेहस्य संभावितस्य जैवातृकश-
ब्दगतार्थश्लेषमहिम्ना आयुष्मत्तां विचार्य प्रतिषेधो वर्णितः ।
श्लेषसंकीर्णत्वं पूर्वस्माद्विच्छित्तिविशेषः ॥

यथावा—

देव कथमुदवहस्तामुदधेः पिङ्गलतया श्रुतां
कन्याम् । सा हि निषिद्धा शास्त्रैरथवा स्वैरस्य
विधिनिषेधौ क ॥ १०४७ ॥

हे देव ! पिङ्गलायाः भावः पिङ्गलता तया 'त्वतलो-
गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावः । श्रुतां निशमितां ख्यातामिति
यावत् । 'पिङ्गलां हेममालिनीम्' इति श्रुतिप्रसिद्धामिति
हृदयम् । उदधेः कन्यां कथं उदवहः पर्यणेषीः । कुतोऽसावा-
क्षेप इत्यत आह सा हीति ॥ सा पिङ्गलवर्णा कन्या शास्त्रैः
निषिद्धा,

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥

इत्यादिमन्वादिस्मृतिभिरुद्धाहे प्रतिषिद्धा । हीति हेतौ,
प्रसिद्धौ वा । स्वयमेव समाधत्ते—अथवेति ॥ अथवा स्वैरस्य
निरवग्रहस्य पक्षे 'स्वातन्त्र्यमैश्वर्यमपर्यनुयोज्यमाहुः' इत्युक्ती-
त्या अपर्यनुयोज्यस्वातन्त्र्यस्येत्यर्थः । विधिनिषेधौ क एकत्र
निरंकुशत्वात् । अन्यत्र अकर्मवश्यत्वादिति भावः । अत्र पि-
ङ्गलवर्णकन्याद्विधानिषेधकशास्त्रपर्यालोचनामूलकस्याक्षेपस्य स्वैर-

त्वपरिचिन्तनया प्रतिषेधोऽर्थान्तरन्यासविधया निबद्ध इति
पूर्वस्मादपि वैलक्षण्यं बोध्यम् ॥

यथावा—

अञ्चामि त्वां किञ्चित्पञ्चायुधरमणि चञ्चला मा
भूः । अथवाऽद्यन्तचला त्वं चलैव मध्येऽञ्चिताऽ-
पि किं कथया ॥ १०४८ ॥

हे पञ्चायुधरमणि ! त्वां अञ्चामि पूजयामि त्वां नमामी-
तिबलोकोक्तिः । किञ्चित् अल्पकालमित्यर्थः । चञ्चला मा भूः
चाञ्चल्यं विहाय स्थिरा भवेति भावः । अथवा आद्यन्तयोः
चला आद्यन्तावभिव्याप्य आद्यन्तं चला वा । सर्वदा चपल-
शीलेति भावः । त्वं मध्ये इदानीं मदीप्सितसाधनार्थमिति
भावः । अञ्चिताऽपि चञ्चला माभूरिति प्रार्थनापूर्वकमाराधि-
ताऽपि चलैव चञ्चलैव भवासि । कथया व्यर्थवाक्यप्रबन्धेन
किं न किमपि साध्यमित्यर्थः । स्वभावस्य दुरतिक्रमतया
मत्प्रार्थनमर्किञ्चित्करमेवेति भावः । पक्षे चञ्चलाशब्दः अर्थ-
गतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्यते । आद्यन्तौ चलौ च ला इति
वर्णौ यस्यास्सा तथोक्ता । मध्ये अञ्चिता अविद्यमानः अञ्च-
इति वर्णसमुदायो यस्यास्सा तथोक्ता कृताऽपि अपिस्संभाव-
नायां चलैव । च ला इति वर्णौ अस्याः स्त इति चला ।
अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । चञ्चलोति शब्दः मध्यगतस्या-
ञ्चेतिवर्णसमुदायस्य लोपश्चेत् चलेत्येव निष्पन्नो भवतीति
भावः । अत्र चञ्चला मा भूरिति प्रार्थितस्यार्थस्य तत्स्वभाव-
विमर्शेन वैयर्थ्यचमालोच्य निषेधः कृतः ॥

यथावा—

पाञ्चाल्यास्त्वत्कृपया भगवन् प्रादुस्थितं दुकूलमपि । अगमत्कुतः कुरूणां कुकूलतां तल्लिपिस्तथा ह्यथवा ॥ १०४९ ॥

हे भगवन् ! त्वत्कृपया प्रादुस्थितं आविर्भूतं सत् स्थितं दुःशासनकृतवसनापहारावसरे इति भावः । पाञ्चाल्याः दुकूलमपि कुरूणां दुर्योधनादीनां कुतो हेतोः कुकूलतां शङ्कुकीर्णश्वभ्रतुल्यतां तुषानलतुल्यतां वा अगमत् । उद्वेलभगवत्कृपाजन्यमतिमनोहारि दुकूलमपि तेषां निपातास्पदं दाहहेतुर्वा कथमासीदाश्चर्यमेतदिति भावः । 'कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वभ्रे ना तु तुषानले' इत्यमरः । 'दुर्गसमीपे प्रतिपक्षसेनासंचारपरिहाराय कृते तीक्ष्णलोहादिशङ्कुनिचिते महागते नपुंसकलिङ्गः कुकूलशब्दः तुषाम्नौ तु पुल्लिङ्गः' इति टीकासर्वस्वकारः ॥ अथवा तल्लिपिः तेषां कुरूणां ललाटलिपिः तथाहि तथैव । हिशब्दोऽवधारणे । जगदानन्दनिदानस्यापि वस्तुनो नाशहेतुतया दर्शनं तत्कर्मानुगुणविधिलिखितललाटलिपिरेखानुसारीति नात्र विस्मयनीयं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ पक्षे दुकूलं दुकूलपदं प्रादु आविद्यमानो दुः दुवर्णो यस्य तत् अदु प्रकर्षेण अदु प्रादु स्थितं दुवर्णविधुरतया स्थितं कुतः कुवर्णात् दुवर्णस्थानविहितादिति भावः । 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गायेत्' इत्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य विधीयमानमिरापदं यथा गिरापदस्थान एव भवति तथेहापि दुवर्णं निषिध्य विधीयमानः कुवर्णः तत्स्थान एव भवतीति ध्येयम् ॥ अयमर्थः प्रागेवोक्तः । कुकूलतां कुकूलशब्दतां अगमत् । तल्लिपिः दुकारापनयनपूर्व-

ककुवर्णविन्यासरूपा उक्तविधानुपूर्वीबोधकलिपिः तथाहि तथा-
विधा खलु ॥ अक्षरविन्यासभेदेन कुकूलशब्दः कुकूलशब्दोऽ-
भूदिति भावः ॥ अत्र भगवत्कृपया आविर्भूतं दिव्यदुकूलं सुयो-
धनादिविषये कुतः कुकूलतामगमदिति संदेहविषयीकृतस्यार्थस्य
तल्लिपितथात्वविमर्शनं प्रतिषेधः । श्लेषविरोधाभासपदार्थवृत्तिनि-
दर्शनाद्युपस्कृतोऽयम् ॥

यथावा—

भवदीयाभाप्रसरे भान्वाभाप्रसर इह किमु
स्याद्वा । अथवाऽऽभीये कार्ये तदसिद्धं व्याकृतिः
प्रमाणं चेत् ॥ १०५० ॥

हे भगवन् ! इह जगति भवदीयानां भवत्संबन्धिनां भा-
गवतानामित्यर्थः । आभायाः तेजसः प्रसरे भवत्संबन्धितेजःप्र-
सरे वा सति भानोः आभायाः प्रसरः किमु स्याद्वा कां गतिं
प्राप्नुयाद्वा न विद्य इति भावः । अथवा आभायाः इदं अभीयं
तस्मिन् 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । भागवततेजस्संबन्धिनि
कार्ये प्रसरणरूपकार्ये तत् आभीयं भानुतेजस्संबन्धि कार्ये प्रस-
ररूपकार्ये असिद्धं अनिष्पन्नं अविद्यमानप्रायं स्यादित्यनुषज्यते ।
भागवततेजःप्रसरे भानुतेजःप्रसरो न मूर्धानमुन्नमयितुं शक्नु-
यादिति भावः । पक्षे आभीये 'आभात्' इत्यधिकारविहिते कार्ये
शब्दनयप्रसिद्धे कार्ये समानाश्रये कर्तव्ये इति भावः । तत्
आभीयं उक्ताधिकारविहितं कार्यं असिद्धं स्यात् 'असि-
द्धवद्वाभात्' इति सूत्रितत्वात् । अयं भावः—यथा एधोत्यत्र
असधातोः 'दुश्शलज्यो हेर्धिः' इति हेर्धित्वरूपे आभीये कार्ये
कर्तव्ये 'ध्वसोरेद्धावज्यासलोपश्च' इत्यनेन कृतमाभीयं एव

रूपं कार्यमसिद्धम् । यथाच आसीदित्यत्र 'आडजादीनाम्' इत्या-
भीये आटि कर्तव्ये 'असोरल्लोपः' इत्यल्लोपोऽसिद्ध इति ॥
समानाश्रयत्वं चैकत्र समानाधिकरणत्वं भागवतभानुतेजसोर-
भयोरप्यत्रैव जगति विद्यमनत्वात् । अन्यत्र असिद्धत्वाश्रयशास्त्र-
संबन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानातिरिक्ताश्रयकत्वमिति ध्येयम् ॥ अत्र
भागवताभाप्रसरे भान्वाभाप्रसरः कां गतिं प्राप्नुयाद्वेति शङ्कितस्या-
र्थस्य आभीये कार्ये समानाश्रये कर्तव्ये आभीयकार्यस्यासिद्ध-
वद्भावं शाब्दिकपरिभाषितं श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनोपजी-
व्याथवेत्यादिना प्रतिषेधो वर्णितः ॥ प्रमाणालंकारसंकीर्णोऽयम् ॥

यथावा—

अपचितविभवा रचिता विनता विमताश्च
नाथ बत भवता । सर्वविदः किमुचितमिदमथवा
गीतं त्वया समोऽहमिति ॥ १०५१ ॥

अपचितः पूजितः विलूनश्च विभवो येषां ते । अपपूर्वका-
च्चिनोतेरुभयार्थकत्वात् । तथाच रत्नमाला—'स्त्रियामपचितिः पूजा-
निष्कृत्योस्संक्षये व्यये' इति । अत्रापचितविभवा इत्यादिना श्लेषा-
वलम्बनेन शङ्कितस्य भगवदविमर्शस्य 'समोऽहं सर्वभूतेषु न
मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति तद्वचनमूलकसमत्वपरिचिन्तनेन
प्रतिषेधः । अयं तुल्ययोगिताविशेषप्रमाणालंकारादिभिः परिपो-
षितः ॥

यथावा—

प्रतिकूलदर्शिनामप्यनुकूलदृशामिव त्वयि स-
मानार्थम् । कमलाललामक त्वं कलयसि बत
तेऽक्षरस्वभावो वैवम् ॥ १०५२ ॥

कमला लक्ष्मीः ललामं भूषणं यस्य सः कमलाललामकः ।
 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । श्रीनिवास इत्यर्थः । तस्य संबुद्धिः
 हे कमलाललामक ! त्वयि विषये अनुकूलदृशां आनुकूल्यैक-
 रसानां विदुराक्रूरादीनामिव प्रतिकूलदर्शिनां प्रातिकूल्यैकशी-
 लानां शिशुपालघण्टाकर्णादीनामपि त्वं समानार्थं तुल्यं पुरुषार्थं
 कलयसि ददासि । बतेतीदृशवितरणाविचारजनिते खेदे विस्मये
 वा । पक्षे कमलाललामकोति तस्यैव शब्दस्य संबोधनम् । त्वं
 अनुलोमं पश्यतामिव प्रतिलोमं पश्यतामपि तुल्यमेवाभिधेयं प्र-
 काशयसीत्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजनानिवृत्तिषु' इत्यमरः ।
 आनुलोम्यप्रतिलोम्ययोरभिन्नवर्णानुपूर्वीकत्वात् कमलाललामके-
 त्यस्य तुल्यार्थाभिधायित्वमिति भावः । बतेतीदृशशब्दस्वभाव-
 परिशीलनजनिते हर्षे विस्मये वा । वाशब्दः अथवेत्यर्थः । ते
 तव अक्षरः अविनाशी इतरोपायैरचाल्य इति यावत् । स्वभावः
 निसर्ग एव । एवं 'तुल्यो मित्रारिपक्षयोः' इति त्वयैव गीत-
 त्वादिति भावः । पक्षे ते कमलाललामकोति पदस्य तव । अक्ष-
 राणां स्वभावः अक्षरस्वभावः । सकारस्य 'अनचि च' इति
 द्वित्वम् । वर्णानां स्वरूपं एवं एवमेव । अनुलोमविलोमपाठयो-
 रानुपूर्व्या एकविधत्वात्तुल्यार्थप्रकाशकत्वं न विस्मयाधायकमिति
 भावः । अत्र प्रतिकूलदृशामित्यादिनाऽऽक्षिप्तस्यार्थस्य ते अक्षर-
 स्वभाव एवमिति प्रतिषेधस्सूचितः । श्लेषतुल्ययोगिताविशेषोप-
 स्कृतोऽयम् ॥

यथावा—

अपि घनवरशरधारावर्षी कथमिव विशोषि-
 ताब्धिरसि । अथवा दशरथनन्दन नन्वासीस्त्वं
 स्वयं महाधन्वा ॥ १०५३ ॥

हे दशरथनन्दन ! घनवराणां जलदश्रेष्ठानां शरधाराः जल-
धाराः तासां वर्षं वृष्टिः तदस्यास्तीति तथोक्तोऽपि । मत्वर्थीय
इनिः । पक्षे अविरलतरविशिखपरंपरावर्षां णिनिः । शोषोऽस्य
संजातः शोषितः शुष्कः अब्धिः सरो यस्मिन् सः । पक्षे शोषं
प्रापितः अब्धिस्सागरो येन सः शुषेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । ‘अ-
ब्धिर्ना सिन्धौ सरस्यपि’ इति मेदिनी । कथमासीः । इदमा-
श्चर्यम् । यजलदजलधारावर्षवर्षतोऽपि शुष्कसरस्त्वमिति भावः ।
अथवा त्वं महांश्चासौ धन्वा च महाधन्वा महामरुप्रदेशः आसीः ।
नाश्चर्यमिदं यत्त्वयि जलदजलधारावर्षवर्षवत्यपि शुष्कसरस्त्वं तस्य
मरुदेशस्वाभाव्यादिति भावः । महत् धनुः यस्य स तथोक्तः
उद्दण्डकोदण्ड इति वस्तुस्थितिः । ‘धनुषश्च’ इति समासान्तोऽ-
नङ् । महत् धन्व यस्येति वा ‘धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं
चापे स्थलेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘चापमानय सौमित्रे शरां-
श्चाशीविषोपमान् । सागरं शोषयिष्यामि’ इत्याशुक्तीत्या उद्य-
तोद्दण्डकोदण्डदण्डस्य महावीरधौरेयस्य तव अविरलशरपरं-
परावर्षेण सागरशोषणं न विस्मयावहमिति भावः । अत्र घनश-
रादिशब्दप्रतिपाद्यजलदजलसान्द्रबाणादिरूपार्थद्वयश्लेषभित्तिका-
भेदाध्यवसायोपजीवनेन जलदजलधारावर्षवर्षवत्यपि शुष्कसरस्त्वं
कथमित्याशङ्कितस्यार्थस्य महाधन्वशब्दप्रतिपाद्यमहामरुमहाचा-
परूपार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायावलम्बनजनितमहामरुदेश-
त्वलक्षणतत्स्वरूपविमर्शनेन प्रतिषेधः । विभावनाविशेषसंकी-
र्णोऽयम् ॥

यथावा—

अवनत्वं तव कथमिव सुरभिः शुभश्रीलताञ्चि-

तस्य हरे । यदि वा सकलपलाशिब्रजनाशयिता-
ऽसि तदिह हेतुस्स्यात् ॥ १०५४ ॥

हे हरे ! सुरभौ वसन्तसमये शुभा श्रोः कुसुमादिसमृद्धिः
यासां तथोक्ताः याः लताः ताभिः अञ्चितस्य युक्तस्य । पक्षे सु-
रभिः मनोहारिणी शुभा च या श्रीलता श्रीरस्यास्तीति श्रीलः
सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच् 'लक्ष्मीवान् लक्ष्मणश्श्रीलः' इत्य-
मरः । तस्य भावः श्रीलता तथा अञ्चितः तथोक्तस्य लक्ष्मी-
विशिष्टतया जगत्पूजितस्येत्यर्थः । तव न वनत्वं अवनत्वं विपि-
नत्वाभावः कथमिव । समृद्धलतान्वितत्वे वनत्वस्यावश्यभावा-
दिति भावः । अवतीत्यवनः तस्य भावः जगद्रक्षकत्वमिति तु
वस्तुस्थितिः । यदि वा अथवा सकलाः ये पलाशिनः विटपिनः
पलमश्रन्तीति पलाशिनः क्रव्यादाश्च तेषां ब्रजस्य नाशयिता
असि तत् पलाशिनाशनं इह तवावनत्वे हेतुः स्यात् । सक-
लतरुनिर्मूलयितृत्वमेव वनत्वाभावे कारणं स्यादिति भावः । पक्षे-
निखिलनिशिचरनिर्मूलयितृत्वस्यैव जगदवने हेतुत्वमिति भावः ।
अत्रापि पूर्वोदाहरण इव श्लेषोपजीवनेनैवाक्षेपनिषेधौ ॥

आक्षेपप्रकारान्तरम्.

निषेधो यो बाधितस्सन् विशेषं कंचिदाक्षिपेत् ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयं तमाक्षेपं परे जगुः ॥

यो निषेधो बाधितस्सन्नर्थान्तरपर्यवसितः कञ्चिद्विशेषमा-
क्षिपति सः निषेध इव निषेधः निषेधाभास इति यावत् ।

तं आक्षेप इत्यलंकारसर्वस्वकारादय आहुः । अतएव 'निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते' इति कुवलयानन्दे लक्षितम् । सोऽयं द्विविधः वक्ष्यमाणविषयः उक्तविषयश्चेति । तत्र यदि सामान्यतो वर्णनमुपक्षिप्य निषेधोऽभिधीयते तदा वक्ष्यमाणविषयः । अशक्यवक्तव्यत्वरूपविशेषप्रतीतिफलक उक्तविषय आक्षेपः अयमपि द्विविधः । कचिद्वस्तुमात्रनिषेधात् काचिद्वस्तुकथननिषेधात् । वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मक एव । व्युत्क्रमेणोदाहरणानि ॥

यथा—

शृणु मम निर्वेदकथामणुमात्रीं ते निवेदयिष्यामि । घृणयाऽनाघ्राते त्वयि भणितव्यं नाम नाथ किंवाऽस्ति ॥ १०५५ ॥

अत्र भगवन्तं प्रति कस्यचिन्निर्विण्णस्य वचने शृणु मम निर्वेदकथामिति सामान्यत उपक्रम्य भणितव्यं नाम नाथ किंवाऽस्तीति निषेधात्यन्तिकखेदोद्वेगलनत्वेन दुर्वचतया अशक्यवक्तव्यताप्रतीतिफलको वक्ष्यमाणविषयोऽसावाक्षेपः वस्तुकथननिषेधात्मकः ॥

दव इव भव इह खिद्ये मृग इव मृगपतिनगाग्रविद्युत्वन् । अलमलमनया कथयाऽप्यनादराणामवाकिनामग्रे ॥ १०५६ ॥

वाचाऽप्यादरमकुर्वाणानामग्रे स्वदन्यकथनं निष्प्रयोजनं त्वमप्यवाक्यनादर इति हि श्रुत इति भावः । अत्र 'सर्वमिद'

मभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' इति शाण्डिल्याविद्याश्रुतिरनुसन्धेया ।
 'अनादरः अवाप्तसमस्तकामत्वेनादर्तव्याभावादादरराहितः । अत
 एव अवाकी परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जग-
 त्तृणकृत्य जोषमासीनः' इति श्रुतेरर्थः । वाको वचनं वच्चे-
 र्घञि 'चजोः कुधिण्यतोः' इति कुत्वम् । सोऽस्य नास्तीत्य-
 वाकी । अत्र भगवन्तं प्रति कस्यचिदार्तस्योक्तौ द्व इव भव
 इह मृग इव । खद्ये इत्येकदेशमुक्त्वा अलमलमिति वक्तव्यशेषानि-
 षेधात्तत्कथनस्य वैयर्थ्यं त्वत्स्वभावत एव सुव्यक्तमिति विशे-
 षाभिव्यक्तेरुक्तविषयोऽयमाक्षेपः वस्तुकथननिषेधात्मकः । एवंचा-
 क्षेपे इष्टोऽर्थः तस्य च निषेधः निषेधस्यानुपपद्यमानत्वाद-
 सत्यत्वं विशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन न निषे-
 धविधिः । न वा विहितनिषेधः । किंतु निषेधेन विधेराक्षेपः ।
 निषेधस्यासत्यत्वाद्विधिपर्यवसानमित्याहुः ॥

कचिदुच्यमानस्यैव निषेधो दृश्यत इति काव्यदर्पणकारः ।
 तदेदमुदाहरणम्—

पाहीति नियोक्तव्ये वक्तव्यं त्वयि नियोक्तरि
 न युक्तम् । रक्षेस्त्वमेव दीनान्किं प्रार्थनयेति तदि-
 दमौदास्यम् ॥ १०५७ ॥

तत्कुरु यदिच्छसि त्वं मुञ्चामि कथं भवन्त-
 मिति धौर्त्यम् । रक्षन्नापि जगदखिलं कस्मान्मां
 नावसीत्यधिक्षेपः ॥ १०५८ ॥

जरदिभ एव हि मत्तोऽप्यासीत्प्रेष्ठस्तवेत्युपा-
लम्भः । इति दोषविचारजडाः किं नु ब्रूमस्तवा-
ग्रतो भूमन् ॥ १०५९ ॥

हे भूमन्निति भगवतस्संबोधनम् ॥ इदं विशेषकं

द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिश्श्लोकेर्विशेषकम् ।

कालापकं चतुर्भिस्स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

इति लक्षणात् ॥ अत्र पाहीत्यादेरुच्यमानस्यैव नियोक्तरि त्व-
यि न युक्तमित्यादिना निषेधस्सर्वधाऽपि त्वय्यर्पितभरा मुग्ध-
तरा वयं त्वया नोपेक्षितुमर्हा इति विशेषमाक्षिपति ॥

उक्तविषयो वस्तुनिषेधात्मक अक्षेपो यथा—

सर्वज्ञाहं न कविस्सर्वसुहृत्त्वमासि किं मयाऽऽ-
वेद्यम् । दीने वाऽदीने वा स्थाने विदधति भवादृशाः
करुणाम् ॥ १०६० ॥

सर्वज्ञेति भगवतस्सम्बोधनम् ॥ अत्र स्तोतेरि कवौ नाहं
कविरिति निषेधोऽनुपपद्यमानः अतिशयात्युक्त्यादिपूर्वकासंभा-
वितार्थवर्णनपरिहारेण तथ्यवादित्वे विश्राम्यन् सर्वसुहृदा सर्व-
ज्ञेन त्वया दीनोऽयं जनो नोपेक्षणीय इति सामान्यमुखेन वि-
शेषमाक्षिपति । अत्र कविरूपवस्तुनिषेधः ॥

यथावा—

नूनं न मानुषोऽसावानन्दं यो गुणैस्तव न वि-
न्देत् । सत्यं स च न मनुष्यो योऽत्यन्तं तैहरे स-
दाऽऽनन्देत् ॥ १०६१ ॥

अत्र भगवद्गुणैरनानन्दितरि तैरानन्दितरि च मानुषे न मानुष इति निषेधोऽनुपपद्यमानस्तयोः क्रमेण पिशाचदेवतुल्य-तारूपविशेषमाक्षिपति ॥

यथावा—

न वदामि चाटु शौरे तव दासानां नृणां पु-
रन्धिगणाः । मणिसौधाग्रगता विधुलक्ष्म दृशोर-
जनार्थमाददते ॥ १०६२ ॥

अत्र स्तोतुः कर्त्तव्यचने प्रथमचरणे चाटुवादित्वनिषेधो बाधितो मृषावादित्वनिषेधात्मना पर्यवस्यन्नवशिष्टचरणत्रितयगतस्यार्थस्य सत्यत्वरूपं विशेषं व्यनक्ति । सत्यत्वं चास्य कवि-प्रौढोक्तिसिद्धम् । ‘चाटु चाटु प्रिये वाक्ये’ इति तत्त्वबोधिण्यामव्ययेषु पाठात् चाटु इत्येतदव्ययम् । क्लीबं वा । ‘अस्त्री चाटुश्चटुः’ इति कोशात् ।

यथावा—

गोविन्द नन्दनन्दन सुन्दर न त्वां समुत्सहे
द्रष्टुम् । पश्यन्तु स्वैरं तास्सवै रन्ता या विनोद-
यसि विहृतैः ॥ १०६३ ॥

ताः ललनाः त्वां स्वैरं यथेप्सितं पश्यन्तु । चतुर्थचरणे स्वैः रन्ता याः इति छेदः । रन्ता विलासी त्वं याः ललनाः स्वैः निजैः विहृतैः विहारैः भावे क्तः विनोदयसि ताः पश्यन्तिवत्यन्वयः । अत्र भगवन्तं नन्दनन्दनं पश्यन्त्याः कस्याश्चिद्भ्रापमहिषाया उक्तौ आत्मनि तद्दर्शनोत्साहनिषेधोऽनुपपद्यमा-

नस्सन् नाधिकान्तरोष्विव मय्यननुरक्तोऽसि किं विधेयमिति
दैन्यं द्योतयति ॥

निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्याक्षेप इष्यते ।

तुल्यन्यायतया असत्येन विधिना निषेधस्याक्षेपे अपरोऽप्या-
क्षेप इत्यर्थः । अत्र अनिष्टोऽर्थः तस्य विधिः तस्याप्याभासत्वं अर्थ-
गतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यत इत्याहुः ॥

यथा —

**दैवात्सत्पथमुपगतमेवं मां चेदुपेक्षसे बाढम् ।
भूयोऽप्यपथगमेनं श्रेयसि योजयसि कथमिति
विभेमि ॥ १०६४ ॥**

इदानीं यादृच्छिकादिसुकृतवशात्सन्मार्गसमीपगतं मां त्वमु-
पक्षसे चेत् बाढं तथैवोपेक्षस्वेत्यर्थः । बाढमित्यङ्गीकारेऽव्ययम् ।
अत्र च कस्यचिद्भगवद्भक्तस्य परमपुरुषं प्रत्युपेक्षाप्रार्थनं विधी-
यमानमनुपपद्यमानं तद्विध्याभासतया निषेधमेवावगमयति । उपे-
क्षस्वेति विधिव्यक्तः । मोपेक्षिष्ठा इति निषेधस्तु भूयोऽपि कर्म-
वशादपथप्रवृत्तमेनं मामुचिते श्रेयसि प्रवर्तयितुं तव महान्
प्रयासस्स्यादिति भयप्रदर्शनेन तिरोहितः । अत एव

“ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्तेः प्रतिषेधे तिरोहिते ” ।

इति कुवलयानन्दकारैरयं प्रकारो लक्षितः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे आक्षेपसरश्चतुस्त्रिंशः ॥

अथ विरोधमूला अलंकाराः.

(३५) तत्र विरोधालंकारसरः.

स विरोधोऽविरोधेऽपि विरोधाभासता यदि ।

जात्यादीनां स्वस्वपरसंबन्धादशया भवेत् ॥

परमार्थतो विरोधाभावेऽपि यत्रापाततो विरोधो भासते स विरोधालङ्कारः । विरोधश्च प्ररूढोऽप्ररूढश्चेति द्विविधः । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यनभिभूतत्वं, तद्वैपरीत्यमप्ररोहः । तत्राद्यो दोषस्य विषयः द्वितीयस्त्वलङ्कारस्य । अत एवेममाचक्षते विरोधाभासम् । आ ईषत् भासत इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति । आमुख एव प्रतीयमानो झगिति जायमानाविरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् । तत्रापि कार्यकारणादिबुद्ध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदालीढस्तु विभावनादिर्वक्ष्यमाणः । अयं च जातिगुणक्रियाद्रव्याणां स्वेन स्वेतरेण च सह योगाद्भवति । एवं च जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येणैवेति दश भेदाः पर्यवसन्नाः । तथाचोक्तम्—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ।

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥

इति । गुणेन सह जातेर्विरोधस्तु पृथङ्भोक्तः, जातेर्गुणविरोध एव तदन्तर्भावात् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । क्रिया चात्र न वैयाकरणानामिव शुद्धा भावना, नापि नैयायिकानामिव स्पन्दरूपा । किं तु तत्तद्भातुवाच्या विशिष्टव्यापाररूपेति ध्येयम् ॥

तत्र जातेर्जात्या विरोधो यथा—

रम्याणि विमानान्यतिसौम्यानि सरांसि संस-
दश्च तथा । स्थानस्य तव परात्मन्नूनं नरका भव-
न्ति नरकारे ॥ १०६५ ॥

अत्र विमानादिजातेर्नरकजात्या विरोधः । अयं पुरस्फुर-
न्नपि जात्योर्विरोधो वक्ष्यमाणवचनेन भगवत्स्थानापेक्षयाऽतिमा-
त्रहेयतया नरकतुल्या भवन्तीति विमर्शेन निवर्तते । अत्र—

रम्याणि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।

आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥

एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।

इति महाभारतप्रमाणार्थोऽनुसंहितः ॥

जातेर्गुणेन यथा—

घनसारचन्दनाचलवनसारिमरुत्किशोरशशि-
किरणाः । त्वद्वयानशतिलहृदां तिग्मकरादपि च
नाथ तिग्मतराः ॥ १०६६ ॥

अत्र घनसारादिजातेस्तिग्मतरत्वरूपगुणेन सह विरोधः ॥

जातेः क्रियया यथा—

नीराजयमानो घनसाराखण्डप्रदीप एष त्वाम् ।
वेङ्कटनाथ विलोचनपङ्कुरुहाण्याशु शिशिरयति नृ-
णाम् ॥ १०६७ ॥

अत्र दीपत्वजातेर्लोचनशिशिरीकरणक्रियया सह विरोधः ॥

जातेः द्रव्येण यथा—

दशरथतनयो धन्वी विशकलयन् दश दिशोऽ-
पि विष्फारैः । दशमुखपुरसदनानां शशिवदना-
नामभूद्युगान्ताग्निः ॥ १०६८ ॥

अत्राग्नित्वरूपजातेर्दशरथतनयलक्षणद्रव्येण सह विरोधः ॥

अयं श्लेषमूलकोऽपि भवति । तत्र जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यै-
र्विरोधो यथा -

श्रीशस्य पृथुलसत्त्वः क्रीडाद्रिमृदुलताभिराम-
तनुः । द्यामुत्पतति महिम्नाऽनन्ताख्योऽयं महत्कि-
लाश्चर्यम् ॥ १०६९ ॥

श्रीशस्य श्रीनिवासस्य क्रीडाद्रिर्विहाराचलः । अत्राद्रित्वजातेः
पृथुलश्चासौ सत्त्वः जन्तुरिति जात्या विरोधः । पृथुलास्सत्त्वाः
प्राणिनो यस्मिन्निति वा, पृथु लसतो भावः लसत्त्वं प्रकाशो
यस्येति वा, परिहारः । मृदुलतया मृदुत्वेन अभिरामतनुरिति
गुणेन विरोधः, मृदवश्च ताः लताश्च ताभिरभिरामतनुरिति परि-
हारः । महिम्ना महत्त्वेन गुरुत्वेन द्यामुत्पततीति क्रियया विरोधः,
प्रभावेन दिवमप्यतिशेते इति परिहारः । अयमाद्रिः अनन्तं अन्त-
रिक्षमित्याख्या यस्य स तथोक्तः । आकाशत्वमेकव्यक्तिकत्वाच्च
जातिरिति द्रव्येण तेनाद्रित्वरूपजातेस्तदनधिकरणत्वरूपविरोधः ।
शेषाख्य इति तदभावः ॥

यथावा—

तव वाहनं पतङ्गोऽप्याशुग उन्निद्रकुवलयामो-
दः । उत्तम्भितोत्तमश्च श्रीर्भवति जगन्नाथ कुमुदसु-
हृदेषः ॥ १०७० ॥

अत्र तव वाहनं पतङ्गः भानुमानपीति जातेः आशुगः मारुत इति जात्या विरोधः विहङ्गः शीघ्रगामीति समाहितः । उन्निद्रः कुवलयानां आमोदः परिमलः येन स इति गुणेन विरोधः प्रकाशितपृथ्वमिण्डलप्रमोद इति समाहितः । उत्तम्भिता उन्नमिता तमसां श्रीर्येन स इति तमउत्तम्भनक्रियया विरोधः । अभिवर्धितश्रेष्ठसंपादिति परिहृतः । कुमुदसुहृत् चन्द्रमाः कुमुदसुहृत्वमेकव्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिरिति द्रव्यशब्दोऽयं तेन सूर्यत्वजातेस्तत्समवेतत्वविरहरूपो विरोधः । सूर्यत्वस्य द्वादशसूर्यव्यक्तिवृत्तितया जातित्वम् । कुत्सितमुदां हेयविषयाभिलाषवतां असुहृत् विरोधिति वा, कुत्सिता पापिनी मुत् येषां तेषां दैत्यदानवादीनां असून् प्राणान् हरतीति तथोक्त इति वा समाहितः । अत्र द्वयोरपि विरोधिनाः श्लिष्टत्वं पूर्वत्रैकस्यैवेति विशेषः ॥

एवं जातेर्जात्यादिभिश्चतुर्भिर्विरोध उक्तः ॥

अथ गुणस्य गुणेन विरोधो यथा—

सम्मार्जनविधुरतया सधूलयो दुर्विधालयाळिन्दाः । त्वयि पश्यति दानझरैर्वैङ्कटगिरिनाथ पङ्क्ति-
ला जाताः ॥ १०७१ ॥

अत्र सधूलित्वगुणस्य पङ्कित्वगुणेन विरोधः भगवत्कटाक्षप्रभावेन तत्संभवात्कालभेदेन परिहृतः ॥

यथावा—

वालिदशाननमुखनिर्मूलनबाणं पुरो रघुधुरीणम् । निध्यायतो मधवतो मानसमाविलमभूत्प्रसन्नं च ॥ १०७२ ॥

निध्यायतः पश्यतः । अत्राविलम्बप्रसन्नत्वयोर्गुणयोर्विरोधः ।
स्वतन्त्रवालिस्वविरोधिदशाननादिवधरूपनिमित्तभेदेन परिहृतः ॥

गुणस्य क्रियया विरोधो यथा—

भवतः परितस्तपतां भवतश्चरितानि नाथ नि-
शमयताम् । उद्यदमन्दानन्दान्यपि वत मन्दीभ-
वन्ति चेतांसि ॥ १०७३ ॥

अत्र उद्यदमन्दानन्दत्वरूपगुणस्य मन्दीभवनक्रियया विरो-
धः । विगलितवेद्यान्तराणि भवन्तीति परिहारः ॥

गुणस्य द्रव्येण यथा—

त्वयि विन्यस्तस्वान्ता विजयन्तां ते चिरं भुवि
महान्तः । अणुरपि येभ्यो दत्तो गुणवद्भयोऽब्जाक्ष
भवति मेरुगिरिः ॥ १०७४ ॥

अत्राणुत्वरूपगुणस्य मेरुगिरिरूपद्रव्येण विरोधः । अल्पोऽ-
पि पदार्थो महाफलप्रद इति परिहारः ॥

यथावा—

तेभ्यो नमोऽस्तु सद्भ्यः परमं ये हृदि निधाय
तद्ब्रह्म । स्वगुणैर्निस्पन्दतमं रचयन्तो दृढतमैरणु-
मकार्षुः ॥ १०७५ ॥

अत्राणुत्वरूपगुणस्य निरतिशयबृहत्त्वयोगिपरब्रह्मरूपद्रव्येण
सह विरोधः 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्' इत्यादिना
सर्वस्माज्जयायस्त्वेन श्रुतस्य परस्य ब्रह्मण उपासनार्थं हृदया-
यतनावच्छेदेनावस्थापितत्वादिदमणुत्वामीति परिहारः । तथाच

श्रूयते 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा श्या-
माकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा' इति । पूर्वत्र गुणस्य द्रव्येण
विरोधः अत्र तु द्रव्यस्य गुणेनेति विशेषः ॥ हठतमैः गुणैः
रज्जुभिः उपासनौपयिकगुणैश्च निस्पन्दं रचयन्तः बध्नन्तः हठ-
मवस्थापयन्तश्च सन्तः तद्ब्रह्म अणुमकार्षुरिति योजना ॥ निस्प-
न्देत्यत्र स्पंदरूपोपदेशत्वान्न षत्वम् । तथाच वामनः 'निस्पन्द
इति षत्वं चिन्त्यं लक्षणादर्शनात्' इति । एतच्चास्माभिर्विस्त-
रेण निरूपितं हंससंदेशरसास्वादिन्यां 'न्यस्तनिस्पन्ददृष्टिः'
इत्यत्र ॥

श्लेषमूलको गुणस्य गुणक्रियाया द्रव्यैर्विरोधो यथा—

मृदुलाऽप्यद्भुतमूर्तिर्मुग्धाऽपि जगद्धितानि वि-
तनोषि । अतिचञ्चलाऽपि धात्री विचित्रमेतद्रमे
तव चरित्रम् ॥ १०७६ ॥

हे रमे ! त्वं मृदुला कोमलावयवेति गुणस्य अद्भुता मूर्तिः
काठिन्यं यस्या इति गुणेन विरोधः, दयामृदुहृदया साप-
राधैरपि सहसाऽऽश्रयितुं शक्या लोकोत्तरदिव्यविग्रहेति परि-
हारः । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः । मुग्धा अज्ञाऽपीति
गुणस्य जगद्धितानि वितनोषीति क्रियया विरोधः, अज्ञानां
तत्करणानीश्वरत्वात् । मुग्धा सुन्दरीति परिहारः 'मुग्धस्सुन्दर-
मूढयोः' इति विश्वः । अतिचञ्चलापीति गुणस्य धात्री भूमिरिति
द्रव्येण विरोधः । अचलात्वात्तस्याः । अतिक्रान्ता चञ्चलामतिच-
ञ्चला दीप्तयतिशयपरास्तविद्युलता जगतां मातेति परिहारः ।
'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति मेदिनी ॥

यथावा—

पीतांशुकोऽपि भगवंश्चित्रं हरिताभिराम एव
त्वम् । विशदयसि च निजरुच्या जगदखिलं
भवसि चापि भूतेशः ॥ १०७७ ॥

पीताः अंशवः किरणाः यस्य स पीतांशुक इति गुणस्य
हरितेन हरिद्वर्णेन अभिराम इति गुणेन सह विरोधः । पीता-
म्बर इति हरेर्भावो हरिता तथा अभिराम इति पारिहारः ।
अखिल जगत् निजया रुच्या दीप्त्या विशदयसि भवत् सीति
क्रियया विरोधः । निजरुच्या स्वविषयकप्रीत्या विशदयसि नि-
र्मलयसीति परिहारः । भूतेशः रुद्र इति द्रव्येण विरोधः । तस्य
पाण्डुरवर्णद्रव्यतया पीतवर्णत्वायोगात् । 'एष भूतेश्वर एष भूत-
पालः' इति श्रुतेस्सर्वभूतेश्वर इत्यविरोधः । अत्रैकस्यैव पीतां-
शुकत्वगुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैर्विरोध उक्तः । पूर्वत्र तु मृदुलत्वा-
दीनां भिन्नभिन्नानां गुणानां प्रत्येकं गुणादिभिर्विरोध इति वैल-
क्षण्यं बोध्यम् ॥

एवं गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिर्विरोधो दर्शितः ॥

अथ क्रियायाः क्रियया यथा—

आपततां युधि पुरतो द्विषतां महतां शिरांसि
चक्रेण । छिन्दन्नमन्दमेषां मुकुन्द विदधासि पर-
ममानन्दम् ॥ १०७८ ॥

अत्र छेदनक्रियाया आनन्दनक्रियया विरोधः । मुक्तौ
निरतिशयस्वानन्दानुभवं वितरसीति तदभावः ॥

यथावा—

सकलेप्सितार्थदाता दुरधिगमो बहुतरैस्तपोभि-
रपि । विनतान् सुखाकरोषि त्वं ननु दुःखाकरोषि
चाब्जाक्ष ॥ १०७९ ॥

अत्र सुखाकरणदुःखाकरणक्रिययोर्विरोधः । यथासंख्यं पूर्वा-
धोक्तावच्छेदकद्वयसद्भावेन तदभावः । सुखाकरोषि दुःखाकरो-
षीत्युभयत्रापि 'सुखप्रियादानुलोम्ये । दुःखात्प्रातिलोम्ये' इति
डाच् ॥

यथावा—

सरभसकरसरसिजधृतसुदर्शनं दैवतैश्च दुर्दर्श-
म् । भृशमन्वरङ्ग^{क्त} भीष्मो जिघांसुमपि कंसहिंसनं
वीक्ष्य ॥ १०८० ॥

सुदर्शनमित्यत्र सुष्ठु दृश्यत इति विग्रहः । 'भाषायां शसि-
युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' इति खलोऽपवादो युच् ।
दुर्दर्शमित्यत्र तु दर्शः दर्शनं दृशेर्भावे घञ् । दुष्करो दर्शौ
यस्य स इति विग्रहः । न तु दुःखेन दृश्यत इति । तथा सति
दुर्दर्शनं इति स्यात् उदाहृतवार्तिकात् । न च वासरूपविधिना
खलपवादस्य युचो वैकल्पिकत्वान्निर्वाहः, तन्निषेधस्य "कल्यु-
द्गतमुन्खलयेषु वासरूपविधिर्नास्ति" इति परिभाषितत्वात् ।
तस्मादुक्तरीत्या बहुव्रीहिणैव निर्वाहो युक्तः । एवमेव 'तं दुर्दर्शं,
सुदुर्दर्शमिदं रूपं, दुर्दर्शं शशिखण्डमण्डनं' इत्यादिश्रुतिस्मृत्य-
वर्वाचीनप्रयोगा निर्वाह्याः । अत्र जिघांसुदर्शानानुरञ्जनक्रिययो-
र्विरोधः । अन्वरङ्केत्यत्र अनुपूर्वकाद्रञ्जेलङ् ॥

क्रियाया द्रव्येण विरोधो यथा—

मारुतकुक्षिंभरिगिरिदूरतरोत्तुङ्गशृङ्गसङ्गि महः ।
वारितकलुषं द्विषतां भूरितरं मलिनिमानमात-
नुते ॥ १०८१ ॥

अत्र मलिनिमाधानक्रियायाः महस्त्वेनाध्यवसितभगवद्रूप-
द्रव्येण सह विरोधः ॥

यथावा—

रघुतनयवटुत्रुटितोद्वटनटचापस्फुटस्वनाटोपैः ।
फालाक्षोऽपि चकम्पे पफाल च द्यौः पपात भुवि
च ग्लौः ॥ १०८२ ॥

अत्र कम्पादिक्रियाणां फालाक्षादिद्रव्यैर्विरोधः । पुरहर-
शरासनभञ्जनजनितनिर्घोषातिशयोक्त्या परिहृतः ॥

एवं क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधो दर्शितः ॥

द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधो यथा—

विततायां तव कीर्त्यां सततं जगदखिलमति-
विशदयन्त्याम् । कनकगिरिः कैलासो व्यालाधि-
पशैलशेखर बभूव ॥ १०८३ ॥

अत्र कनकगिरिरूपद्रव्यस्य कैलासरूपद्रव्येण विरोधः । की-
र्तिवलिमातिशयप्रशंसया परिह्रियते ॥

श्लेषेण क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्यस्य द्रव्येण च वि-

रोधो यथा—

दयमानस्सकलात्मसु विशन्नपि घृणां विमुञ्च-
सि गुणाब्धे । कामं सृजन्नपीशः कामं ब्रह्मासि
तदपि बत भगवन् ॥ १०८४ ॥

अत्र दयापूर्वकसर्वात्मान्तःप्रवेशक्रियायाः घृणां कृपां मुञ्च-
सीति क्रियाया विरोधः । घृणां वात्सल्यातिशयात्कष्टभूतदेहा-
न्तरवस्थानाज्जुगुप्सां मुञ्चसि भोग्यमेव पश्यसीति परिहारः ।
कामं कंदर्पं सृजन्नपीति क्रियायाः ईश इति शर्वरूपद्रव्येण विरोधः ।
आश्रितसर्वेप्सितार्थदाता भूतभव्येशान इति परिहारः । अत्र—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । तदपि एवं शर्वोऽपि ब्रह्मा चतुर्मु-
खोऽसीति द्रव्ययोर्विरोधः । ब्रह्म स्वरूपेण गुणैश्चानवधिकाति-
शयबृहत् परं ब्रह्मेति परिहारः ॥

एवं प्राचामनुरोधेन विरोधभेदाः प्रदर्शिताः । अत्र लक्षणे
जात्यादीनामिति धर्ममात्रं विवक्षितं, उपलक्षणपरत्वात् । तेन
'यः किल बालकोऽपि पुराणपुरुषः विशुद्धमूर्तिरपि नीलाम्बु-
दनिभः जगद्धितकृदपि जगदहितकृत् अगोद्वारकोऽपि नागो-
द्वारकः' इत्यादौ सखण्डोपाधेरभावस्य च परिग्रह इत्याहुः ।
वस्तुतो जात्यादिभेदानामहद्यत्वात् शुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्वि-
विध एवायम् । अत एव 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास
इष्यते, इत्येतावदेव सामान्यता लक्षणमभिहितं कुवलयानन्दं ।
तेन प्रदर्शयिष्यमाणानि पद्यानि सर्वाण्यपि विरोधाभासोदाह-
रणान्येव भविष्यन्ति ॥

यथा—

भुवि कृतपदोऽपि दिवि कृतपदो द्रमिडदेश-
गोऽपि सकलिङ्गः । अपि शशधरो विकासितश-
तपत्रक एष शेषगिरिराजः ॥ १०८५ ॥

भुवि भूमौ कृतपदः कृप्तावस्थानोऽपि दिवि नभसि कृत-
पद इति विरोधः । दिविभिः चाषापरनामभिर्विहगैः कृतनीड
शते परिहृतः । द्रमिडदेशगोऽपि सकलिङ्गः कलिङ्गदेशसहित
इति विरोधः । धूम्याटापरनामविहगसहित इति परिहृतः । शश
धरः चन्द्रोऽपि विकासितानि शतपत्राणि कुशेशयानि येन स
इति विरोधः । शशाख्यमृगविशेषावासभूतः उल्लासितदार्वाघाटा-
ख्यखगविशेष इति परिहृतः । “अथ चाषः किकी दिविः ।
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः । दार्वाघाटः” इत्यमरः ॥

यद्विशरसि फणादिभ्राट्पुरुषं धारयति शेषगि-
रिभूतः । अयमेव कुं विचित्रं मूर्धनि धत्तेहिराजि-
सहचरितः ॥ १०८६ ॥

शेषस्य पतञ्जलितयाऽवतीर्णस्य गिरि वाचि महाभाष्ये
भूतः स्थितः । यः फणादिभ्राट् फणादौ फणधातुप्रभृतिधातु-
गणे विद्यमानः भ्राट् ‘टु भ्राजृ दीप्तौ’ इति धातुः । शिरसि
अन्तिमवर्णे जकारे इति यावत् । पुरु भूयिष्ठं ‘पुरुभूः पुरु भूयि-
ष्ठम्’ इत्यमरः । अनितरबाधितं यथा स्यात्तथा नित्यमेवेति यावत् ।
षं “व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः” इति विहितं
टकारपरमस्थानिभूतं षवर्णं धारयति धत्ते । राजिसहचरितः

राजीति इका निर्देशः राजिना 'राजू दीप्तौ' इति धातुना सहचरितः अस्यापि फगादो पाठादिति भावः । अयमेव 'डु भ्राजू दीप्तौ' इत्युक्तो धातुरेव । मूर्धाने अन्तिमवर्णे इति यावत् । कुं 'चोःकुः' इति विहितं कवर्गादेशम् । हिशब्दोऽवधारणे । तमेवेत्यर्थः । धत्ते इति विचित्रम् । फणादिभ्राजेः कुत्वापवादेन षत्वविधानात् । 'एजृ भ्रेजृ भ्राजू दीप्तौ' इत्युक्तभ्राजूधातुवत्कवर्गादेशवत्त्वं विरुद्धमिति भावः । यथोच्यते कौमुदीग्रन्थे— 'षत्वविधौ राजृसाहचर्यात् 'डु भ्राजू दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजू दीप्तौ' इति तस्य कुत्वमेव" इति । परिहारस्तु—फणाः स्फटाः आदिशब्दाद्रसनाशिरोरत्नादीनां ग्रहणम् । फणाः आदयो येषां ते तैः भ्राजत इति फणादिभ्राट् फणादिशब्दोपपदकात् 'डु भ्राजू दीप्तौ' इति धातोः क्विप् । व्रश्चेति षत्वे जश्त्वेन डः । तस्य चत्वेन टः । यः फणिराज इति भावः । शेषगिरिभूतः शेषाद्रितां प्राप्तस्सन् मूर्धानि स्वाशिखरे पुरुषं परमपुरुषं श्रीनिवासं धारयति । अयमेव असौ फणिराज एव अहिराजिसहचरित इति समस्तं पदम् । अहीनां फणिनां राज्या श्रेण्या सहचरितः पाताले फणिश्रेणिमिलितस्सन् तदधीश्वरत्वात्तस्य । मूर्धाने फणमण्डले कुं पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । धत्ते । यश्शेषाचलरूपावलम्बी श्रीनिवासं स्वशिरसि दधाति स एव फणिराजस्सकलधरातलं शिरस्थले वहतीति निर्गलितोऽर्थः ॥

तावकचरणाम्भोरुहसेवकवर्गः फणीन्द्रगिरिभास्वन् । संख्यातिगभद्रोऽपि स्फुरति चतुर्भद्रभाग्विचित्रमिदम् ॥ १०८७ ॥

संख्यातिगाः असंख्याकाः भद्राः गजजातिविशेषाः 'मन्दो भद्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' इत्यनुशासनात् । यद्वा असंख्याकमङ्गलोऽपीत्यर्थः । चतुर्भद्रः चत्वार एव भद्राः भद्राणि वा यस्य स तथोक्त इत्यवधारणगमो बहुव्रीहिः 'अब्भक्षः' इति-वत् । स्फुरतीतीदं चित्रम् । परिहारस्तु—चतुर्भद्रं बलवद्धर्मार्थकाममोक्षरूपं चतुर्भद्रम् । यथोक्तममरसिंहेन "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गस्समोक्षकैः । सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्" इति । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यस्मिन्निति वा । चतुर्णां भद्राणां समाहार इति वा विग्रह इत्याहुः । अन्ये तु—

चित्तं त्यागसमेतं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।

भोगस्सङ्गविहीनो दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥

इत्याहुः । इदं च भारतीयषोडशराजकप्रत्यध्यायश्रूयमाणस्य 'चतुर्भद्रतरस्त्वया' इत्यस्य व्याख्यायां स्पष्टम् । तद्गजतीति चतुर्भद्रमागिति । 'भद्रशिशवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिप्रभेदे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः' इति मेदिनी ॥

हन्त यदारोपयिता चापं रोपं तदैव चाप-
यिता । हस्तेऽकरोः पुरा सद्वेषक्षितिजश्रियं रघुकु-
लेन्दो ॥१०८८॥

हे रघुकुलेन्दो ! यदा त्वं चापं धनुः रोपयिता रोपं बाणं करोतीति तथोक्त इति विरोधः । रोपशब्दात् ण्यन्तास्तृच् । 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । आरोपयितेति छेदः । अधिज्यं कर्तेति परिहारः । रुहेर्णिचि 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पादेशः । तदैव चापारोपणसमय एव रोपं बाणं चापयिता चापं धनुः करोतीति तथोक्त इति विरोधः । च आपयितेति छेदः ।

तदैव आपयिता धनुः प्रापयिता च बाणं धनुषि संदधत्स-
न्नित्यर्थः । पुरा सन् प्रशस्तो वेषो यस्यास्सा क्षितिभूः भूमिजा
श्रीः सीतत्वेनावतीर्णा लक्ष्मीः ताम् । पक्षे-द्वेषेण सहिताः सद्द्वेषाः
वैरिणः तेषां क्षितौ तत्संबन्धिन्यां भूमौ जाता या श्रीः संपत्
तां हस्तेऽकरोः पर्यणैषीः । पक्षे—वशेऽकार्षीरित्यर्थः ॥

त्वय्यभिमुखोऽनभिमुखो हिरण्यभाक्स्यादर-
ण्यभाक्च श्रीः । भेदो यद्यप्यनयोर्भवत्यथापि
ह्यभेद इति चित्रम् ॥ १०८९ ॥

हे श्रीः! त्वयि अभिमुखः हिरण्यभाक् सुवर्णोपलक्षितम-
हाविभवभाक् स्यात् । अनभिमुखस्तु अरण्यभाक् स्यात् भ्रष्टैश्व-
र्यो वनं प्रविशेदित्यर्थः । एवमनयोः भेदः उक्तरीत्या वैलक्षण्यं
यद्यपि भवति भवत्येव 'यद्यपीत्यवधारणे' इति केशवः । त-
थाऽपि अभेद एव भवति हीति विरोधः । ह्यभेद इति सम-
स्तं पदम् । हिवर्णावर्णाभ्यामेव भेदो भवतीति परिहारः । हि-
रण्यभाक् अरण्यभाक् इति शब्दयोः हि अ इति वर्णाभ्यामेव
भिदा अन्यानुपूर्व्योस्तुल्यत्वादिति भावः । शब्दार्थतादात्म्यमू-
लकोऽयं श्लेषेण विरोधः ॥

दामोदरहिततां यो न विन्दते ननु मुकु-
न्दचन्द्रमुखि । विस्माययति समस्तानेष सदा-
मोदरहिततां विन्दन् ॥ १०९० ॥

ननु मुकुन्दचन्द्रमुखि! यः दामोदरस्य हिततां न विन्दते
सः दामोदरहिततामिति छेदः । स एषः दामोदरहिततां वि-
न्दन् समस्तान् विस्माययतीति विरोधः । परिहारस्तु सदामो-

देत्यादि समस्तं पदम् । सन् प्रशस्तः यः आमोदः आनन्दः
भगवत्कल्याणगुणानुभवजनित इति भावः । तेन रहिततां
विन्दान्निति ॥

असुरमहोक्षोऽत्युच्चैस्स्वरोऽथ मोहश्रितः प-
रमुपेत्य । मिषतां नृणामासीदसुमोक्षोऽग्रेऽच्यु-
तात्सुमोक्षश्च ॥ १०९१ ॥

असुरश्चासौ महोक्षश्च असुरमहोक्षः । वृषभासुर इत्यर्थः ।
महाराजदशरथ इतिवदयं निर्देशः । परं अतिमात्रं मोहं श्रितः
'द्वितीया श्रित' इति समासः । भगवन्नन्दनन्दनकर्मकजिघांसा
स्वानर्थस्यैव हेतुरित्यजानान इति भावः । अत एव अथ अत्युच्चैः
स्वरो यस्य स तथोक्तस्सन् उपेत्य नृणां मिषतां सर्वेषु ज-
नेषु पश्यत्स्वेव अच्युताद्भगवतो वासुदेवात् स्ववधहेतुभूतात्
असुमोक्षः शोभनमोक्षरहितोऽपि अग्रे सुमोक्षश्चासीदिति विरो-
धः । असून् प्राणान् मोक्षयते त्यजतीत्यसुमोक्षः शोभनो मोक्षो
मुक्तिर्यस्य सः सुमोक्षश्चासीदिति परिहारः 'मोक्ष अवसाने'
इति चौरादिकत्वेन धातुवृत्तिपठिताद्धातोः कर्मण्यण् । अवसा-
नं क्षेपः । 'मोक्षो निश्श्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति
हेमः ॥

पक्षे—अत्युच्चैः बहुवर्णसमुदायरूपत्वादातिमहानिति यावत् ।
असुरमहोक्षः असुरमहोक्षशब्दः स्वरः सुष्ठु अरः रेफरहितः
अथ अनन्तरं मः अहश्रित इति छेदः । मः इति पञ्चम्येक-
वचनम् । मकारात् परं अनन्तरं अहश्रितः अहो इति स्वर-
व्यञ्जनाभ्यां अश्रितः रहितस्सन् मिषतां द्रष्टृणां नृणां असुमोक्षः
असीत् असुमोक्षशब्दतया दृश्योऽभूदिति भावः । अग्रे आदौ

अच्युतात् च्युतशब्दो भावे क्तान्तः अवर्णच्युतेरित्यर्थः । सु-
मोक्षश्च सुमोक्षशब्दश्चासीत् तथा दृश्योऽभूदिति भावः । असुर-
महोक्षशब्दो रेफेण अह इति स्वरव्यञ्जनरूपवर्णाभ्यां च विश्लिष्ट-
असुमोक्ष इति निष्पद्यमानः अनन्तरं प्राथमिकेन अवर्णेन विधु-
रस्सन् सुमोक्ष इति दृश्यो भवतीति परिनिष्पन्नोऽर्थः । प्रकृता-
प्रकृतश्लेषसंकीर्णोऽयम् ॥

श्वस्थितिभाग्यं प्राप्ताववेक्षितोपेक्षितौ त्वया म-
नुजौ । अश्वस्थितिभाग्यजुषौ तथाऽपि चित्रं पृदा-
कुशिखरीन्दो ॥ १०९२ ॥

श्वः स्थितिर्यस्य तत् श्वस्थिति श्वो विद्यमानं चिरका-
लावस्थायीति यावत् । भाग्यं शुभकर्मपरिपाकभूतमैश्वर्यं अन्यत्र
शुनां स्थितिः मर्यादा अवस्थानं वा तद्रूपं भाग्यं अशुभकर्म-
परिपाकभूतं दारिद्र्यमित्यर्थः । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' इत्या-
मरः । तत् प्राप्तौ । तथाऽपि अश्वस्थितिभाग्यजुषौ इति विरोधः ।
अश्वानां स्थितिः अवस्थानं तद्रूपं भाग्यं अश्वारोहणैश्वर्यं वा
उपलक्षणमिदं गजान्तैश्वर्यस्य । पक्षे—श्वस्थिति न भवतीत्यश्वः
स्थिति अत्यल्पकालिकमित्यर्थः । भाग्यं जुषेते इति तथोक्तौ -
त्वत्कटाक्षितश्चिरकालानुभाव्यं चतुरङ्गवलैश्वर्यं लभते, त्वदुपे-
क्षितस्तु शुनकादिनिहीनजन्तुसंश्रयणादिरूपदौर्भाग्यं तदप्यत्यल्प-
कालिकमेवानुभवतीति निर्गलितोऽर्थः ॥

प्रख्यातनीललोहितकपालिभावाददस्फुरदुद-
ग्रम् । अग्रं फणिराजगिरेरुग्रत्वमुपेत्यनुग्रतां चा-
हो ॥ १०९३ ॥

उदग्रं उच्छ्रितं अदः इदं फणिराजगिरेः अग्रं नीललोहित-
 तश्चासौ कपाली च तस्य भावः प्रख्यातश्चासौ नीललोहित-
 कपालिभावश्च तस्माद्धेतोः, पक्षे प्रख्याताः नीलानां इन्द्रनील-
 मणीनां लोहितकानां पद्मरागाणां च पालयः पङ्क्तयः यस्मिंस्तत्
 प्रख्यातनीललोहितकपालि । तस्य भावात् तत्त्वात् 'लोहिना-
 न्मणौ' इति कन् । 'शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः' इत्यमरः ।
 स्फुरत् इति योजना । प्रकाशमानमित्यर्थः । अत एव उग्रत्वं
 रुद्रत्वं तत्तौल्यमिति यावत् । अनुग्रतां अरुद्रतां च उपैतीति
 विरोधः अनुग्रतां अरौद्रतां सौम्यतामुपैतीति परिहारः । पक्षे—
 अग्रं श्रेष्ठं उदग्रमिति पदं अदस्फुरदिति समस्तं पदं दकारे-
 णाप्रकाशमानं सत् उग्रत्वमुपैति उग्रशब्दो भवतीत्यर्थः । अथापि
 अनुग्रतां उग्र इति वर्णद्वयविरहिततामिति विरोधः । उग्रशब्दे
 उक्तवर्णसद्भावात् । अनु पश्चात् ग्रं ग्र इति वर्णसमुदयो
 यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावं तत्तामिति परिहारः ॥

पदलग्नं नाथ सदापदलग्नं संतनोषि मनुजं
 त्वम् । हन्त पदानाश्रितमपि सदापदाश्रितमुदा-
 रगुणजलधे ॥ १०९४ ॥

पदलग्नं स्वचरणाश्रितं अपदलग्नं स्वचरणानाश्रितं संत-
 नोषीति विरोधः । सदा आपदलग्नमिति छेदः । विपदना-
 श्रितमिति परिहारः । किंच सदा पदानाश्रितं स्वचरणाना-
 सक्तं पदाश्रितं स्वचरणानुरक्तं संतनोषीति विरोधः । सदा
 आपदाश्रितं विपद्युक्तमिति परिहारः ॥

शेषाचलाधिनेताऽप्यनघाशेषाचलाधिनेताऽसि ।
अपिच विभासुररूपोऽप्यविभासुररूप एव भगवं-
स्त्वम् ॥ १०९५ ॥

शेषाचलाधिनेता न भवसीति विरोधः अशेषायाः अच-
लायाः भुवः अधिनेतेति व्युदस्तः । अविभासुररूपः विभासु-
ररूपो न भवसीति विरोधः अविः भानुः स इव भासुररूप
इति निरस्तः । अन्यत्सुगमम् ॥

मेरुनगभासुरोऽपिच नमेरुनगभासुरो मृगेन्द्र-
गिरिः । अतिघनजपावनाढ्योऽप्यजपावन एव
चित्रमिदम् ॥ १०९६ ॥

नमेरुनगाः छायातरवः तैर्भासुरः । अजस्य ब्रह्मणोऽपि पावन
इति च विरोधपरिहारः ॥

शिशिरोऽप्यशीतकश्शुचिरसितश्श्लक्ष्णोऽप्य-
सूक्ष्म एवायम् । सुरभिरपि गन्धशून्यो द्विरसन-
धरणीधरेन्द्रमूर्धन्यः ॥ १०९७ ॥

शिशिरः शीतलोऽप्यशीतकः शीतरहित इति विरोधः अवि-
द्यमानं शीतं शीतगुणो यस्येति विग्रहः 'शेषाद्विभाषा' इति
कप् । दयाशीतलः अनलस इति परिहृतः 'शीतोष्णाभ्यां
कारिणि' इति शीतशब्दात्करोतीत्यर्थे कन् । 'आलस्यश्शीत-
कोऽलसोऽनुष्णः' इत्यमरः । शुचिरपि शुभ्रोऽपि असितः अशु-
भ्र इति विरोधः । शुचिः अपहतपाप्मा अत एव असितः
अबद्धः कर्मबन्धराहित इति समाहितः । सिनोतेर्बन्धनायकात्क-

र्मणि क्तः । श्लक्ष्णोऽपि कृशोऽपि असूक्ष्मः अकृश इति विरोधः ।
 श्लक्ष्णः प्रियंवदः असूक्ष्मः अकैतवः महानिति वा परिहृतः ।
 'श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु, श्लक्ष्णः प्रियंवदः' इति चामरः 'सूक्ष्मं
 स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चालपके' इति मेदिनी । सुर-
 भिस्सुगन्धिरपि गन्धशून्यः सौरभहीन इति विरोधः । मनोहरः
 अनवलेपश्चेति समाहितः 'सुरभिश्चम्पके' इत्यारभ्य 'सुगन्धौ
 च मनोज्ञे च' इति, 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्ध-
 गर्वयोः' इति च विश्वः ॥

अनिमिषराजोऽचपलः प्रबलोऽपि त्वं न बाध-
 से विबलान् । चित्रं सुधीवराणां लुनासि गुण-
 जालमखिलात्मन् ॥ १०९८ ॥

हे अखिलात्मन् ! त्वं अनिमिषराजः मत्स्यराजोऽपि अच-
 पलः अमत्स्य इति विरोधः । देवाधिराजः अचञ्चलशील इत्य-
 विरोधः 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः । 'चपलः पारदे मीने'
 इत्युपक्रम्य 'वाच्यवत्तरले चले' इति मेदिनी । प्रबलोऽपि
 विबलान् दुर्बलान् शकुलार्भकान् न बाधसे इति विरोधः । प्रब-
 लेन दुर्बलस्य बाधो हि मत्स्यजातेस्स्वभावः । तदभावादिति
 भावः । सर्वेश्वरत्वेन सर्वस्मात्प्रबलस्त्वं स्वस्मादुर्बलान् चतु-
 र्मुखादीन् न बाधसे इति परिहारः । शोभनाः धीवराः सुधी-
 वराः तेषां प्रौढानां कैवर्तीनामित्यर्थः । गुणजालं सूत्रमयमा-
 नायं लुनासीति विरोधः । सुधियां विदुषां वराः तेषां प्रकुति-
 बन्धं वियोजयसीति तदभावः ॥

एधयसे नैधयसे पुरा विराधं भुजप्रतापाग्नौ ।
 आशयसे नाशयसे क्रव्यादः खरमुखांश्च रघुवीर ॥

हे रघुवीर! भुजप्रतापाग्नौ विराधं पुरा एधयसे एधं इध्मं करोषि स्म नैधयसे इति विरोधः 'पुरि लुङ् चास्मे' इति भूते लट् । विराधं नैधयसे न वर्धयसे किंतु भुजप्रतापाग्नौ श्लोषयसि स्मेति योजनाभेदेन परिहारः । खरमुखान् निशिचरान् क्रव्यादः मांसाशिनः कङ्कजम्बुकादीन् तैरित्यर्थः । आशयसे पुरेत्येतदत्राप्यनुषज्यते । अभ्यवहारयसि स्म । नाशयसे नाभ्यवहारयसि स्मेति विरोधः खरप्रमुखान् खरदूषणादीन् नाशयसे ध्वंसयसि स्म । अथ क्रव्याद्भिः आशयसे स्मेति परिहारः पूर्ववत् । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' इत्यादिना अश्नातेरणौ कर्तृणां क्रव्यादां णौ कर्मत्वं 'क्रव्याद्रक्षसि पुंसि स्यान्मांसादिन्यन्यालिङ्गकः' इति मेदिनी । अत्र श्लिष्टाभ्यां तिङन्तशब्दाभ्यां विरोधप्रदर्शनमिति विशेषः ॥

रक्षसि न रक्षसि त्वं दयमानमना जगन्ति दाशरथे । स भवान् कृताभिषेको रराज नरराज विस्मययैतत् ॥ ११०० ॥

हे दाशरथे! त्वं दयमानमनास्सन् जगन्ति रक्षसि पालयसि न रक्षसीति विरोधः । परिहारस्तु रक्षसीति जात्याभिप्रायकमेकवचनम् । राक्षसजातौ न दयमानमना इति व्यवहितेन नञ्चा योजना 'कुर्वन्तमित्यतिभरेण न गानवाचः पुष्पैर्विराममलिनां च न गानवाचः' इत्यत्र न विराममिति वत् । 'वायसे कृतवान्कूरां मतिम्' इत्युक्तरित्या क्रौर्यं भजन्नित्यर्थः । जगन्ति रक्षसीति । रक्षोजातौ तव दयमानमनस्कत्वे कथं जगद्रक्षणं स्यादिति भावः । स भवान् एवं राक्षसकुलक्षपयिता भवान् । कृताभिषेकः साकेते राज्याभिषेकं प्राप्तस्सन् रराज दिदीपे । न

नराजेति विरोधः । नराणां राजा नरराजः तस्य संबुद्धिः हे नरेन्द्रेति परिहारः । तिङन्तसुबन्तशब्दश्लेषमूलकोऽयं विरोध इति पूर्वस्माद्वैलक्षण्यम् ॥

एवं श्लेषमूलको विरोधालंकारः प्रपञ्चितः ॥

अयमेव शुद्धो यथा --

एजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके भवति ।
अन्तर्बाहिश्च युगपज्जगतोऽस्य तदद्भुतं परं ब्रह्म ॥

अत्र—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥

इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । तथाहि—तत् परं ब्रह्म । युगपदिति सर्वत्रान्वेति एजति कम्पते नैजति न कम्पते इति विरोधः । जवीय इव ज्ञायते वस्तुतो न कम्पते इति परिहारः । 'अनेज-
देकं मनसो जवीयः' इति पूर्वमन्त्रैकाध्यात् । तत् ब्रह्म दूरे तद्वत् अन्तिके च भवतीति विरोधः । आसुरदैवप्रकृतिपुरुषा-
पेक्षोऽयं विभोरेव दूरान्तिकवर्तित्वव्यपदेश इति परिहारः ।
आह च भगवान् शौनकः—

पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् ।

तेषां तत्परमं ब्रह्म दूरादूरतरे स्थितम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्वस्तचेतसः ।

विषयत्यागिनां तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥

इति । तत् ब्रह्म अस्य जगतः अन्तः बाहिश्च युगपद्भवतीति विरोधः । लोके गृहान्तर्वातिनां जनानां तदानीमेव बाहिस्स्थित्य-
दर्शनात् । परिहारस्तु सर्वव्यापकतया तत्सम्भवादिति । तथा
तैत्तिरीयके च श्रूयते—'अन्तर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नाशयणः

स्थितः' इति । तद्ब्रह्म अद्भुतं आश्चर्यरूपमित्यर्थः । अयं श्लेष-
गन्धविश्लिष्टशुद्धो विरोधाभासः । श्रुतिरेवेदशालङ्कारमार्गप्रद-
शयित्रीति ज्ञापयितुं श्रुत्युक्तार्थ एवात्र निबद्धः ॥

इदमत्र बोध्यम्—यत्रापिशब्दो विरोधद्योतकः तत्र विरो-
धशब्दः । अन्यत्र त्वार्थ इति तावत्प्राचीनानां राद्धान्तः ।
तत्र यद्यपि विरोधस्य शाब्दत्वं न शब्दजन्यज्ञानविषयत्वं, वि-
शेष्यविशेषणसंसर्गातिरिक्तस्य शाब्दे क्वाप्यभानात् । न च
'त्रयोऽप्यत्रयः' इत्यादौ ननुत्तरपदार्थयोरन्वये प्रतियोगित्वस्य
संसर्गत्वात्तस्यैव विरोधपदार्थत्वात्संसर्गतयैव तद्ज्ञानमिति वा-
च्यम् 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इत्यादौ तथाऽप्यगतेः । न च तत्रापि
लक्षणया सुप्तत्वविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्नस्सुप्त इति बोध इति
वाच्यम्, तथाऽननुभवादित्युक्तव्यवस्थानुपपत्तिरिति । अत्राहुः—
'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, त्रयोप्यत्रयः' इत्यादिषु विरोधोदाहरणेषु श-
ब्दद्वयेन शयितत्वजागरितत्वादिधर्मद्वयस्यादावुपस्थितौ संबन्धि-
ज्ञानात् अपिशब्दसाचिव्यात्तद्गतो विरोधोऽपि स्मर्यते । अन-
न्तरं च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्रया बलवत्त्वाद्विरुद्धाविमौ धर्मा-
विति मानसे वैयञ्जनिके वा बोधे जाते तेन प्रतिरोधाच्छयित-
जागरितयोरभेदबुद्धेरनुदयाद्वितीयशक्त्या प्रादुर्भावितं द्वितीया-
र्थमादायान्वयबोधः, न तु विरुद्धार्थम् । विरोधधीश्च शिथि-
लमूला निवर्तमानाऽपि कविलंस्सम्भगोचरतया चमत्कारकारणमि-
ति प्राञ्चः । नव्यास्तु—अर्थद्वयप्रादुर्भावं विना विरोधाभास
एव न संभवति । तत्रैको विरोधस्योल्लासकः । द्वितीयश्चान्वय-
बोधविषय इति । तत्सत्यम् । परंतु अन्वयबोधविषये द्वितीया-
र्थे विरोधोल्लासकोऽप्यर्थो भेदेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाये-

नाभिन्नतया भासते । एवं चाविरुद्धं द्वितीयार्थमादायान्वयबोधे सत्यपि स्वास्पदीभूतस्य विरुद्धार्थस्य निश्शेषतया निवृत्तर-
भावान्मूर्च्छितश्चसन्निव विरोधोऽपि मानसं बोधान्तरमादौकते ।
अत एव चमत्कारीत्युच्यते । न हि निश्शेषतया निवृत्तश्चम-
त्कृतिमीष्टे जनयितुम् । न चान्तरेण चमत्कृतिजनकतामलंकारो
भवति । तस्मात् विरोधधियो नातीव शिथिलमूलता । नापि-
चात्यन्तिकी निवृत्तिरित्याहुः । ननु अपिशब्दादीनां प्रयोगे
शाब्दो विरोधो भासत इति तथाऽप्यसंगतम् । शाब्दिकनये
निपातानां शक्तेरनभ्युपगमादिति चेत् न, निरुद्धलक्षणाया इव
निरुद्धद्योतनाया अपि शक्तितुल्यकक्षत्वादिति ॥

अथ जात्योर्द्रव्ययोश्च विरोधालंकारो नेष्टे भवितुम् ॥

देवतरुस्तृणमासीद्देव तवौदार्यवैभवोल्लासे ।

भाति च भवत्प्रतापे कैलासगिरिर्बभूव कनकगिरिः ॥

इत्यादौ मदीयपद्ये 'कुसुमानि शराश्चन्द्रो बाडवो दुःखिते
हृदि' इत्यादौ परकीयपद्ये च आरोपमूलस्य रूपकस्यैवोल्ला-
सात् । यदि सत्यप्यारोपे विरोध एवोच्येत तर्हि 'मुखं चन्द्रः'
इत्यत्रापि स एव कुतो नोच्यताम् । न च रूपकविषयस्याखिल-
स्यापि विरोधेनास्कन्दितत्वान्निर्विषयत्वापत्त्या स्वविषये रूपकं
विरोधस्य गुणादौ लब्धावकाशस्यापवाद इति वाच्यम्, 'देव-
तरुस्तृणं—कैलासगिरिर्मैरुगिरिः—कुसुमानि शराः—मृणालवल-
यानि दवदहनराशिः—चन्द्रो बाडवः—शंकरचूडापगा कालि-
न्दी' इत्यादौ त्वदभीप्सितविरोधस्यासिद्धिप्रसङ्ग इति चेत्—
सत्यम् । अत्र हलंकारसमुदये यो यत्र सहृदयचमत्कृतिसराणि-
मध्यारोहति स एव तत्रालंकार इत्यविप्रतिपन्नमिदम् । एवं च

रूपके 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ यद्यप्यस्ति विरोधः । तथाऽपि न स तत्र प्रतिपिपादयिषितः । अपितु चन्द्रनिष्ठाह्लादकारिताद्यखिलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चन्द्राभेद एवेति स एव चमत्कारी न तु विरोधः । प्रत्युत सन्नपि विरोधो विवक्षितार्थानुगुणत्वादसत्कल्प इति नालंकारः । केवलसत्ताया अकिञ्चित्करत्वात् । 'देवतरुस्तृणं, कुसुमानि शराः' इत्यादौ भगवदौदार्यादेः विरहिण्यादीनामवस्थायाश्चात्यद्भुतताया विवक्षितत्वात् तदानुरूप्यायान्तर्गमितोऽप्यर्थो विरोधस्समुल्लसतीति स एवालंकारः । न चैवमपि रूपकस्थले विरोधोऽविवक्षितत्वान्मा नाम भूदलंकारः । विरोधस्थले 'देवतरुस्तृणं—कुसुमानि शराः' इत्यादौ तु विरोधोन्मेषणायाभेदस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद्वृत्तपात्तिरिति वाच्यम् । विरोधविवक्षानालिङ्गितत्वस्य रूपकलक्षणे निवेश्यत्वात् । यद्वा अभेदस्यात्र विरोधोन्मेषणार्थमुपात्तस्याचमत्कारित्वाद्वृत्तपात्तत्वं त्वमयुक्तं, चमत्कारित्वस्यैवालंकारजीवातुत्वादितिदिक् । विस्तरस्त्वन्यत्र ॥

इत्यलंकारमणिहारे विरोधसरः पञ्चत्रिंशः

(३६) अथ विभावनालंकारसरः

कारणव्यतिरेकेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना ॥ १८ ॥

कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः । तदुक्तं—

“क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना” ।

इति । क्रियाशब्देनात्र कारणं विवक्षितम् । अत्र कारणव्यतिरेक-
सामानाधिकरण्येन कार्योत्पत्तौ निबध्यमानायामापाततो विरोधः
प्रतिभासमानोऽपि तदितरकारणकल्पनया निवर्तते ॥

यथा—

जालं विनैव नितरां लोलं विषयेषु ननु मनो-
जालम् । निध्यायतां जनानां बद्धाऽऽकर्षसि बता-
हिशैलमणे ॥ ११०३ ॥

अत्र हि बन्धनाकर्षणयोज्ज्वलं कारणं तदभावेऽपि बन्धना-
कर्षणे प्रतिपाद्यमाने आपाततो विरुद्धे अपि भगवादिव्यविग्रह-
सौन्दर्यहेतुकतया पर्यवस्यतः ॥

नन्वत्र यस्य कार्यस्योत्पत्तिः प्रतिपाद्यते न हि तदधिकारण-
त्वेनावगतस्य व्यतिरेकः प्रतीयते । यदीयकारणव्यतिरेकश्च प्रती-
यते न हि तस्य कार्यस्योत्पत्तिः प्रतिपादिता । बन्धनाकर्षणे चेह
निश्चलावस्थापनवशीकरणे विवक्षिते न तु संदानग्रहणे । जालं
च न भगवत्कर्तृकमानसजालनिश्चलावस्थापनवशीकरणयोः कार-
णं, अपितु मीनमृगादिवन्धनग्रहणयोरिति चेन्न । मुख्ये हि बन्ध-
नाकर्षणे नहनग्रहणे । गौणे च निश्चलावस्थापनवशीकरणे । गौण-
योर्मुख्ययोश्च तयोस्सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसायेन निष्पन्ने सति भे-
दतिरोधाने मीनमृगादिवन्धनग्रहणकारणमपि जालं निश्चलावस्था-
पनवशीकरणकारणं संपद्यते । तदभावे चात्र कार्याभिन्नतयाऽ-
ध्यवसितयोर्निश्चलावस्थापनवशीकरणयोः प्रतिपादनान्न दोषः ।
एवं चास्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशे प्रायेण अभेदाध्यवसान-
रूपातिशयोक्तिरनुप्राणकतयाऽवस्थिता । तथा च पायसादिपि-

ण्डवदेकीकृतस्य वस्तुतस्सदृशवस्तुद्वयस्य एकावयवसंबन्धिका-
रणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येनापरावयवमादाय पर्यवसानं भव-
ति । तत्र च कार्यांशः कारणाभावरूपविरोधिनो बाध्यतयैव
स्थितः, न बाधकतया, कार्यांशस्य कल्पितत्वात् । कारणा-
भावस्य च स्वभावासिद्धत्वात् । अत एव कार्यांशो रूपान्तरेण
पर्यवस्यति । अत एव च समबलविरोधिद्वयघटिताद्विरोधालं-
कारादस्य वैलक्षण्यम् । तथाचोक्तम्—

कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः ।

विभावनायामाभाति विरोधेऽन्योन्यबाधनम् ॥

इत्याहुः । अत्रैवोदाहरणपद्ये—‘जालं विनैव नितरां लोलं
ननु मानसानिमिषजालम्’ इति पूर्वार्धे पठिते अस्मिन्नलंकारे
रूपकमनुप्राणयितृत्वेनावतिष्ठते । अत एव ‘विभावनायामाहा-
र्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् । तच्च कचिदतिशयोक्त्या कचिच्च-
रूपकेण इति रसगङ्गाधरग्रन्थश्च संगच्छते । अत एव चास्मा-
भिरभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तेरनुप्राणकतयाऽवस्थितिः प्रायेणे-
त्यस्मिन्नेव प्रस्तावे पूर्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥

इयं च विभावना उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति द्विधा ।
तत्राद्या यथा—

इन्दीवररुचिरतनुं त्वां देव सदोपगूहमानायाः ।
अमृगमदलेपमासीदब्धिसुतायाः पयोधरे नैल्यम् ॥

अत्र हि अब्धिसुतापयोधरनीलिम्नि मृगमदलेपो निमित्तं,
तदभावोऽपि नैल्यमुपानिबध्यमानमापाततो विरुद्धमपि भगवदु-
पगूहनहेतुकतया पर्यवस्यति । भगवदुपगूहनं चोपात्तमित्युपा-
त्तानिमित्तेयम् ॥

द्वितीया तु जालं विनैवेत्युदाहृतैव । मानसानिमिषजालाकर्षणहेतोर्भगवद्दिव्यविग्रहसौन्दर्यस्यानुपात्तत्वात् ।

यथावा—

सन्ततमनञ्जनं त्वामञ्जनगिरिनेतरक्षिण निदधाना । कमला निरञ्जनाऽपि श्यामलकोमलविलोचना लसति ॥ ११०५ ॥

न अञ्जनं अनञ्जनं अञ्जनभिन्नं, कर्मलेपविधुरामिति वस्तुस्थितिः । 'निष्कलं निरञ्जनम्' इति श्रुतेः । निरञ्जना नयनाञ्जनविधुरा कर्मलेपविधुरेति तु वस्तुस्थितिः । अत्राञ्जनं विनाऽपि श्यामललोचनात्वे 'तं चेयमासितेक्षणा' इति स्वाभाविकत्वं निमित्तं, तच्च नोपात्तमित्यनुपात्तनिमित्तेयं विभावना ॥

द्वितीया विभावना—

कारणानामसामग्रये कार्यजन्म च सा मता ॥

कारणानां हेतूनां असामग्रये हेतुतावच्छेदकधर्मस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धस्य वा वैकल्ये सति कार्योत्पत्तिश्च विभावनेत्यर्थः ॥

तत्र धर्मवैकल्ये यथा—

कमलेक्षण! मम हृदयं कालायसगोळतोऽपि कठिनतरम् । कलशाब्धेरपि शिशिरैः कटाक्षविसरैर्विलाययसि चित्रम् ॥ ११०६ ॥

अत्र कठिनतरहृदयद्रवीकरणे साध्ये कटाक्षविसराणामसामग्र्यं निशितत्वादिधर्मवैकल्यम् ॥

संबन्धवैकल्ये यथा—

तव चरणनलिनरेणुः फणधरभूभृन्मणे शिरसि
विधृतः । भक्तानाममृशन्नपि बाष्पाययते विलो-
चनानि बत ॥॥ ११०७ ॥

बाष्पाययते बाष्पमुद्गमयति । अत्र बाष्पोद्गमनकारणस्य
रेणोरसामग्र्यं स्पर्शनरूपसंबन्धवैकल्यम् ॥

दण्डिमते त्वियं विशेषोक्तिः । यतः प्रथमोदाहरणे भगव-
त्कटाक्षविसराणां द्वितीयोदाहरणे तत्पादरेणोश्च महामहिम-
रूपो विशेषः प्रत्याययते, तथाच तदीयं लक्षणम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥

इति । विशेषस्य प्रस्तुतस्य यः प्रभावाद्यतिशयः तस्य
दर्शनाय प्रतिपत्तय एव गुणजातिक्रियाणां आदिपदेन द्रव्याणां
च यद्वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धावनुपयोगित्वप्रतिपादनं सा विशेष-
ोक्तिर्नामालंकार इति कारिकार्थः । दीक्षितानुसारिभिरस्माभि-
स्तु निशितत्वादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभा-
वना प्रदर्शिता ॥

तृतीया विभावना—

तृतीया प्रतिबन्धेऽपि कार्यात्पत्तिर्विभावना ॥

प्रतिबध्यते अनेनेति प्रतिबन्धः प्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धक-
सद्भावेऽपि कार्यात्पत्तिस्तृतीया विभावना ॥

यथा—

नासत्त्ववृत्तयो यत्त्वामुच्चादिं श्रितास्तदनिपा-

ताः । चित्रं त्वव्ययलक्ष्मीभाजस्सन्तो विभान्ति
चक्रधर ! ॥ ११०८ ॥

हे चक्रधर ! यत् यस्मात्कारणात् उच्चारिं उत्कृष्टं चार्दि
चशब्दादिकं कंचिद्गुणं श्रिताः कतिचन शब्दा इत्यध्याहारः ।
असत्त्ववृत्तयः अद्रव्यवाचिनः न न भवन्ति, किंतु द्रव्यवाचिन
एवेति भावः । तत् तस्मात् अनिपाताः निपातसंज्ञाविधुराः ।
'चादयोऽसत्त्वे' इत्यद्रव्यार्थकानामेव चादीनां निपातसंज्ञाविधानेन
द्रव्यवाचिनां तदभावादिति भावः । इदं युक्तमेव । इदं तु
चित्रम्—यत् अव्ययलक्ष्मीः अव्ययश्रीः अव्ययभाव इति यावत्,
तां भजन्तीति तथोक्तास्सन्तः विभान्तीति । अव्ययत्वप्रयो-
जकनिपातसंज्ञाया एवाभावे अव्ययत्वं भजन्त इत्येतदद्भुतमेवेति
भावः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति हि निपातानामव्यय-
संज्ञा विधीयते सूत्रकारैः । परिहारस्तु—उच्चारिं उच्चेषु उन्न-
तपदाधिरूढेषु चतुर्मुखादिषु आदिं, उच्चानामादिमिति वा ।
उत्कर्षेण चकारादिमिति च शब्दार्थतादात्म्यवैभवाद्बुध्यते, चक्र-
धरेति संबुद्धिबलात् । त्वां श्रिताः सन्तः ब्रह्मविदः सत्त्ववृ-
त्तयः सात्विकाः ते न भवन्तीत्यसत्त्ववृत्तयः तादृशा न भवन्ति
किंतु सत्त्ववृत्तय एव । प्रतिषेधद्वयेन संभाव्यासत्त्ववृत्तिता निव-
र्त्यते । तदाह वामनः—'संभाव्य निषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति,

महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।

इत्युक्तरीत्या सत्त्वगुणप्रवर्तकं त्वां श्रितास्सात्विका एव भव-
न्तीत्यर्थः । अत एव अनिपाताः राजसतामसबन्मध्याधोगतिरूप-
निपातं न प्राप्ताः, किंतु 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' इत्युक्त-

प्रकारेणोत्तमगतिभाज एवेति भावः । अत एव च अव्ययलक्ष्मी-
भाजः शाश्वतैश्वर्यं निश्चयेसरूपं भजन्तीति तथा । भान्ति
नित्यालंकुचितज्ञानतथा दीप्यन्ते । अत्र अनिपातत्वरूपप्रतिबन्ध-
कतद्भावेऽपि अव्ययत्वरूपकार्योत्पात्तिर्वर्णिताति लक्षणसंगतिः ।
श्लेषाभिक्तिकाभेदाध्यवसायमूलकातिशयोक्त्यनुप्राणितसमालंका-
रोपस्कृतेयम् ॥

यथावा—

फणिवरवसुन्धराधरधुरंधरकृपाभिषेकदूरतरान् ।
चन्द्रोपलसान्द्रालयजुषोऽपि तापाः पराभवान्ति
नरान् ॥ ११०९ ॥

अत्र शिशिरतरचन्द्रोपलसान्द्रालयस्थितिरूपप्रतिबन्धकस-
द्भावेऽपि तापकर्तृकाभिभवलक्षणकार्योत्पात्तिः । श्लेषसंकीर्णैयम् ॥

यथावा—

विनतानन्दननामनि वैहायसराजि चरति
शिरसि निजे । उन्नद्धशिरा विन्दति पन्नगभूमि-
भृदहो महोल्लासम् ॥ १११० ॥

विनतानन्दन इति नाम यस्य तस्मिन्स्तथोक्ते । पक्षे-
प्रणतजनानन्ददायिनामधेये • विहायसां पक्षिणां समूहो वै-
हायसं 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति सामूहिकोऽञ्प्रत्ययः । तस्य
राट् तस्मिन् खगराजे गरुत्मतीत्यर्तः । अन्यत्र विहायसि पर-
मे व्योम्नि भवाः वैहायसाः अनन्तगरुडादयो नित्यमुक्ताः मुक्ता-
श्च तेषां राट् तस्मिन् सकलदेवाधिराजे वा भगवाति श्रीनि-
वासे निजे शिरसि उपरिभागे इति यावत् । शिखरभागे च

चराति सति पन्नगभूमिभृत् श्रेष्ठः फणित्यर्थः । शेषाद्विरिति वस्तुस्थितिः । उन्नद्धशिराः उत्तम्वितफण इत्यर्थः । पक्षे—उन्नत-
शिखरः महोल्लासं अमितमानन्दं महैः उत्सवैः उल्लासं प्रकाशं
च विन्दाति । अत्र स्वोपरिगुरुत्मतंसंचाररूपप्रतिबन्धकसद्भावेऽ-
पि फणिवरेण्यस्य उन्नद्धफणतया महोल्लासभाक्त्वरूपकार्योत्प-
त्तिर्वर्णिता । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायः पूर्ववत् ॥

यथावा—

हन्त सदाहारितमेऽप्यतिमात्रमुदारमण्यभि-
ष्वङ्गे । भवदनभिमुखान् सुमहाशुचिभवदाहः
पराभवति भगवन् ॥ ११११ ॥

हे भगवन् ! भवदनभिमुखान् जनान् । सः दाहारितमे इति
छेदः । स इत्येतदुत्तरत्रान्वेति । दाहस्य अतिशयेन अरिः
अरितमः तथोक्ते अतिवेलविरोधिनि प्रतिबन्धके इति यावत् ।
अतिमात्रं अत्यर्थं उदारः महान् यो मणिः तस्य अभिष्वङ्गेऽ-
पि संबन्धे सत्यपीत्यर्थः । सः तीक्ष्णतमत्वेन प्रसिद्धः सुमहान्
यः शुचिभवः अग्निजन्यः दाहः पराभवति अभिभवति । हन्त ।
दाहप्रतिबन्धकमणिसंबन्धसद्भावेऽपि दाहोत्पत्तिरूपकार्योदयो
विस्मयावह इति भावः ॥ परिहारस्तु—सदा सर्वदा हारि-
तमे अतिमनोहारीणि 'वल्लु वामं हारि शालि' इत्यमरः । अतिमा-
त्रमुदा अतिवेलप्रीत्या रमणीनां ललनानां अभिष्वङ्गे परिष्वङ्गे
सत्यपि सुमहाऽशुचिः अतिमात्रमपवित्रः यो भवः संसारः तस्य
दाहः तापः पराभवतीति । रमणीयतमरमणोपरिष्वङ्गभाजो भव-
दनभिमुखान् जनान् संसारतापोऽभिभवतीति भावः ॥

यथावा—

वनभूमौ फणिभूभृति दृगग्रभागे स्थिते महा-
भोगे । गहनभवजन्तुसाध्वसमहह सुघोरं नृणां
द्रवति दूरम् ॥ १११२ ॥

वनभूमौ महाभोगे बृहत्फणशरीरे । पक्षे—महान् आभोगः
पारपूर्णता यस्य तथोक्ते फणिभूभृति महाशीविषे शेषाद्राविति
तु तत्त्वम् । दृगग्रभागे स्थिते सति समीपवर्तिन्येव दृष्टे स-
तीत्यर्थः । नृणां श्रीनिवाससेवार्थं सुदूरादागतानां यात्रिकाणा-
मिति भावः । सुघोरं अतिरौद्रं गहनभवजन्तुसाध्वसं गहने
महारण्ये भवानां जातानां जन्तूनां हिंस्रसत्त्वानां साध्वसं तत्कृतं
भयं दूरं द्रवति पलायते । अहह महाशरीरे महाफणे च
महाशीविषे महारण्यभूमावग्रत एव दृष्टे आरण्यहिंस्रसत्त्वभयं
दूरीभवतीत्याश्चर्यमेतद्दर्शनस्यैव महाभयहेतुत्वादिति भावः ।
परिहारस्तु—गहनः दुःखकरः यः भवः संसारः तस्मात् जातं
गहनभवजं तुशब्दोऽवधारणे उत्तरान्वयी । साध्वसं भयं दूरं
तु द्रवति । यात्रिकाणां नृणां शेषाद्रिनिर्वर्णनमात्रात्संसारजनि-
तभयमपास्तमेव भवतीति । 'गहनं वनदुःखयोः' इति रत्नमाला ।
भवजन्तु इत्यत्र 'वा पदान्तस्य' इति अनुस्वारस्य वैकल्पिकः
परसवर्णो नकारः । अत्र महाव्यालदर्शनरूपप्रतिबन्धके स-
त्यपि यात्रिकाणामारण्यकूरजन्तुभयदूरीभवनरूपकार्योत्पत्तिः श्ले-
षाभेत्तिकाभेदाध्यवसायानुप्राणिता वर्णिता ॥

चतुर्थी विभावना.

विभावना चतुर्थी स्यात्कार्योत्पात्तिरकारणात् ॥

अकारणात् कारणभिन्नात् कार्योत्पत्तिश्चतुर्थी विभावना ॥

रक्षति न वेति संशयलक्षणातिमिरं निराकरि-
ष्यन्मे । ज्योत्स्नां दशनावळया सरीसृपगिरीश्वर-
स्सरीसर्पिष्टि ॥ १११३ ॥

अत्र ज्योत्स्नाकारणाभिन्नायाः दशनावळेज्योत्स्नोत्पत्तिर्वर्णि-
तेति लक्षणानुगतिः । दशनकिरणमसृणितं स्मितं ज्योत्स्नात्वेना-
ध्यवसितमिति परिहारः ॥

यथावा—

द्रुतमुपगूहति भगवति पिदधाना कौस्तुभं क-
रतलेन । अङ्गुलिविलगलिताभिस्तद्विद्युद्भिर्नतान-
नाऽभूच्छ्रीः ॥ १११४ ॥

अत्र करतलपिहितकौस्तुभमणिप्रभाः अनुक्षणमङ्गुलिविल-
विशकलविलगलिततया क्षणप्रभात्वेनाध्यवसिता इति विद्युत्कार-
णभिन्नात्कौस्तुभाद्विद्युज्जन्म वर्णितम् ॥

यथावा—

कनकाहार्यादुदिता उदारकूटास्सहस्रशोऽहां-
र्याः । तेभ्यः खर्जूरनंगास्ते च वरिष्ठं फलन्त्यति-
विचित्रम् ॥ १११५ ॥

कनकाहार्यात् हेमाद्रेः शेषाद्रेरिति च शेषाद्रेरेव नामान्त-
रमिदमित्यसकृदवोचाम । सहस्रशः उदारकूटाः उत्कृष्टः आर-
कूटः पित्तलं येषां ते तथोक्ताः 'रीतिः स्त्रियामारकूटः' इत्य-
मरः । अहार्याः गिरयः सहस्रशः उदिताः । पक्षे—अहार्याः
केनापि हर्तुमशक्याः उदाराः महान्तः कूटाः शिखराणि उदिताः
इति । तेभ्यः आरकूटाहार्येभ्यः अहार्येभ्यः उदारशृङ्गेभ्यश्च खर्जू-
रनगाः रजतशैलाः सहस्रशः उदिताः खर्जूरवृक्षा उदिता इति
च 'खर्जूरं रूप्यखलयोः वृश्चिके ना द्रुमे द्वयोः' इति मेदिनी ।
'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः । ते खर्जूरनगाश्च वरिष्ठं तान्रं
फलन्ति जनयन्तीत्यर्थः । फलतिस्सकर्मकोऽपि भवति 'फलाद्भि-
रुष्णांशुकरावमर्शात्काशानवं धाम पतङ्गकान्तैः' इत्यादिप्रयो-
गात् । पक्षे—अतिशयेन उरु वरं वा वरिष्ठं यथा स्यात्तथा फलन्ति
फलानि प्रदर्शयन्तीत्यर्थः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं
तित्तिरौ ना वरोरुतमयोस्त्रिषु' । इति मेदिनी । अत्र कनका-
चलापेनलाचलादिभ्यः पित्तलरजताचलाद्यकारणेभ्यस्तदुत्पत्तिरू-
पकार्यं वर्णितमितीयमपि विभावना । श्लेषसंकीर्णत्वं वक्ष्यमाण-
मालादीपकसंकीर्णत्वं मालारूपत्वं च पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

उच्चतरान्नागधरादुदुम्बरागा निरङ्कुशमुदीताः ।
प्रायश्शाखास्तेभ्यो जाता हारीतिफलमितोऽभ्यु-
दितम् ॥ १११६ ॥

उच्चतरात् नागधरात् सीसाद्रेः निरङ्कुशं यथा स्यात्तथा
उदुम्बरागाः ताम्रवृक्षाः उदीता इति विरोधः । उरगाचलात्

जन्तुफलापरनामानः पादपा जाता इति परिहारः । 'नागं नपुंसके रङ्गे सीसके करणान्तरे' इत्युपक्रम्य 'नागः पञ्चगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे' इति, 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदेऽपि षण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्' इति च मेदिनी । तेभ्यः ताम्रवृक्षेभ्यः अयसश्शाखा अयश्शाखाः प्रकृष्टाश्च ताः अयश्शाखाश्च प्रायश्शाखाः श्रेष्ठलोहमयशाखा जाता इति विरोधः । प्रायः भूम्ना शाखा जाता इति परिहारः । इतः आभ्यश्शाखाभ्यः रीतिफलं पित्तलफलं अभ्युदितम् । हा इत्याश्चर्यं हारीति मनोहरप्रकारं मनोहरत्वेन प्रकाशमानं वा 'वल्गु वामं हारि शालि' इति, 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इति चामरः । 'इति हेतौ प्रकाशने' इति मेदिनी । फलं अभ्युदितमिति परिहारः । अत्रापि पूर्वोदाहरणवदेव सर्वम् । एकावलीसंकीर्णत्वं तु विशेषः ॥

यथावा—

इदमद्भुतमतिमात्रं यदिहारुणनलिनवनरुचिव-
दान्यात् । पावयितुं जगदुदभूत्पादादेवस्य भास्वतो
गङ्गा ॥ १११७ ॥

अरुणनलिनवनरुच्यैः वदान्यात् दातुः । पक्षे—ततोऽपि महतः भास्वतः भानोः देवस्य । पक्षे—देवस्य भगवतः भास्वतः तेजस्विनः पादात् किरणात् चरणाच्च गङ्गा जाता । अत्र गङ्गाया अकारणादपि भानुपादात्तज्जन्मरूपकार्यं वर्णितम् । वक्ष्यमाणहेत्वलंकारसंकीर्णत्वं पूर्वैभ्यो विशेषः ॥

पञ्चमी विभावना

कार्योत्पत्तिर्विरुद्धाच्चेत् पञ्चमी सा विभावना ।

यथावा—

कुम्भीनसपतिभूधरकुम्भिन्युल्लासभारमुल्लल-
यन् । निर्जरसिंहः कश्चन मार्जयति स्म द्विपस्य
व्रत भीतिम् ॥ १११८ ॥

निर्जरः युवा स चासौ सिंहश्च । पक्षे—देवश्रेष्ठः श्रीनिवा-
स इत्यर्थः । कुम्भिन्याः करिण्याः भूमेश्च 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा'
इत्यमरः । उल्लासभारं प्रकाशातिशयं हर्षातिरेकं च । अत्र कुम्भि-
नीद्विपोल्लासनिवर्तकतया ताद्वेरुद्धान्निर्जरसिंहात्तदुल्लासनतद्भीति-
मार्जनरूपकार्योत्पत्तिरभिहितेति लक्षणानुगातः ॥

यथावा—

नागावनीभृदुच्चैर्धिनोति केसरिकिशोरकनिका-
यम् । सोऽपि करिणः प्रभिन्नान् स्वगर्जितैरेव हन्त
संतनुते ॥ १११९ ॥

नागावनीभृत् गजराजः । शेषाद्वारिति तु वस्तुस्थितिः ।
केसरिकिशोरकनिकायं सिंहशाबकनिकरं उच्चैः धिनोति । सोऽपि
सिंहशाबकनिकरोऽपि स्वगर्जितैरेव करिणः गजान् प्रभिन्नान्
मत्तान् 'प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः' इति गजविशेषपर्यायेष्वमरः ।
विदारितानिति तु तत्त्वम् । अत्र केसरिकिशोरकप्रीणनाविरुद्धात्
गजराजात्तत्प्रीणनरूपं कार्यं गजमदशोषकतया तन्मत्ततासंपादन-

विरुद्धात्केसरिकिशोरकसमुदयात्तन्मत्ततासंपादनरूपकार्थं च वर्णितमिति विभावनाद्वयं वक्ष्यमाणैकावलोसंकीर्णमिति विशेषः । श्लेषानिव्यूढत्वं तु पूर्ववदेव ॥

यथावा—

अन्तर्हितसरलगुणो घनतरलोभान्वितोऽप्यलङ्कारः । मुक्ताहारोऽच्युत तव वसुविकिरणतोऽत्युदारतामेति ॥ ११२० ॥

अन्तर्हितः तिरोहितः कचिदप्यप्रकाश इति भावः । तथाविधः सरलगुणः उदारगुणः यस्य स तथोक्तः । पक्षे—अन्तः स्वच्छिद्रान्तःप्रदेशे हितः निहितः प्रोतः सरलः अग्रन्थिलतया कज्जुः गुणः सुवर्णादितन्तुः यस्य स तथोक्तः ‘सरलः पद्मकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । घनतरेण लोभेन अन्वितः । पक्षे—घनः तरलः हारमध्यगमणिः यस्य सः घनतरलः ‘तरलो हारमध्यगः’ इत्यमरः । भान्वितः प्रभायुतः अत एव मुक्ताहारः त्यक्तभोजनः अतिकर्दर्यतया स्वोदरपूरणमप्यकुर्वाण इति भावः । तथाहि स्मर्यते कर्दर्यलक्षणम्—

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भ्रातृन् स कर्दर्य इति स्मृतः ॥

इति । पक्षे—मुक्ताहारः मौक्तिकग्राथितहार इति प्रथितः अलङ्कारः आभरणं लुब्धः कश्चित्पुमानिति व्यज्यते । वसुविकिरणतः वसूनां धनानां विकिरणतः स्वैरविश्राणनात् । पक्षे—किरणप्रसारणात् अत्युदारः महावदान्यः अतिपूज्यश्च ‘उदारो दातृमहतोः’ इत्यमरः । तत्तां एति । अत्रौदार्यविरुद्धालुब्धात्तत्कार्यसंपत्तिश्श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन वर्णिता । समासोक्त्यपस्कृतत्वं पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

हरिभुक्तशेषमेव हि यो भुङ्क्ते सोऽङ्ग मङ्गलं भुङ्क्ते ।
यो ह्यन्यदेव भुङ्क्ते चित्रं सोऽप्यङ्गमङ्गलं भुङ्क्ते ॥

इदं पद्यं कस्यचित्कंचित्प्रत्यनुशासनरूपम् ॥ अङ्गेति संबो-
धनार्थकमव्ययम् । ‘स्युः प्याद् फाडङ्ग हे है भोः’ इत्यनुशा-
सनात् । अङ्ग हे साधो ! यः हरिभुक्तशेषमेव भगवन्निवेदि-
तहविशिष्टमेव भुङ्क्ते अभ्यवहरति स पुमान् मङ्गलं सर्वपा-
पापनोदनपूर्वकनिश्चयेयसलामपर्यन्तं कल्याणं भुङ्क्ते अनुभवति ।

ततस्तु भगवद्भुक्तं प्राशनीयान्नियतस्स्वयम् ।

क्षयाय सर्वपापानां मोक्षसंसिद्धयेऽपि च ॥ इति,

त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोलङ्कारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरन्ति ते ॥

इति च श्रीमत्पारमेश्वरसंहिताश्रीभागवताद्युक्तेरिति भावः—
यः पुमान् अन्यदेव भगवदनिवेदितमेव वा भगवदितरदेवानिवेदि-
तमेव वा भुङ्क्ते सोऽपि अङ्ग ! हे साधो ! मङ्गलं भुङ्क्ते उक्त-
रीत्या कल्याणभागभवतीति चित्रम् ‘नानिवेदितभोगस्स्यात्’ इति
भगवदनिवेदितान्नादिभोगस्य भरद्वाजसंहितादौ निषेधात् ।

सकृदेव हि योऽश्नाति ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।

निर्माल्यं शङ्करादीनां स चण्डालो भवेद्भुवम् ॥

कल्पकोटिसहस्राणि पश्यते नरकाग्निना ।

निर्माल्यभुग्विजश्रेष्ठो रुद्रादीनां दिवौकसाम् ॥ इति ॥

विष्णोर्निवेदितं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षयमुच्यते ।

अन्यनिवेदितं यत्तद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति च पाञ्चब्राह्मादिषु भगवदन्यदेवतानिवेदितान्नाद्युपयोजनस्य

प्रत्यवायहेतुत्वस्यैव स्मरणाच्च तादृशान्नभोजनस्य मङ्गलप्रापक-
त्वोक्तिर्विस्मयावहैवेति भावः ॥ पारेहारस्तु—अङ्गमङ्गलमिति
समस्तं पदम् । अविद्यमानः झ इत्याकारकवर्णसमुद्यो यस्य
तत्तथोक्तं मङ्गलं मलं पापमित्यर्थः । भुङ्क्ते इति । ‘मलोऽस्त्री
पापविट्क्लिङ्गेषु’ इत्यमरः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यं तु न प्रस्मर्त-
व्यम् ॥ भगवन्निवेदितान्नाद्युपभोक्ता—

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

इत्युक्तप्रक्रियया सर्वपापविनिर्मोकपूर्वककल्याणभागभवति ।
तादितरस्तु ‘केवलाद्यो भवति केवलादी’ ‘ते त्वद्यं भुञ्जते पापाः
ये पचन्त्यात्मकारणात्’ इति श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण केवलपाप-
भोक्तैव भवतीति निर्गलितोऽर्थः । अत्र मङ्गलभोक्तृत्वविरुद्धा-
ङ्गवदनिवेदिताद्यन्नभोजनात्तद्भोक्तृत्वरूपकार्यसंपत्तिरुक्ता । पू-
र्वाधोक्तसमालङ्कारपुरस्कृतेयम् । पूर्वोदाहरणाद्विच्छित्तिविशेषा-
न्तरं तु स्पष्टमेव ॥

अत्रेदमवधेयम्—लक्षणे विरुद्धादित्यस्य कार्यासहवृत्तेरित्य-
र्थः । तथाचात्र मङ्गलभोक्तृत्वरूपकार्यस्य भवगवदनिवेदिता-
न्नादिभोजनरूपकारणस्य चैकस्मिन् पुरुषरूपे देशे असहवृत्ति-
त्वादैशिको विरोध इति । एवं ‘कुम्भीनसपतिभूधर’ इत्यादिषु
प्रागुपदर्शितेषु त्रिष्वप्युदाहरणेषु दैशिक एव विरोधो द्रष्टव्यः ॥

यथावा—

स्वकरव्यतिकरितैर्हरिरतिनिशितैराशुगैर्महा-
तेजाः । अतनुतरैरतनुत वत विमतान् जडताऽ-
तिवेपितान् सद्यः ॥ ११२२ ॥

हरिः रविः भगवांश्च । स्वस्य करैः किरणैः कराभ्यां च

व्यतिकरितैः संश्लेषितैः संहितैश्च अत एव निशितैः तीक्ष्णैः
आशुगैः मारुतैः बाणैश्च जडतया शैत्येन अप्रतिपत्तिमूढमन-
स्कतया च अतिवैपितान् अतिकम्पितान् । स्पष्टमन्यत् ॥ 'अत्र
जडताप्रयुक्तकम्पविरुद्धाद्भानोस्तत्संपत्तिरभिहिता । भानुकराणां
जडताप्रयुक्तकम्पनस्य चैकस्मिन् काले असहवृत्तेः कालिको
विरोध इति विशेषः ॥

यथावा—

कुवलयविकासदश्रीरमृतकरोऽपि स्वतस्सतां
नाथः । आमोदयते पुष्करसदो महोष्णाश्रिया व-
तैष दिवा ॥ ११२३ ॥

एषः सतां नक्षत्राणां नाथः चन्द्रमाः स्वतः अमृतकरः
शिशिरांशुरिति भावः । कुलवयविकासदश्रीरपि दिवा अहि महो-
ष्ण्या अतितिग्मया श्रिया स्वभासा पुष्कराणां पद्मानां सदः
सभां समूहमिति यावत् 'स्त्रीनपुंसकयोस्सदः' इत्यमरः । आ-
मोदयते सुरभीकरोति । वत इदं चित्रमित्यर्थः ॥ वस्तुस्थि-
तिस्तु स्वतः सतां ब्रह्मविदां अमृतकरः निश्श्रेयसदाता । कुवल-
यविकासदा भूवलयानन्ददायिनी श्रीः लक्ष्मीः शोभा संपद्वा
यस्य स तथोक्तः । एषः नाथः जगतामधीश्वरो भगवान्
महोष्णा अतिपटुः श्रीः संपत् यस्यास्सा अतिमहोष्णश्रीः तथो-
क्तया दिवा स्वर्णेण 'उष्णां ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलि-
ङ्गकः' इति मेदिनी । 'दक्षे तु चतुरपेशलपटवस्सूथान उ-
ष्णश्च' इत्यमरश्च । पुष्करे सीदन्तीति पुष्करसदः । सदेः
क्विप् । तान् वुसदः देवान् 'पुष्करं खेड्भुपद्मयोः' इति
मेदिनी । आमोदयते प्रहर्षयते इति 'आमोदो गन्धर्हर्षयोः'

इति मेदिनी । दिवः पटुतरसंपत्समृद्धिमत्तामापोद्य देवाना-
नन्दयतीत्यर्थः । अत्र पुष्करपरिषदामोदनिवर्तकतया तद्विरुद्धा-
च्चन्द्रमसः पुष्करपरिषदामोदनिवर्तनरूपकार्यसंपत्तिरुदीरिता ॥
चन्द्रमसः पुष्करामोदस्य चैकस्मिन् काले सहानवस्थानात्कालि-
को विरोधः ॥

कारणस्योद्भवः कार्याद्यदि षष्ठी विभावना ॥

कार्यादिति पञ्चम्यर्थो हेतुत्वं न त्वानन्तर्यादिः । अन्य-
था कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तावातिप्रसङ्गस्स्यात् ॥
यथावा—

सागस्यपि विनतजने दयापयोधिं श्रियास्स-
मुद्भूतम् । वीक्ष्याहीन्द्रगिरीन्दोर्विस्मयजलधिर्वि-
जायते चित्रम् ॥ ११२४ ॥

अत्र कार्यभूताभ्यां लक्ष्मीचन्द्राभ्यां कारणभूतजलधिजनि-
वर्णितेत्येषा विभावना । दयापयोधिरिव विस्मयो जलधि-
रिवेत्युपमितसमासाश्रयणेन महती दया महान्श्च विस्मयो जा-
यत इति विरोधपरिहारः ॥

यथावा—

मनसो जातो विधुरिति ननु सा प्राहानिदं प्र-
थमवाणी । शुभवृषगिरीशमौलेर्विधोः प्रसन्नं म-
नोऽजनि विचित्रम् ॥ ११२५ ॥

अनिदं प्रथमवाणी श्रुतिः 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्याह ।
शुभः वृषः वृषभः यस्य तस्य गिरीशस्य शङ्करस्य मौलेः शेखर-
भूतात् विधोः चन्द्रमसः प्रसन्नं मनः अजनीति विरोधः ।

शुभश्चासौ वृषगिरीशः शेषगिरिः तस्य मौल्यैः विधोर्भगवतः
हेतुभूतात् मनः अस्य ममेत्यादिः । प्रसन्नं भगवद्दर्शनादिना
वीतकलुषम् । अजनीति योजनाभेदेन तत्परिहारः । अत्रापि का-
र्याच्चन्द्रमसो मनसः कारणस्योत्पत्तिर्वर्णिता श्रुतिप्रसिद्धकार्य-
कारणभाववैपरीत्यवर्णनं पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

भानुरजायत भगवच्चक्षुष इति वदति पौरुषं
सूक्तम् । धामनिधेरजनि हरेर्दृष्टिर्विशदा ममैत-
तदाश्चर्यम् ॥ ११२६ ॥

पौरुषं सूक्तं 'चक्षोस्सूर्यो अजायत' इति वदति । वि-
शदा प्रसन्ना हरेः भगवतः दृष्टिः चक्षुः धामनिधेः भानोः अ-
जनि एतत् ममाश्चर्यम् । इति विरोधः । धामनिधेः तेजोनिधेः
हरेः भगवतः श्रीनिवासात् मम दृष्टिः ज्ञानं 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण
दर्शने' इत्यमरः । विशदा निर्मला अजनीति योजनाभेदेन परि-
हारः । अत्रापि कार्याद्भानोः कारणस्य भगवच्चक्षुष उदयो
वर्णितः ॥

यथावा—

इन्द्रश्चाग्निश्च मुखादजनिष्टेति श्रुतं पुरुषसूक्ते ।
जिष्णोश्शुचेर्भगवतः प्रादुरभून्मुखमहो मम स-
मक्षम् ॥ ११२७ ॥

'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इति पुरुषसूक्ते श्रुतम् । भगवतः
मुखं जिष्णोः इन्द्रात् शुचेः अग्नेर्वा मम समक्षं प्रादुरभूत् अ-
जायत अहो इति विरोधः । परिहारस्तु— जिष्णोः जयशीलस्य

शुचेः अपहतपाप्मनः भगवतः मुखं मम समक्षं प्रत्यक्षं प्रादु-
रभूत् आविर्भूतमभूत् । अत्रापि कार्यादिन्द्रादग्रेष्व कारणस्य
भगवन्मुखस्य प्रादुर्भावोऽभिहितः । अन्यत्तु पूर्ववदेव ॥

यथावा—

विष्णुपदाद्गङ्गाऽभूद्विमलेति न्यशमयाम शा-
स्त्रेभ्यः । चित्रमिदं गङ्गाया विष्णुपदं विमलमा-
विरभवदिति ॥ ११२८ ॥

न्यशमयाम अशृण्वाम गङ्गायास्सकाशात् विमलं विष्णु-
पदं भगवच्चरणं आविरभवत् अजायतेति विरोधः । गङ्गायाः
हेतोः विष्णुपदं अन्तरिक्षं विमलं सत् आविरभवत् प्रकाशमा-
सीत् इति परिहारः । कार्यात्कारणजनिस्स्पष्टैव ॥

इमे च षट् प्रकाराः कुवलयानन्दकारैर्लक्षिताः । प्राक्तनैस्तु
अत्राय एव प्रकारो लक्षितः नान्ये पञ्च प्रकाराः एते च
पञ्चप्रकारा दीक्षितोपज्ञान्येवेति ज्ञायन्ते ॥

रसगङ्गाधरकृदादयस्तु—“प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वै-
लक्षण्यं दुरुपपादमेव, कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरित्यत्र कार-
णतावच्छेदकसंबन्धेन कारणतावच्छेदकावाच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्य विवक्षितत्वात् । प्रकारान्तरस्वीकारापेक्षया तादृशवि-
वक्षाया एव लघुत्वात् । एवं प्रतिबन्धकमपि कारणाभाव एव ।
प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वात् । इति तृतीयोऽपि भेदो न वि-
लक्षणः । चतुर्थेऽपि भेदे कारणाभाव आर्थः । ‘शङ्खाद्वीणानि-
नादोऽयम्’ इत्युक्ते वीणां विनैवेति प्रत्ययादवैलक्षण्यम् । तस्मा-
दाद्येन प्रकारेण प्रकारान्तराणामालिङ्गित्वात् षट्प्रकारा इत्यनु-
पपन्नमेव । यदि तु यथाकथंचित्कुवलयानन्दोक्तिस्समर्थनीये-

त्याग्रहः तदा इत्थं समर्थनीयम् । तथाहि—विनाऽपि कारणं कार्यजन्मेति विभावनायास्सामान्यलक्षणम् । इयं च तावत् द्विविधा । शाब्दी आर्थी चेति । शाब्दी त्रिविधा । प्रतिबन्ध-कातिरिक्तकारणव्यक्तिप्रतियोगिताकाभावोक्तिपूर्विका, सत्यामपि कारणव्यक्तौ यदवच्छिन्नत्ववैकल्यप्रयुक्तः कार्याभावः तद्वैकल्यो-क्तिपूर्विका, स च कारणतावच्छेदकधर्मः क्वचित्कारणतावच्छे-दकसंबन्धश्च । प्रतिबन्धकोक्तिपूर्विका चेति । आर्थ्यपि त्रिविधा । प्रकृतकार्यसमानजातीयकार्यान्तरस्य कारणात् प्रकृतविरुद्धका-र्यस्य कारणात् स्वकार्याद्वा प्रकृतकार्यस्योत्पात्तिरिति । एतद-र्थकमेव हि ‘अकारणात्कार्यजन्मेत्यादि’ इत्याहुः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे विभावनासरः षट्त्रिंशः.

(३७) अथ विशेषोक्तिसरः.

विशेषोक्तिः पुष्कलेऽपि हेतौ कार्यं न चेद्भवेत् ।

सत्यामपि कारणसामग्र्यां कार्यस्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्ना-मालङ्कारः । अस्यां च विरोधः प्रतिभासमानः प्रसिद्धकारणा-न्तरवैकल्यबुद्ध्या निवर्तते ॥

यथा—

स्नातं तीर्थेऽधीतं स्फीतं शास्त्रं कृतं सुकृतजा-
तम् । एतन्ममाविनीतं चैतन्यं तदपि हन्त किं
जातम् ॥ ११२९ ॥

चेतनैव चैतन्यं बुद्धिरित्यर्थः । हन्त किं जातमिति नि-
र्वेदातिशयकथनम् । अत्र ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-

षन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्याद्युक्तरीत्या तीर्थस्नानादीनां ब्रह्मवेदननिदानभूतचित्तशुद्धिहेतूनां बहूनां समवधानेऽपि चित्तशुद्धिरूपकार्यानुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः । तत्र ईश्वरसौहार्दयादृच्छिकसुकृतपरिपाकाद्यभावरूपं प्रतिबन्धकं प्रतीयते । इयमनुक्तनिमित्ता चित्तशुद्धयनुदयनिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्यानुपात्तत्वात् ॥

यथावा—

सुबहुश्रुतोऽपि कश्चित्त्वां नारायण न वेत्ति परतत्त्वम् । अवगाढपायसोऽपि च तस्य रसं दारुहस्तक इवाहो ॥ ११३० ॥

अत्र बहुश्रुतत्वरूपकारणसद्भावेऽपि 'तत्त्वं नारायणः परः' इति श्रूयमाणो नारायण एव परं तत्त्वमिति ज्ञानरूपकार्यस्यानुदयो वर्णितः ॥

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।

विद्याहीनस्तमो ध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥

इत्युक्तरीत्या ब्रह्मविद्याविधुरत्वतमो ध्वस्तत्वारिरूपं प्रतिबन्धकं प्रतीयत इतीयमप्यनुक्तनिमित्ता । उक्तविधपरतत्त्वाज्ञाननिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्यानुपादानात् । अवगाढं विलोडितं पायसं परमान्नं येन स तथोक्तोऽपि दारुहस्तकः पायससूपादिविलोडनपरिवेषणसाधनभूतो दारुनिर्मितो हस्ताकारः कश्चिद्वस्तुविशेषः 'स्यात्तण्डूर्दारुहस्तकः' इत्यमरः । अत्र—

यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।

न स जानाति शास्त्रार्थं दर्शं सूपरसानिव ॥

इति श्रीमद्भारतवचनार्थः प्रत्याभिज्ञाप्यते । उपमासंकीर्णत्वं तु पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ॥

उक्तनिमित्ता यथा—

प्रायश्चैर्णान्यपि वा प्रायश्चित्तानि पापिनं म-
नुजम् । न हि नारायणविमुखं पुनन्ति तीर्थानि
मद्यभाण्डमिव ॥ ११३१ ॥

अत्र नानाविधप्रायश्चित्ताचरणलक्षणकारणसद्भावेऽपि पूतत्व-
रूपकार्यानुदयः । इयमुक्तनिमित्ता नारायणविमुखमित्यपूततानि-
मित्तस्य प्रतिबन्धकस्योपात्तत्वात् । अनेन—

प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ।

न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगाः ॥

इति श्रीभागवतश्लोकार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥

यथावा—

हन्त विशुद्धे पूर्णेऽप्यन्तर्गगने विधौ विलस-
माने । बुद्धिर्मुग्धतमानां तमस्विनी न विजहाति
मालिन्यम् ॥ ११३२ ॥

विशुद्धे पूर्णे आभ्यां विशेषणाभ्यां 'एष आत्माऽपहतपा-
प्मा' इत्यादिदहरविद्योदीरितमखिलहेयप्रत्यनीकत्वमनन्तकल्याण-
गुणाकरत्वं च संगृहीतम् । अन्तः ब्रह्मपुररूपशरीरान्तर्वर्तिनि ह-
दयपुण्डरीके विद्यमाने गगने 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः', त-
त्रापि दहं गगनम्' इति दहरविद्याप्रतिपादिते परस्मिन् ब्रह्म-
णि विधौ विष्णौ नारायणे । अनेन लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धान्त-
प्रकारेण नारायणस्यैव सर्वपरविद्योपास्यत्वमित्ययमर्थस्सू-
चितः । विलसमानेऽपि 'अनेन सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः'
इति तद्विद्योक्तं ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्यानावृततया भासमानत्वमु-

क्तम् । ताच्छील्यार्थकचानशा तस्य प्रकाशस्यानागन्तुकत्वं सूचि-
तम् । मुग्धतमानां अविद्याच्छादितानां अनेन 'तद्यथा हिरण्य-
निधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमा-
स्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन
हि प्रत्यूढाः' इति तत्रत्यश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । प्रत्यूढाः प्रतीपं
नीताः स्वभावान्तरं प्रापिताः आच्छादिता इति यावत् इति
तदर्थः । तमस्विनी तामसी बुद्धिः मालिन्यं सांसारिकदुःखम-
लिनतां न जहातीति । अन्यत्र विशुद्धे विमले पूर्णे समग्रकले
विधौ चन्द्रमसि गगने अन्तः अन्तरिक्षस्य मध्ये शौण्डादिगणे
अन्तर्दृशब्दपाठादगने इत्यवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ।
विस्तरस्तु रसास्वादिन्यां कृतोऽस्माभिः । विलसमाने सत्यपि
तमस्विनी तमःप्रचुरा बुद्धिः गुहेति गम्यते । मालिन्यं तिमिर-
प्रयुक्तमलीमसत्वं न विजहातीति । अत्र विधुविलसनरूपकारणे
विद्यमानेऽपि मालिन्यप्रहाणरूपकार्यानुदयो वर्णितः । इयमपि
पूर्ववदुक्तानिमित्तैव, तमस्विनीति मालिन्याप्रहाणानिमित्तस्य प्रति-
बन्धकस्योपादानात् । पूर्वा शुद्धा उपमोपस्कृता । इयं तु
श्लेषादिसंकीर्णैति भेदः ॥

यथावा—

अपि हरिनखपरिभूतः क्षान्त्याद्यविभासुरः क्ष-
पाध्यक्षः । स्वान्तेत्रपाध्यलीढो ह्यनूनवर्णो बभू-
व स खलु जडः ॥ ११३३ ॥

हरेः भगवतः नखैः परिभूतोऽपि क्षपाध्यक्षः चन्द्रमाः ।
स्वान्ते मनसि त्रपा लज्जा आधिः व्यथा ताभ्यां आलीढः

अव्याप्तः निस्त्रयो निर्व्यथश्चेत्यर्थः । अत एव क्षान्त्या तादृश-
परिभवसहनेन उपलक्षितः अत एव अविकलवर्णः पूर्णवर्ण एव
हिशब्दोऽवधारणे । यवि अन्तरिक्षे 'द्योदिवौ द्वे' इत्यमरः । भा-
सुरः बभूव । तत्र हेत्वन्तरमाह—स इति । सः चन्द्रमाः जडः
खलु मूढ एव हि । मूढाः प्रायेण परेभ्यः प्राप्तेऽपि परिभवे
न ग्लायन्ति किंतु विवेकविधुरा दृढ्यन्त्यपीति भावः ॥

पक्षे—क्षपाध्यक्ष इति शब्दः क्षान्त्याद्यविभासुर इति समस्त-
मेकं पदम् । क्षाभ्यां क्षकाराभ्यां अन्त्याद्ययोः चरमप्रथमभाग-
योः विभासुरः क्षरूपाभ्यां अन्त्याद्यवर्णाभ्यां विभासुर इति वा ।
अत्र अस्मिन् स्वान्ते स्वान्तरे क्षपाध्यक्षशब्दमध्ये इत्यर्थः ।
पाध्यलीढः पाध्य इति वर्णसमुदयलीढः अविकलवर्णः संपूर्णा-
क्षर एव बभूव । एकस्यापि वर्णस्यानपायादिति भावः । अत्र
हरिनिखपारिभूतत्वरूपकारणसत्त्वेऽपि त्रपाद्यनुदयो वर्णितः । जड
इति त्रपाद्यनुदयानिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्योपात्तत्वादुक्तनिमित्तैव ।
शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषोपस्कृतत्वं पूर्वस्माद्विच्छित्तिविशेषः ॥

यथावा—

सारससरसा दृक्ते प्रतिकूलोक्त्याऽपि न विकृ-
तिलवं वा । विन्दति मुकुन्दसुन्दरि तस्यास्तादृ-
ग्विधा हि परिपाटी ॥ ११३४ ॥

हे मुकुन्दसुन्दरि ! सारससरसा कमलरमणीया तव दृक्
प्रतिकूलोक्त्या स्वविप्रतीपवचसाऽपि विकृतिलवं वा विकार-
लेशमपि न विन्दति । महोदारगभीरुहृदयायास्तव निसर्गनित्य-
रमणीया दृष्टिः क्षोभहेतुभूतक्षोदिष्टप्रतिकूलगिरा न कदाऽपि वि-

कृतिमुपयाति । किंतु यथावस्थितैव भवतीति भावः । तथाऽ-
वस्थाने हेतुमाह तस्या इति । हि यस्मात् तस्याः दशः परिपा-
टी रीतिः तादृग्विधा तत्स्वभाव एव तादृक् यत्क्षोभहेतौ स-
त्यप्यविकृततयैवावस्थानम् । अत एव विशेषोक्तिः । इयमप्युक्त-
विषया । तस्यास्तादृग्विधा हि परिपाटीति विकारानुदयनिमि-
त्तस्य प्रतिबन्धकस्योपात्तत्वात् । अत्र सारससरसाशब्दः प्रति-
लोमपाठेऽपि विकारलेशमपि न विन्दति । तस्याः सारससरसा-
शब्दस्य अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्यते । परिपाटी आनुपूर्वी
तथाविधाहि । विलोमपाठेऽप्यनुलोमसुसदृशवर्णावस्थानरूपप्रका-
शशालिनीति चमत्कारान्तरप्रदर्शनं विशेषः पूर्वोदाहरणात् ॥

केचिदचिन्त्यनिमित्तां तृतीयामामनन्ति । उदाहरन्ति च—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥

इति । अनुक्तनिमित्तायां निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण
चिन्त्यमानं प्रतीयते । इह तु न तथा । किंतु भविष्यति किञ्चि-
न्निमित्तमित्याकारेणेत्यनुक्तनिमित्तातोऽचिन्त्यनिमित्ताया भेद इति
हि तेषामभिप्रायः । अन्ये तु ' नानुक्तनिमित्तायां चिन्त्यत्वं निमि-
त्तविशेषणं, भेदान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । किंतु चिन्त्यत्वमचि-
न्त्यत्वं चेति द्विप्रकारकमपि निमित्तं यत्र नोक्तं साऽनुक्तनि-
मित्ता तेन अचिन्त्यनिमित्ता अनुक्तनिमित्तातो न पृथग्भावमर्हति '
इत्याहुः ॥

चिन्त्यनिमित्ता पूर्वमुदाहृतैव ॥

अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

दुष्कृतिनिशेषीकृति कृतिनि त्वयि जाग्रति

प्रभाववति । त्वद्वैभवविद्वेषी खलः कुतोऽद्यापि
शिष्यते भगवन् ॥ ११३५ ॥

अत्र दुष्कृद्भिनाशनपटीयस्तरमहाप्रभावभगवज्जागरुकतारूप-
कारणसामग्रीसमवधानेऽपि तद्वैभवविद्वेषिखलजननेशेषोकर-
णरूपकार्यानुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः । तत्परिशेषणे निमित्तं किञ्चि-
द्भविष्यतीत्यचिन्त्यमेव तत्, प्रतीत्यविषयत्वात् ॥

यथावा—

पन्नगनगधौरेयः प्रसन्नयाऽम्ब त्वयाऽनिशं सुहि-
तः । चित्रं नमदस्खलितो न रागदुष्टाऽपि दृष्टिरे-
तस्य ॥ ११३६ ॥

हे अम्ब ! त्वया प्रसन्नया सुरया स्वच्छया संतुष्टया
वा सत्येति वस्तुस्थितिः । ‘प्रसन्ना स्यात्सुरायां स्त्री स्वच्छ-
संतुष्टयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । ‘गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा’ इति सुरा-
पर्यायेष्वमरश्च । अनिशं सुहितः तृप्तः । पक्षे—सुतरां हित-
रक्षणेन सकलभुवनहितकृदित्यर्थः ॥

लक्ष्म्या सह दृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।

रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेष्वपि गीयते ॥

इति श्रीसाहित्येनैव जगद्रक्षणोक्तेः । मदेन चित्तविकारेण स्ख-
लितः न भवति । पक्षे—नमदस्खलित इति समस्तमेकं पदम् ।
नमत्सु शरणागतेषु अस्खलितः आश्रितरक्षणव्रते च्युतिरहित
इत्यर्थः । किञ्च एतस्य दृष्टिः रागेण शोणिम्ना मदकार्येण ।
अन्यत्र मात्सर्यादिदोषेण दुष्टा च न भवति । अत्र अनिशं

प्रसन्नासुहितत्वरूपकारणपौष्कल्यसद्भावेऽपि मदस्खालित्यादिकार्यानुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः । तादृशकार्यानुदये निमित्तं किं भवेद्वेत्याचिन्त्यमेव तत्, प्रतीत्यगोचरत्वात् । इयं श्लेषोत्तम्भतेति पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

ननु वासराधिपस्तव सेवायै वानराधिपो जातः । रघुवीर रूपभेदेऽप्यनयोरग्राहि हन्त सनभेदः ॥ ११३७ ॥

ननु रघुवीर ! वासराधिपः भानुः तव सेवायै कैकर्यं कर्तुं वानराधिपो जातः सुग्रीवतयाऽऽविरभूदित्यर्थः । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ इति श्रुतेः । अनयोः वासराधिपवानराधिपोः रूपभेदे सत्यपि सः भेदः नाग्राहि । जनैरिति शेषः । हन्तेत्याश्चर्यं । अत्र रूपभेदग्रहणसामग्र्यां सत्यामपि तदग्रहणवर्णनाद्विशेषोक्तिरचिन्त्यनिमित्ता । अनयोः वासराधिपवानराधिपशब्दयोः सनभेदः सकारनकाराभ्यमेव भेदः अग्राहि नान्यवर्णैरिति वस्तुस्थितिः । अयमेव विशेषः पूर्वोदाहरणात् ॥

इदमत्रावधेयम्—यत्र कारणाभावकार्याभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्येन श्रुत्या प्रतिपादनं तत्र विभावनाविशेषोक्तचोदशाब्दत्वं अन्यत्रार्थत्वमिति ॥

यथा—

मधुरविधां चरितसुधां मधुमथन तवानिशं समापिवताम् । प्रतिकलमविकलरूपस्तर्षोत्कर्षोऽभिवर्धते चित्रम् ॥ ११३८ ॥

लोके ह्यसंनिकर्षस्तर्षहेतुः तदभावे संनिकर्षेऽपि तर्षोत्कर्ष उपनिबद्धः । तथा सन्निकर्षस्तृप्तिहेतुः तत्सद्भावेऽपि तृप्त्यभावो बोधितः । परंतु कारणाभावकार्याभावयोर्न प्रागुपदर्शितप्रकारेण प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्येन श्रुत्या प्रतिपादनमित्यार्थ-
त्वमेव विभावनाविशेषोक्तिसंकरस्य । अमुमेव चार्थं हृदि नि-
धाय मम्मटभट्टेन “यः कौमारहरः” इति पद्यमुदाहृत्यात्र स्फुटो न कश्चिदलंकार इत्यभिहितम् ॥

वामनस्तु—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषो-
क्तिः’ इति व्यवहारार्थं । उदाहारार्थं च ‘ब्रूतं हि नाम पुरुष-
स्यासिंहासनं राज्यम्’ इति । अत्र हि ब्रूते राज्यं तादात्म्ये-
नारोप्यते । तत्र सिंहासनराहितं हि ब्रूतं सिंहासनसहितराज्य-
तादात्म्यं कथमवलम्बेतेत्यारोपोन्मूलयितृयुक्तिनिराकरणायारोप्य-
माणे राज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते । तेन हट्टारोपे रूप-
कमेवेदं न विशेषोक्तिः । एवं च ‘अचतुर्वदनो ब्रह्मा’ इत्यादि-
पौराणिकपद्येऽपि रूपकविशेष एव । तथा गुणाधिक्यकल्पना-
यामपि रूपकविशेष एव । यथा ‘धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्त-
वीर्यः’ इत्यादौ । एवं च ‘एकगुणहान्युपचयादिकल्पनायां साम्य-
दाढ्यं विशेषः’ इति विशेषालङ्कारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे विशेषोक्तिसंरस्सप्तत्रिंशः.

(३८)—अथासंभवसरोऽष्टत्रिंशः.

असंभाव्यत्वकथनमर्थसिद्धेरसंभवः ॥

कस्यचित्कार्यस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवो नामालंकारः । यथा —

कुरुसदसि द्रुपदसुता परिभूताऽभूद्यदा तथा
धूर्तैः । तव करुणा तां भगवंस्तदाऽभिरक्षेत्तथेति
को वेद ॥ ११३९ ॥

यथावा—

चरणत्रयमितधरणीवरणकृतार्थेन वामनेन हरे ।
जगतां त्रितयं भवताऽऽक्रम्यत इति केन नाम
विज्ञातम् ॥ ११४० ॥

यथावा—

सर्वद इति हृदयं त्वयि दर्वीकरगिरिपते मया
न्यस्तम् । अपहरसि तदेव त्वं देव त्वामीदृगिति
न वेदाहम् ॥ ११४१ ॥

अत्रोदाहरणत्रये पाञ्चालीरक्षणजगत्त्रयाक्रमणहृदयापहरणा-
नां पदार्थानां निष्पत्तेरसंभावनीयत्वं को वेदेत्यादिभिराविष्कृ-
तमिति लक्षणानुगतिः ॥

यथावा—

गोपकिशोरस्य वने तापो मा भूत्पिधेहि घन-
तपनम् । इत्याशासे विद्यात्का वा दावाग्निमेष
पिबतीति ॥ ११४२ ॥

यशोदाया उक्तिरियम् । घनेति जलधरस्य संबोधनम् ।
अत्र गोपकिशोरस्य दावाग्निपानरूपपदार्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्वं का
वा विद्यादित्यनेनाविष्कृतम् ॥

यथावा—

शुभभाविभवान्दद्या इति हि रमाधिप समा-
श्रिता एते । शुभभाविभवानेवं हरे त्वमेषां हरे-
रिति न विद्मः ॥ ११४३ ॥

शुभं कल्याणं भाः दीप्तिः विभवः ऐश्वर्यं एतेषां द्वन्द्वः शु-
भभाविभवाः तान् । उत्तरार्धे विरोधपरिहारे हे शुभेति संबु-
द्धिः । भाविभवान् भविष्यज्जन्मानीत्यर्थः । अत्र शुभभाविभवहरण-
रूपपदार्थनिष्पत्तेरसंभावनीयता एवं हरेरिति न विद्म इत्यनेन
प्रकाशिता ॥ रमाधिप हरे इति संपत्प्रदानहरणसामर्थ्याभिप्राय-
गर्भविशेष्यन्यसनरूपपरिकराङ्कुरश्लेषविषमविशेषसंकीर्णोऽयमिति
पूर्वेभ्यो विशेषः ॥

अयमलंकारो दीक्षितोपज्ञमेव । प्राचीनैस्तु न लक्षितः ।
तद्दर्शने तु प्रदर्शितेषु प्रथमेतरेषु 'चरणत्रयमितधरणी' इत्या-
दिषु त्रिषूदाहरणेषु यद्यपि विरोधालंकारेण भाव्यम् । वामना-
दीनां द्रव्याणां जगन्नयाक्रमणादिक्रियाभिर्विरोधस्य स्फुटत्वात् ।

अत एव कुवलयानन्दीयासंभवोदाहरणभूतं 'अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति' इति पद्यमलंकारसर्वस्वकारादयो द्रव्य-क्रियाविरोधोदाहरणतयोपाददिरे । अन्तिमे 'शुभभाविभवान्दद्याः' इत्युदाहरणे तु वक्ष्यमाणविषमप्रकारभेदेन भवितव्यं, अर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तेरनिष्टप्रतिलम्भस्य च वर्णितत्वात् । तथाऽपि प्राथमिके 'कुरुसदासि द्रुपदसुता' इति पद्ये तादृशविरोधस्य वा अलंकारान्तरस्य वा असंभवादसंभवालंकार एवोक्तलक्षणलक्षितो विच्छिन्नविशेषशालितयाऽवद्या-भ्युपेय इति द्वितीयाद्युदाहरणेष्वप्यर्थानिष्पत्त्यसंभाव्यतावर्णनलक्षणविच्छिन्नविशेषसद्भावस्य सहृदयहृदयैकसाक्षिकतया स एवालंकारः प्रधानीभूत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात् । अन्यस्तु तदङ्गत्वेनाप्रधानतयाऽवतिष्ठत इति सुग्रीभिराकलयनीयम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे असंभवसरोऽष्टत्रिंशः

३९—अथासंगतिसरः

भिन्नाधिकरणत्वं यद्विरुद्धं हेतुकार्ययोः ।

वर्ण्यते तमलंकारं प्राज्ञाः प्राहुरसंगतिम् ॥

विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंगतिर्नामालंकारः ॥

यावत्कटाक्षधारा भावत्की प्रसरणोन्मुखाकारा ।
तावत्तापा नमतां श्रीवत्साङ्ग स्वयं लयमयन्ते ॥

अत्र कटाक्षधाराप्रसरणौ मुख्यलक्षणहेतोः तापलयरूपकार्यस्य च वैयधिकरण्ये अतिप्रसङ्गवारणाय विरुद्धेत्यादि । इह च विभिन्नदेशस्थितस्यैव तस्य कार्यप्रयोजकतया विरोधानवकाशः ॥ यथा—

पवनाशनगिरिनायक नवजलदस्तव जहार
रुचिविभवम् । जगतां निर्वर्णयतां भवता बत
निगलितानि नयनानि ॥ ११४५ ॥

अत्र निगलितानीत्यत्राभेदाध्यवसायलक्षणेनातिशयेन स्तेयरूपापराधहेतुकनिगलबन्धनतयाऽवस्थिते निश्चलीकरणे विषय्यंशमुपादाय तंप्रति समानाधिकरणतया प्रतीतस्य स्तेयरूपस्य हेतौ वैयधिकरण्यज्ञानात्पुरुषस्फुरन्विरोधो विषयांशविमर्शोत्तरं तं प्रति रुचिहरणाभिव्यज्यमानबुधमातिशयस्य भावनोपनीतस्य हेतुतायाः प्रतिसंधानान्निवर्तत इत्यभेदाध्यवसायोऽनुप्राणयिता विरोधश्चोत्कर्षयिता ॥ इयं शुद्धा ॥

यथावा—

स्पीतां हरेरमुष्णात्स्वातन्त्र्यश्रियमकुण्ठितप्र-
सराम् । मन्दस्मितमम्ब तवाविन्दत बत मर्दनं
स्तनद्वंद्वम् ॥ ११४६ ॥

अत्र मर्दनमित्यत्राभेदाध्यवसाननिबन्धनेनातिशयेन मोषणनिमित्तकमर्दनरूपतयाऽवस्थिते निष्पीडनरूपे विषये विषय्यंशमुपादाय तंप्रति सामानाधिकरण्येन प्रसिद्धस्य कारणस्य मोषणरूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्पुरुषस्फूर्तिमान्विरोधो विषयांश-

विचारादनन्तरं तंप्रति स्वातन्त्र्यश्रीमोषणाभिव्यक्तस्य कामपारवश्यस्य कारणतायाः प्रतिसंधानान्निवर्तत इत्यत्राप्यभेदाध्यवसायविरोधयोरनुप्राणकत्वोत्कर्षकत्वे प्राग्वदेव । इयमपि शुद्धा ॥

यथावा—

मुग्धा मुखसुषमा तव मुकुरस्य श्रियमचूचुरत्सकलाम् । शुद्धे शशाङ्कबिम्बे कलङ्कमम्बेहवत विधिर्विदधे ॥ ११४७ ॥

शुद्धे 'योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिः' इत्युक्तीत्या स्तैन्यदोषविधुरतया निरपराधे । अन्यत्र शुभ्रे । कलङ्कं चौर्यापवादं लक्ष्म च 'कलङ्कोऽङ्कापवादयोः' इत्यमरः । अत्र कलङ्कं विदधे इत्यत्राभेदाध्यवसायलक्षणातिशयेन चौर्यहेतुकापवादारोपरूपतामापन्ने लाञ्छनविधाने विषय्यंशमुपालम्भ्य तंप्रति सामानाधिकरण्येन विदितस्य हेतोश्चौर्यरूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्पुरः प्रतीयमानो विरोधो विषयांशविमर्शोत्तरं तंप्रति मुकुरश्रीचौर्याभिव्यक्तलावण्यविशेषस्य हेतुतायाः प्रतिसंधानान्निवर्तत इत्यभेदाध्यवसायानुप्राणितत्वं विरोधोत्कर्षितत्वं च पूर्ववदेव । श्लेषोपबृंहितेयम् ॥

यथावा—

कमले विलोचनश्रीः कमलेनैव व्यमोषि तव विमला । इन्दोर्वत प्रतीपा कारा तेजोविवर्द्धनी त्वजनि ॥ ११४८ ॥

तुशब्दो भिन्नक्रमः । प्रतीपा प्रतिकूला । स्वतेजोऽसहिष्णुना कमलेन कृतेऽपराधे स्वस्य दण्डप्राप्तेरसंभावितत्वादिति भावः ।

कारा तु अपराधियोग्यो बन्धनालयवासस्तु इन्द्रोः तेजोविवर्धनी तेजसः छेदयित्री अजनि । बतेति खेदे । पक्षे प्रतीपा प्रतिलोमवर्णा कारा राकेत्यर्थः । तेजोविवर्धनी कलाभिवृद्धिदायिनी अजनीत्यर्थः । राकायां तस्य पूर्णत्वादिति भावः । अत्रापि कार्यकारणयोः कारावासमोषणयोर्वैयधिकरण्यम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

यथावा—

विशदयितुं जगदखिलं दिशिदिशि जगदीश विदिशि विदिशि तथा । यशसि तव धावमाने शशिपादा हन्त भृशमखियन्त ॥ ११४९ ॥

अत्रापि पादखेदधावनयोः कार्यकारणयोर्विरुद्धं वैयधिकरण्यं वर्णितम् । शशिनः पादाः चरणाः अखियन्तेति विरोधः । परिहारस्तु किरणाः स्वकरणीयस्याखिलजगद्वैशद्यस्य यशसैव कृततया स्वनैष्कल्यचिन्तनेन दैन्यमलभन्तेति । इयमपि श्लेषोपबृंहिता प्राग्वदेव ॥

यथावा—

कुचरूपमचलयुगलं विचचाल हृदि व्रजेन्दुवदनायाः । चित्तहृदो विलुलितो दत्तदृशस्तत्र नन्दतनयस्य ॥ ११५० ॥

अत्रापि कार्यकारणयोर्विलोडनाचलचलनयोर्विरुद्धा भिन्नाधिरणकता द्रष्टव्या । रूपकोपस्कृतत्वं विशेषः ॥

यथावा—

वाराणसीमधाक्षीन्नारायणचक्रमतियुगान्तार्कम् ।
आपेदिरेऽरिललनास्तापाटोपं दिशस्तु विस्फो-
टम् ॥ ११५१ ॥

अत्र दाहस्य कारणस्य तापविस्फोटयोश्च कार्ययोस्सामा-
नाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावशालिनोस्तद्विपरीतं भिन्नाधिकर-
णत्वं निबद्धम् । विस्फोटो नामाग्निदाहादिजन्यो बुद्बुदाकार-
स्त्वग्निकारविशेषः पिटकापरनामा । 'विस्फोटः पिटकं त्रिषु'
इत्यमरः । अन्यत्र विस्फोटः विदलनं 'विदलः स्फुटनं भिदा'
इत्यमरः 'स्फुटिर् विशरणे' इति धातुः । पूर्वोदाहरणेषु कारण-
मेकं कार्यं चैकं, अत्र तु कारणमेकं द्वे कार्ये ते अपि भिन्नाधि-
करणे इति विशेषः ॥

यथावा—

ज्यां कर्षति रघुवीरे शरावली न्यपतदाशरा-
वळ्याम् । सममूर्छेद्विष्फारः ककुभो निष्फालिता
विचित्रमिदम् ॥ ११५२ ॥

सममूर्छत् अमुह्यत् । उच्छिद्यतोऽभूदिति वस्तुस्थितिः ।
'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धातोस्संपूर्वकालङ् । 'सम्मू-
र्छनमाभिव्याप्तौ संमूर्छामोहयोरपि' इति विश्वः । निष्फालिताः
विशीर्णाः कृताः 'फल विशरणे' ण्यन्तादस्मात्कर्मणि क्तः ।
यद्वा निष्फालो विशरणं । निष्पूर्वकात्फलेर्घञ् । स आसां संजात
इति निष्फालिताः । निष्फालवत्यः कृता इति वा । निष्फालव-

च्छब्दाण्णाविष्टवद्भावे 'विन्मतोः' इति मतुपो लुक् । अत्र शरा-
वलीनपतनस्य कारणस्य मूर्च्छानिष्फलनयोः कार्ययोश्च वैयाधि-
करण्यम् । पूर्वोदाहरणवदत्रापि कारणमेकं कार्यं द्वे इति ध्येयम् ॥

यथावा—

श्रुत्यञ्चलपरिशीलनमासीन्मौर्व्या उपासनं तु
हरेः । बाणानां मोक्षस्तु प्राणानां हन्त वैरि-
वर्गस्य ॥ ११५३ ॥

हरेरिति आसीदिति च सर्वत्र संबध्यते । हरेः मौर्व्याः
श्रुत्यञ्चलपरिशीलनं वेदान्तविमर्शः कर्णान्तस्पर्शश्च । आसीत् ।
उपासनं निदिध्यासनं, पक्षे प्रयोगः । तत्तु हरेः बाणानामा-
सीत् । मोक्षः संसारबन्धमुक्तिः शरीरत्यागश्च, स तु वैरिव-
र्गस्य प्राणानां आसीत् । अत्र श्रुत्यञ्चलपरिशीलनरूपकारणस्य
उपासनरूपकार्यस्य च एवं उपासनरूपकारणस्य मोक्षरूपका-
र्यस्य च वैयाधिकरण्यम् । अत्र कारणे द्वे कार्ये च द्वे । मा-
लारूपता एकावलीरूपता चात्र ध्वन्यत इति विशेषः ॥

यथावा—

कर्षणमविन्दत ज्या फलं कलम्बेष्वलं चका-
न तव । तद्भुजे रिपुवर्गस्सौहित्यं तव बभूव बत
भगवन् ॥ ११५४ ॥

हे भगवन् ! तव ज्या मौर्वी । भूरित्यपि गम्यते । कर्षणं
लाङ्गलविलेखनं आकर्षणं च अविन्दत । कलम्बेषु बाणेषु फलं
सस्यं धान्यबीजं वा । पक्षे आयसमग्रिमशलयमित्यर्थः ।

फलमिष्वग्रे सस्ये फलके जातीफले धने फाले ।

भोगे बीजे लाभे हेतूपन्ने फली तु फलिनी स्यात् ॥

इति रत्नमाला । चकान दिदीपे 'कन दीप्तौ' लिट् । तत् फलं रिपुवर्गः बुभुजे अभ्यवजहे । अन्यत्र त्वत्प्रयुक्तबाणाग्रमनुबभूव । तद्विद्धोऽभवदिति यावत् । सौहित्यं भोजनजनिता तृप्तिस्तु । पक्षे शत्रुहननप्रयुक्ता तुष्टिः तव बभूव । अत्र कर्षण-फलयोः भोजनतृप्तयोश्च वैयधिकरण्यम् । इयं श्लेषोपस्कृता वक्ष्यमाणैकावलीसंकीर्णा मालारूपा चेति द्रष्टव्यम् ॥

अस्यां च विभावनायामिव कार्यांशेऽतिशयोक्त्यनुप्राण-नमावश्यकं, अन्यथा विरोधो दुष्परिहारस्स्यात् इत्यलङ्कारसर्वस्वकारादीनां मतम् । तच्चोदाहृतेषु पद्येषु व्यभिचारादसंगतम् । न हि 'आपेदिरेऽरिललनास्तापाटोपं' इत्यादावरिललनातापाटोपाद्यवाप्त्यंशे अतिशयोक्तिरस्ति, किंतु श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानमात्रम् । तस्मात् येनकेनापि प्रकारेण कार्याभेदाध्यवसानमावश्यकमिति तु संगतम् । यद्यपि 'श्रुत्यञ्चलपरिशीलनम्' इत्यादौ कारणांशेऽपि श्लेषादिना अभेदाध्यवसानं संभवति । तथाऽपि नासौ तदंशे नियतः । 'वाराणसीमधाक्षोत्' इत्यादौ दाहाद्यंशे तदभावात् । 'सा बाला वयमप्रगल्भमनसस्सा स्त्री वयं कातरास्सा पीनोन्नतिमत्पयोधरभरं धत्ते सखेदा वयम्' इति प्राचीनोदाहरणपद्ये बालात्वस्त्रीत्वाद्यंशे तल्लेशस्याप्यसंभवात् ॥

कचिदसंगतिसमाधानेन चारुतातिशयो दृश्यत इति कुवलयानन्दकाराः ॥ तत्र यथा—

हारस्स्वोरसि निहितश्श्रुरिमया शौरिहृदयमुद-
लासीत् । तादात्म्यौदार्यमिदं मोदाय न कस्य वा
भवेदनयोः ॥ ११५५ ॥

उद्लासीत् प्रकाशते स्म । हृष्यति स्मेति परिहारः । अनयोः श्रीश्रीशयोः तादात्म्यौदार्यं—

अन्योन्येनाविनाभावादन्योन्येन समन्वयात् ।

तादात्म्यं विद्धि संबन्धं मम नाथस्य चोभयोः ॥

इति लक्ष्मीतन्त्रोक्ततादात्म्यमहत्त्वं कस्य वा मोदाय न भवेदिति योजना । अत्र हारनिधानं लक्ष्मीवक्षसि, उल्लासस्तु शौरिहृदयस्येति हेतुकार्ययोर्वैयधिकरणं निबद्धम् । तत्समाधानाय भगवतो लक्ष्मीतादात्म्यं भगवच्छास्त्रप्रतिपादितमुपन्यस्तम् । तादात्म्यं चात्र लोकप्रसिद्धमभेदरूपं उदाहृतशास्त्रसिद्धाविनाभावरूपं च श्लेषेणाभिन्नतयाऽध्यवसितमिति ध्येयम् । तथाचात्रामुखेप्रतीताऽप्यसंगतिस्समाधानप्रतिपादनेनाभासीभवतीति विरोधवदसंगत्याभासोऽपि विच्छिन्नविशेषशालितया अलंकारो भवतीति द्रष्टव्यम् ॥

नन्विह कार्यकारणवैयधिकरणप्रयुक्तो विरोधाभास इति विरोधालंकार एव किं न स्यादिति चेच्छूयताम्—एषा हि विरोधबोधिनी, न तु विरोध एव । तथाहि—असंगतौ कार्यकारणयोर्द्वयोर्भिन्नाधिकरणत्वप्रयुक्तो विरोधप्रतिभासः । विरोधस्तु जात्यादेर्जात्यादिना सह एकाधिकरण एव प्रथमतो विरोधप्रतिभासः । न चैवं सति किमिति विरोधलक्षणे तथाऽनुक्तमिति शङ्क्यम् । तत्रैकाधिकरण इत्यनुक्तावपि तथैव पर्यवसानात् । ततश्चासंगतेर्विरोधोपजीव्यत्वेन विरोधापवादकतया अपवादभूतासंगतिविषयपरिहारेणैव विरोधसामान्यविषयतया उत्सर्गभूतस्य विरोधस्य व्यवस्थितिः । तथाच विरोधालंकारे ह्येकस्मिन्नधिकरणे द्वयोस्संबन्धाद्विरोधमानं असंगतौ त्वधिकरणद्वय इति तस्मादस्य वैलक्षण्यमिति प्राञ्चः ॥

नव्यास्तु—व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोस्समानाधिकरणत्वे-
नोपनिबन्धने विरोधालंकारः । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो-
र्द्वयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धने असंगतिः । प्रागुक्तासंगतिलक्षणे
हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमात्रोपलक्षणम् । तेन—

नेत्रं निरञ्जनं तस्याश्शून्यास्तु वयमद्भुतम् ।

इत्यत्र निरञ्जनत्वशून्यत्वयोरुत्पाद्योत्पादकभावलक्षणसंबन्धानन्त-
र्भावेन शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्यसंगतिस्संगच्छते ।
यथाश्रुते तु सा न स्यात् । तथाच स्फुट एव विरोधालंकाराद-
संगतेर्भेद इति वदन्ति ॥

द्वितीयासंगतिः.

कार्यमन्यत्र यत्तस्य ततोऽन्यत्र क्रियाऽपि सा ॥

एकस्मिन्नाधिकरणे कर्तव्यस्य वस्तुनस्तद्विज्ञाधिकरणे करण-
मप्यसंगतिरलंकार इत्यर्थः ॥

यथा—

प्रसता पुरा हिरण्यं प्रसभं नृहरेः प्रतापहव्य-
भुजा । तत्सुतभीर्व्यद्राव्यत तत्सुदतीनां व्यला-
प्यत च वृन्दम् ॥ ११५६ ॥

हिरण्यं सुवर्णं, नौमैकदेशग्रहणाद्विरण्यकशिपुं च । व्यद्रा-
व्यत द्रवीकृता । पक्षे अधाव्यत । द्रवतेर्ण्यन्तात्कर्मणि यक् ।
'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हेमचन्द्रः । व्यलाप्यत द्रवीकृतं ।
विपूर्वकात् 'ली द्रवीकरणे' इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि लङ् ।

‘विभाषा लीयतेः’ इत्येज्विषये आत्वे ‘अर्तिह्री’ इत्यादिना पुगा-
गमः । पक्षे पर्यदेव्यत । ‘विलापः परिदेवनम्’ इत्यमरः । विपूर्व-
काल्पपतेर्ण्यन्तात्कर्माणि यकि लङ् । अत्र, हिरण्यरूपेऽधिकरणे
अग्निकर्तव्यस्य विद्रावणस्य विलापनस्य च तद्भिन्ने प्रह्लादत्रास-
रूपे हिरण्यकशिपुसुदतीवृन्दरूपे चाधिकरणे करणं वर्णितम् ।
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायोक्तमिहेयम् ॥

यथावा—

सूते कटाक्षलक्ष्मीस्सा ते साधुषु समस्तपुरु-
षार्थान् । व्यातानस्त्वमरिष्टं विश्वविभो तदितरेषु
सुस्पष्टम् ॥ ११५७ ॥

अरिष्टं सूतिकागृहं अशुभं च ‘अरिष्टमशुभे ताम्रे लशुने
सूतिकागृहे’ इति रत्नमाला । तदितरेषु असाधुषु । अत्र कटाक्ष
लक्ष्मीकर्तृकपुरुषार्थप्रसवाधिकरणेषु साधुषु कर्तव्यस्यारिष्टकर-
णस्यासाधुषु करणम् । श्लेषसमासोक्त्युपबृंहितेयम् ॥

यथावा—

तमसा मलीमसा ये भूयांस्यागांसि ते वित-
न्वन्ति । सत्त्ववतां दममधिकं स त्वं विदधासि
तव नयोऽन्यादृक् ॥ ११५८ ॥

चतुर्थपादे सः त्वं इति ऋछेः । दमं दण्डं दान्ति च ‘दमो
दण्डे चेन्द्रियनिग्रहे’ इति रत्नमाला । अत्राप्यपराधिषु कर्त-
व्यस्य दमस्यानपराधिषु करणं निबद्धम् । श्लेषव्याजस्तुति-
संकीर्णायम् ॥

यथावा—

ननु नाथ भवतिनिष्ठां भगवन्नियतं चिकीर्षुणा
कविना । क्रियते काममदादिद्विषिनिष्ठापरमपद-
विदा चित्रम् ॥११५९॥

ननु नाथ! भगवन्! परमं श्रेष्ठं यत्पदं शब्दशास्त्रं तद्वे-
त्तीति तथोक्तेन । पक्षे परमं पदं पदनीयं परब्रह्मस्वरूपं ताद्विदा ।
अनेन 'तस्यैवात्मा पदवित्' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । कविना
विदुषा भवतिनिष्ठां भवतिः भूधातुः क्षितपा निर्देशोऽयं, 'इक्षितपौ
धातुनिर्देशे' इति स्मरणात् । तस्मात् निष्ठां क्तं क्तवतुं वा प्रत्ययं
"क्तक्तवतू निष्ठा" इत्यनुशासनात् । अन्यत्र भवति त्वयि निष्ठां
नैष्ठिकतां त्वदैकान्त्यामित्यर्थः । चिकीर्षता सता कामं पर्याप्तं
यथास्यात्तथा । अदादिद्विषिनिष्ठेति समस्तं पदम् । अदादिः
'अद भक्षणे' इत्युक्तो धातुः आदिः यस्य तथाभूते आदा-
दिके इत्यर्थः । द्विषिः 'द्विष अप्रीतौ' इत्युक्तो धातुः । इका
निर्देशोऽयं । तस्मिन् निष्ठा क्तः क्तवतुर्वा प्रत्ययः । अन्यत्र का-
ममदादिद्विषीति समस्तं पदम् । कामो मदश्च आदिर्यस्य
तस्मिन् द्विषि वैरिवर्गे जात्यभिप्रायकमेकवचनम् । निष्ठा नैष्ठि-
कता क्रियते इति चित्रम् । कामस्य मदनस्य मदं हर्षं दर्पं
वा, आदिशब्देन कुतूहलादिर्गृह्यते, तं द्वेष्टीति तथोक्ते पशुपतौ
निष्ठा क्रियन्ते इत्यप्यर्थं उपास्क्रियते । काममदादिवैरिवर्गे निष्ठा
नाशः क्रियत इति परिहारः । कामादिवैरिवर्गावधीरणमन्तरा
भगवन्निष्ठा दुस्साधेति भावः । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्य-
मरः । अत्रान्यत्र करणीयाया निष्ठाया अन्यत्र कृतिरुपवर्णिता ।
वैलक्षण्यं तु पूर्वैभ्यस्स्पष्टमेव ॥

यथावा—

बर्हे स्वीये मूर्धनि दाशार्ह निधित्सुरेव पूर्वं
त्वम् । रिपुजनमूर्धनिबर्हे व्यदधाश्चातुर्यमद्भुतं
भवतः ॥ ११६० ॥

हे दाशार्ह भगयन् ! स्वीये मूर्धनि शीर्षं बर्हे पिच्छं निधि-
त्सुः निधातुमिच्छुः रिपुजनानां मूर्धनि बर्हे पिच्छं व्यदधा इति
विरोधः । रिपुजनमूर्धनीं निबर्हे निबर्हणं हिंसनं व्यदधा इति
परिहारः । 'बर्हे हिंसायाम्' इति धातोर्निपूर्वकाद्धञ् । 'प्रमाप-
णं निबर्हणम्' इत्यमरः । अत्रान्यत्र न्यसनीयस्य बर्हस्यान्यत्र
न्यसनं वर्णितम् । श्लेषोत्तस्मिन्व्याजस्तुतिसंकीर्णयामिति वि-
शेषः ॥

यथावा—

श्रितजनधामनि सततं धनमतिवेलं तितांस-
ता भवता । अभियातिधामनिधनं माधव सम-
तानि सततमतिवेलम् ॥ ११६१ ॥

श्रितजनानां धामनि गृहे धनं वित्तं तितांसता तनितुमिच्छता ।
तनोतेस्सन्नन्ताच्छता । भवता अभियातीनां रिपूणां धामनि गृहे
धनं वित्तं समतानि व्यस्तारीति विरोधः । अभियातीनां धा-
म्नां वेश्मनां तेजसां प्रभावानां वा निधनं नाश इति परिहारः ॥

यथावा—

संततमसुरव्यूहे संपदपूर्वां स्थितिं विधित्सुस्त्व-

म् । तामसुराणां व्यूहे तामरसविलोचन व्यधा-
श्वित्रम् ॥ ११६२ ॥

संपदा श्रिया अपूर्वा आश्चर्यावहां स्थितिं मर्यादां । पक्षे
समित्याकारकपदं पूर्वं यस्यास्तां स्थितिं संस्थितिं निधनामित्य-
र्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यवैभवं न प्रस्मर्तव्यम् । अनयोरप्यु-
दाहरणयोरन्यत्र करणयिस्यान्यत्र करणं द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयासंगतिः

कर्तुमन्यत्प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धक्रिया च सा ॥

अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणमसंगतेस्तृती-
यः प्रकारः ॥

यथा—

विनतामिमां विधित्सुर्जनतां भुव्युत्तमां रमा-
नाथ । विदधास्यनुत्तमामिति विपुलं वितनोति
विस्मयमिदं नः ॥ ११६३ ॥

अनुत्तमां निहीनां पक्षे अविद्यमाना उत्तमा यस्यास्सा
इति पञ्चमीबहुव्रीहिः । सर्वोत्तमामित्यर्थः । 'क्लीबे प्रधानं प्रमुख
प्रवेकानुत्तमोत्तमाः' इत्यमरः । यद्वा अनुत्ता अनिरस्ता मा लक्ष्मी-
र्यस्यास्तां केनापि कदाऽप्यनपनोद्यसंपदमित्यर्थः । नुत्तेत्यत्र
नुदेः क्तः 'नुदविद' इत्यादिना निष्ठानत्वस्य विकल्पेन विधा

नात्र 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नत्वं 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठूच-
तविद्धक्षितोरितास्समाः' इत्यमरः । अत्र विनतजनतामुत्तमां चि-
कीर्षता भगवता सा अनुत्तमैव कृतेत्यन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्वि-
रुद्धकार्यकरणं निबद्धमिति लक्षणसंगतिः । श्लेषदत्तहस्तेयम् ॥

यथावा -

माहाकुलतां प्रथयन्माहाकुलतां धुनोषि शौरे!
त्वम् । काळिन्दीं मोदयसे काळिन्दीभेदनेऽनुष-
क्तोऽपि ॥ ११६४ ॥

महाकुलस्यापत्यं पुमान् माहाकुलः 'तस्यापत्यम्' इत्यर्थे
'महाकुलाद्वखञौ' इत्यञ् । 'माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसा-
धवः' इत्यमरः । तस्य भावः माहाकुलता तां उत्तमकुलप्रसूततां
सज्जनतामित्यर्थः । प्रथयन् 'लक्षणहेत्वोः' इति शता । हेतुरिह
फलं प्रथायितुमित्यर्थः । माहाकुलतां कुलीनतां धुनोषीति विरोधः
माहानां गवां 'उस्त्रा माहा च शृङ्गिणी' इत्यमरः । आकुलता
व्यग्रतां धुनोषीति परिहारः । काळिन्द्याः यमुनायाः भेदने
भिदायां भिदेर्भावे ल्युट्, अनुषक्तोऽपि काळिन्दीं यमुनां मोद-
यसे इति विरोधः । काळिन्दोभेदने बलभद्रे । भिदेः कर्तरि नन्वादि-
त्वाल्युः, अनुषक्तोऽपि काळिन्दीं तन्नाम्नीं दिव्यमाहिणीं मोदयसे
इति परिहारः । अत्र माहाकुलताप्रख्यापनकाळिन्दीभेदनयोः प्रवृ-
त्तस्य माहाकुलताधूननकाळिन्दीमोदनलक्षणविरुद्धकार्यकरणं श्ले-
षोत्तमिमत्तं निबद्धम् ॥

यथावा -

पुण्यजनान् संत्रातुं पुरुषोत्तम! भुवि कृतावता-

रोऽपि । पुण्यजनान् ध्वंसयसे पुराचरित्रं तवैतद-
तिचित्रम् ॥ ११६५ ॥

पुण्यजनान् धार्मिकान् संत्रातुं पुण्यजनान् ध्वंसयसे इति
विरोधः । यातुधानानिति परिहारः । अत्र 'परित्राणाय सा-
धूनाम्' इति गीतोऽर्थोऽनुसंहितः । अत्र पुण्यजनसंत्राणप्रवृत्त-
स्य तद्वृत्तनिरूपविबुद्धकार्यकरणं श्लेषतो निबद्धम् ॥

यथावा —

द्विषतां विशुशोषयिषुर्जीवनमाहिराजगिरिशि-
खरभास्वन् ! । द्रुतमप्सरस्सु यदिमान्निदधाथाद्रुत-
मितोऽपि किं जगति ॥ ११६६ ॥

जीवनं प्राणनं सालिलं च । अप्सरस्सु स्वर्वेश्यासु अपां
सरस्सु च । अत्र द्विषतां जीवनशोषणे प्रवृत्तस्य जलसरस्सु
निधानरूपं विबुद्धकार्यमुपवर्णितम् । इयमपि श्लेषसंकीर्णैव ॥

यथावा —

माधुर्यं प्रचिकटयिषुरिक्ष्वाकुकुलेऽखिलेश्वरावि-
रभूः । प्रथयन् बहुमुखकीर्तिं तामेव तनीयसीं वत
व्यतनोः ॥ ११६७ ॥

माधुर्यं मधुररसवत्त्वं प्रचिकटयिषुस्सन् इक्ष्वाकुकुले कटु-
तुम्बीनिबहे आविरभूरिति विरोधः सर्वलोकप्रियत्वं प्रकटयितु-
मिच्छुस्तदनुगुणे इक्ष्वाकुमहाराजान्ववाये आविरासीरिति परि-
हारः । 'स्वादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । 'इक्ष्वाकुः कटुतु-

‘भ्यां स्त्री सूर्यवंश्यनुपे पुमान्’ इति मेदिनी । बहुमुखकीर्तिं विश्व-
तोमुखं यशः तामेव बहुमुखकीर्तिमेवेति विरोधः । दशानन-
यश एवेति परिहृतिः ॥

यथावा—

रावणनिकारणान्ननु लङ्कामविभीषणां चिकी-
र्षुस्त्वम् । सविभीषणामतानीरहो फाणिगिरीन्द्र !
कोसलेन्द्रत्वे ॥ ११६८ ॥

निकारणात् निबर्हणात् ‘प्रमापणं निबर्हणं निकारणम्’
इत्यमरः ॥

यथावा—

विश्वामित्रोल्लासं विधातुमिच्छन्महाहवे पूर्वम् ।
विश्वामित्रनिरासं व्यतनोरतनुप्रभाव दाशरथे ! ॥

महाहवे महत्यध्वरे सङ्गरे च ‘आहवौ यागसङ्करौ’ इति
रत्नमाला । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः कुशिकनन्दनः । ‘मित्रे-
चर्षौ’ इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । तस्य उल्लासं विधातुमिच्छन्
विश्वामित्रनिरासं व्यतनोरिति विरोधः । विश्वेषाममित्राणां निर-
सनमिति परिहारः ॥

यथावा—

भीष्मद्रोणक्ष्वेडाकुलं पृथासुतबलं समाधि-
त्सन् । कृष्णाशुगालितोदनमतनोरतिमात्रमब्ज-
नयन ! त्वम् ॥ ११७० ॥

हे अब्जनयन! भीष्माः भयानकाः ये द्रोणाः वृश्चिकाः
 तेषां श्वेडः गरलं तेन । पक्षे भीष्मद्रोणयोः श्वेडाः सिंहनादाः
 ताभिः आकुलं 'भीषणे त्रिषु भीष्मस्स्याद्रुद्रगाङ्गेययोस्तु ना ।
 द्रोणः कृपापतौ काके मेकवृश्चिकयोस्तु ना । श्वेडा वंशश-
 लाकायां सिंहनादेऽपि च स्त्रियाम् । श्वेडो ना पुंसि गरले' इति
 च रत्नमाला । पृथासुतानां वलं समाधित्सन् औषधमन्त्रादिना
 अभयदानादिना च तत्प्रतीकारं विधित्सन् । कृष्णाः नीलवर्णाः
 आशुगाः शीघ्रगामिनः ये अल्लयो वृश्चिकविशेषाः 'अल्लिद्रोणौ
 तु वृश्चिके' इत्यमरः । पक्षे कृष्णस्य अर्जुनस्य आशुगानां वाणा-
 नां आल्लिः पङ्क्तिः तत्तोदनं तत्करणकव्यथनं अतनोः । अत्र
 वृश्चिकश्वेडाकुलतासमाधित्सोः तद्विरुद्धकृष्णवृश्चिककरणकव्य-
 थनमुपवर्णितम् ॥

यथावा—

कलुषं जगतां हर्तुं जलजेक्षण! दिव्यरूपमेत-
 दधाः । ललनानां व्रजजनुषां कलुषयसि वता-
 मुनैव हृदयानि ॥ ११७१ ॥

कलुषं वृजिनम् । अमुनैव दिव्यरूपेणैव कलुषयसि वृजि-
 नवान्ति करोषि । कामाविलानि करोषीति वस्तुस्थितिः । 'कलुषं
 क्लोवैऽहस्याविले त्रिषु' इति रत्नमाला ॥

यथावा—

शकलयितुं लोकानां सकलमरिष्टं तवावतारोऽ-
 यम् । अमुनैव समेधयसे रमेश! तेषामरिष्टमिति
 चित्रम् ॥ ११७२ ॥

अरिष्टं अशुभं । शकलयितुं भवंसयितुं । अमुनैव अवतारे-
णैव । तेषां लोकानां अरिष्टं शुभं 'अरिष्टे तु शुभाशुभे' इत्य-
मरः । अनयोरपि पद्ययोरुक्तदिशैवासंगतिसंसंगमायितव्या ॥

इदमन्तिममसंगतिप्रकारद्वयं दीक्षितोपज्ञमेव —

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकराः ॥

इति तैरेव लक्षणयोर्लक्ष्ययोश्च कुवलयानन्दे संदर्शितत्वात् ॥

अत्र केचित्—'अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्व-
यान्तरकथनमयुक्तं, अपारिजातामित्यत्र पारिजातराहित्यचिकी-
र्षया कारणभूतया सह पारिजातराहित्यस्य कार्यस्य विरुद्धवै-
यधिकरण्योपनिन्धनात् 'विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः'
इति प्राथमिकासंगतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलम्बनाव्यवि-
षयतासंबन्धेन चिकीर्षयास्सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति-
हेतुत्वस्य प्रसिद्धेः । एवं 'गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि' इत्याद्युदाह-
रणे 'विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना' इत्युक्तविभावना-
प्रकारेणैव गतार्थत्वादसंगतिभेदान्तरकल्पनाऽनुचिता' इत्याहुः ॥

अत्र वदन्ति 'अपारिजाताम्' इत्यस्य न प्राथमिकासंगता-
वन्तर्भावः । न हि 'विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः'
इत्यादाविद्य कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तोऽत्र विच्छित्तिविशे-
षः, येन प्राथमिकासंगतावेवेयमन्तर्भाव्येत । किंतु अन्यत्र कर-
णीयस्य समानकर्तृकस्य कार्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त एव ॥

एवं 'गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि' इत्यस्य विरुद्धात्कार्यसंपत्ति-
रूपविभावनायां नान्तर्भावः । न ह्यत्र 'शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त

सन्तापयन्ति ताम्' इत्यादाविव निवर्त्यनिवर्तकभावविरोधश्च-
मत्कारी, येनोक्तविभावनाविशेषेऽन्तर्भावश्शक्येत वक्तुम् । अ-
पितु अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिरूप इति सहृदयहृदय-
मेवात्र प्रमाणमिति । विस्तरस्त्वन्यत्र । तस्मादुपदर्शितमसंगति-
प्रकारद्वयान्तरमवश्यमेष्टव्यमित्यलं बहुना ॥

एवं 'अन्यत्र स्थितस्यान्यत्रोपलम्भेऽप्यसंगतिर्दृश्यते, इति
काव्यदर्पणकारः । तदेदमुदाहरणम्—

श्रुतिशिरसि विचिन्वन्तः प्रतिकलमपि देव-
देव! धीमन्तः । व्यालाधीशेलाधरमौलावाश्चर्य-
माप्नुवन्ति त्वाम् ॥ ११७३ ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे असंगतिसर एकोनविंशः.

४०—अथ विषमालङ्कारसरः.

अनानुरूप्यभाजोर्यद्वटनं विषमं हि तत् ॥

यत्रात्रिमात्रवैधर्म्यादत्यन्तमतनुरूपायोः द्वयोः पदार्थयोर्घ-
टनं संबन्धो वर्ण्यते तत्र विषमालङ्कारः । संबन्धश्च संयोगादि-
रूपाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणमिति ध्येय-
म् । अत एव हि 'अननुरूपसंसर्गो हि विषमम्' इत्यलङ्कारसर्वस्व-
कारः ॥

यथा —

क नु लोकनायकस्त्वं क्व जरद्विरदोऽपि नक्र-

संक्रान्तः । अस्य विपत्त्यपनुत्तयै त्रस्यन् द्रवसि
स्म तव कृपा कियती ॥ ११७४ ॥

अत्र सर्वलोकेश्वरत्वेन तिर्यग्जन्तुत्वेन चाननुरूपयोर्भगव-
ज्जरद्वजयोर्घटनं वर्णितम् । अधिकरणशक्तिप्रधानाभ्यां क्वेत्यव्य-
याभ्यामनुचितघटनत्वमाविष्कृतम् । अत्र संबन्धस्संयोगरूपः ॥

यथावा—

जडमूर्धन्यः क्वाहं जगदीश ! तवानुभूतिभाग्यं
क्व । जम्बुककिशोरकः क्व नु जम्भारिपुरीवि-
भूत्यनुभवः क्व ॥ ११७५ ॥

अत्राश्चमूर्धन्यत्वेन दुष्प्राप्यतममहापुरुषार्थत्वेन चाननुरूप-
योर्भक्तभगवदनुभवयोस्संबन्धः । इदमान्त्रभाषाप्रसिद्धलोकप्रवा-
दानुकृतिलक्षणलोकोक्त्यलंकाररूपदृष्टान्तालंकारसंकीर्णं, पूर्वं तु
शुद्धमिति भिदा ॥

यथावा—

केनाप्यकम्पनीया महीयसी श्रीश ! तव वि-
भूतिः क्व । फूत्कृतिमात्रविनेया लघीयसी पशुपतेः
क्व च विभूतिः ॥ ११७६ ॥

हे श्रीश ! इदं संबोधनं विवक्षितविभूतेर्महीयस्त्वाद्यभि-
प्रायगर्भम् । केनापि ब्रह्मणाऽपीति भावः । अकम्पनीया, तव
'महाविभूतेस्संपूर्णषाड्गुण्यवपुषः प्रभोः' इति महाविभूतित्वेन
प्रसिद्धस्येति भावः, महीयसी विभूतिः ऐश्वर्यं क्व, फूत्कृति-

मात्रेण केवलफूत्कारेणैवेति लोकोक्तिरियम् । अल्पीयसा यत्ने-
नैवेति भावः । विनेया उद्वृङ्कनीया, पशुपतेः—इदं विवक्षितत-
द्विभूतिलघीयस्त्वाभिप्रायकम्, न तु तवेव श्रीपतेरिति भावः ।
लघीयसी विभूतिः एश्वर्यं च, क्व । भस्मेति च गम्यते । तस्य
फूत्कृतिमात्रोद्वृङ्कनीयत्वप्रसिद्धेः । न ह्यनयोस्साधर्म्यं कलयाऽपि
घटेतेति भावः । अत्र श्रीपतिपशुपतिविभूत्योरनानुरूप्यभाजोर्घ-
टनम् । व्यतिरेकपरिकराङ्कुरोपस्कृताभिदम् ॥

यथावा—

नतपातन एवान्यो नतपावन एव नाथ ! स भ-
वांस्तु । नारायणगिरिनायक ! दूरादिन्धे ततो हि
तवभेदः ॥ ११७७ ॥

अन्यः त्वदितरो देवः नतपातन एव स्वाश्रितान् संसारे
पातयत्येवेत्यर्थः । ‘आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः’ इत्यादिना ‘ते हि सं-
सारगोचराः’ इत्युक्तरीत्या स्वयमेव संसारसागरे निमग्नस्स्वा-
वलम्बिनो जनान् कथमुन्मज्जयेदिति भावः । सः ‘तेषामहं स-
मुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्’ इत्युक्तप्रकारेण प्रसिद्धः भवांस्तु
नतपावन एव । ‘पावनस्सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन’ इत्या-
द्युक्तरीत्या सर्वाधविध्वंसनपूर्वकमुच्चैर्गतिप्रदातेति भावः । अत
एव नारायणगिरिनायक शेषाद्रीश्वर हे नाथ ! ततः नतपातनाद-
न्यस्माद्देवात्, तव नतपावनस्य तव भेदः भिदा दूरात्
इन्धे अतिशयिततया प्रकाशते । पक्षे—नतपातनः नतपावन इ-
त्याभ्यां तौ शब्दावेव गृह्येते । तत इति षष्ठ्यास्सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । तयोः नतपातननतपावनशब्दयोरित्यर्थः । तवभेदः

तं व इति वर्णाभ्यां वैलक्षण्यं दूरादिन्धे । अत्रापि देवतान्तरश्री-
निवासयोरननुरूपयोर्धटनम् ॥

यथावा -

अशनायातीतोऽनघ ! निस्सङ्गः क्वाच्युतस्वरू-
पस्त्वम् । आद्यूनोऽत्यासङ्गः क्वादित्यस्वस्वरू-
पविभ्रष्टः ॥ ११७८ ॥

हे अनघ भगवन् ! अशनायातीतः अशनायोपलक्षितोर्मिष-
ङ्कप्रतिभटः 'अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'
इति श्रुतेः । निस्सङ्गः कर्मसंबन्धगन्धशून्यः । कर्मफलाननुषक्तो वा,
'निरवद्यं निरजनम्' इति श्रुतेः 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे
कर्मफले स्पृहा' इति गानाच्च । अच्युतं अप्रच्युतं स्वरूपं स्व-
भावो यस्य स तथोक्तः । रामकृष्णाद्यवतारदशास्वप्यजहत्स्व-
स्वभाव इत्यर्थः ।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥

इति गानात् ।

प्रादुर्भावास्तु सेनेश मदंशत्वाद्विशेषतः ।

अजहत्स्वस्वभावा हि दिव्याप्राकृतविग्रहाः ॥

दीपाद्दीपा इवोत्पन्ना जगतो रक्षणाय ते ॥

इति विष्वक्सेनसंहितावचनमप्यत्रैवानुकूलम् । ईदृशः त्वं
क्व । आद्यूनः औदरिकः 'आद्यूनस्स्यादौदरिकः' इत्यमरः ।
उद्दामरणैकनिरतत्वात्सर्वाशीति भावः । अत्यासङ्गः अतिमात्र-
कर्मसंबद्धः 'कर्मफलस्पृहावान्वा । अत्र एव स्वस्वरूपविभ्रष्टः

तिरोहितज्ञानानन्दादिस्वभाव इति यावत् । आदित्यः क युवयो-
रौप्यं दवीय इति भावः । वस्तुतस्तु आदित्यः आदित्यशब्दः
आयूनः आदि इति वर्णाभ्यां विदिलष्टः अत्यासङ्गः अविद्य-
मानः त्य इत्याकारकवर्णसमुदयसबन्धो यस्य स तथोक्तस्सन्
स्वस्वरूपविभ्रष्टः आदित्येति सर्ववर्णापाये निश्शेषितस्वप्रकृतिरिति
यावत् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । अत्रापि भगव-
दादित्ययोरनानुरूप्यभाजोर्घटनं श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायनिर्व्यू-
ढम् ॥

यथावा—

आदौ दुग्धं मध्ये भिदुरमथेन्दुस्तु दूषितः प-
श्चात् । कनु तानि जगदधीश्वर ! कदाऽप्यदूषितम-
हो यशः क तव ॥ ११७९ ॥

हे जगदधीश्वर ! दुग्धं क्षीरं आदौ प्रथममेव दूषितमिति
लिङ्गाविपरिणामेन योज्यम् । अविशदमिति जनैः प्रत्याख्यात-
मित्यर्थः । भिदुरं कुलिशं मध्ये मध्यकाले दूषितम् । अथ किञ्च
इन्दुस्तु पश्चात् अन्ते दूषितः । तानि दुग्धादीनि 'नपुंसकमनपुं-
सकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः, क । कदाऽ-
पि आदिमध्यावसानसमयेषु जात्वपि अदूषितं तव यशः क ।
तेषामस्य च साधर्म्यं न कदाऽपि घटेतेति भावः । पक्षे—
दुग्धभिदुरेन्दुशब्दाः आदिमध्यावसानेषु क्रमेण दुवर्णघटिता
इत्यर्थः । दुः उषितो यस्मिन् स इति विग्रहः, आहिताग्निधादेरा-
कृतिगणत्वान्निष्ठायाः परनिपातः । यशस्तु यशश्शब्दस्तु कदाऽप्य-
दूषितमेव दुवर्णसंबन्धस्थैव तत्राभावात् । अत्र दुग्धादीनां भग-

वद्यशसश्चानुरूपानां घटनम् । पूर्वोदाहरणेषु वस्तुसद्वटनम् ।
तत्राप्याद्योदाहरणद्वयं शुद्धं, अन्यानि श्लेषादिसंकीर्णानि । अत्र
तु दुग्धादीनां यशसश्च तर्कितं घटनं, 'त्वं क तस्या मुखं
क' इतिवत् । श्लेषव्यतिरेकसंकीर्णत्वं च विशेषः ॥

यथावा—

द्यूतस्थितिमानादौ मध्यम एवान्ततोऽणिमहि-
तश्च । क्व द्युमणिः क्वाधूर्तोऽच्युताश्रितोऽत्यु-
त्तमो महामहिमा ॥ ११८० ॥

आदौ पूर्ववयसि द्यूतस्थितिमान् द्यूतानिरतः । अत एव
मध्यम एव उत्तमत्वेनापरिगणित एव सन् अन्ततः चरमवय-
स्यपि अणिमाहितः अणिमा हितो यस्य स तथोक्तः केवलला-
घवप्रसक्तः । द्युमणिः भानुः क्व । पक्षे आदौ द्युना द्यु इति
वर्णसमुदयेन ऊता स्यूता या स्थितिः तद्वान् । मध्यः मः मव-
र्णो यस्य स तथोक्तः । अन्ततः अन्ते णिना णिवर्णेन माहितः द्यु-
मणिः द्युमणिशब्दः । आदिमध्यावसानेषूक्तवर्णघटित इत्यर्थः ।
अधूर्तः अनक्षदेवी अच्युत्तमः महान् महिमा महत्त्वं यस्य स
तथोक्तः । अच्युताश्रितः भागवतः क्व । अनयोर्महदन्तरमित्यर्थः ।
अत्र भानुभागवतयोरनुरूपयोर्घटनम् । श्लेषव्यतिरेकसंकीर्णता
घटनस्य तर्कितता च तुल्या ॥

भगवति हरिणि हिरण्मयि भवती क्व पुर-
स्सुवर्णवद्भाना । इतरा च सुरी क्व नु वा पश्चार्धे
रीतिवर्णमाप्तवती ॥ ११८१ ॥

हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी तस्यास्संबुद्धिः । हे हरिणि सुवर्णप्रतिमे ! प्रचुरहिरण्ये हरितवर्णे इति वस्तुस्थितिः । 'वर्णा-
दनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप् । तत्संनियोगेन नः । ततो
णत्वं च 'हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या' इत्यमरः ।
हरिणीरूपधारिणीति वा । 'श्रीर्धृत्वा हरिणीरूपमरण्ये विचचार
ह' इति पुराणादिति विद्यारण्यभाष्यम् । अत्र 'हिरण्यवर्णी
हरिणीम्, चन्द्रां हिरण्मयीम्' इति श्रुतिस्मर्तव्या । हे भग-
वति ! भवती ईदृशी त्वं क्व । पुरः पूर्वकाय एव न तु सर्व-
स्मिन्विग्रहे सुवर्णवद्भाना सुवर्णवत् हेमतुल्यं न तु हेमत्वेनैव
भानं प्रकाशो यस्यास्सा तथोक्ता, पश्चार्धे अपरभागे पृष्ठभागे
इत्यर्थः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' इत्यपरशब्दस्य प-
श्चभावः । रीतिवर्णं रीतिः पित्तलापरपर्यायमारकूटं 'रीतिस्त्रि-
यामारकूटम्' इत्यमरः । तस्याः वर्णं आप्तवती । न तु पित्तल-
मयी वा । इतरा अन्या सुरी देवस्त्री सरस्वती पार्वती शच्या-
दिश्च क्व वा । तव तस्याश्च रूपलावण्यवैभवादौ महदन्तरमि-
ति भावः । वस्तुतस्तु—सुरी सुरीशब्दः पुरः आदौ सुवर्णम-
स्यास्तीति सुवर्णवत् भानं प्रकाशो यस्यास्सा प्रथमं सु इत्या-
कारकाक्षरघटितेति यावत् । पश्चार्धे अपरस्मिन्नर्थे । सुरीश-
ब्दस्य वर्णद्वयात्मकत्वात्प्रथमस्य वर्णस्य पूर्वार्धत्वं द्वितीयस्यो-
त्तरार्धत्वमिति ध्येयम् । रीतिवर्णं री इत्याकारकमक्षरं आप्तवती
प्राप्तेत्यर्थः । अत्र भगवत्यादिश्रयः अन्यदेवललनायाश्चाननुरूप-
योर्घटनं । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

यथावा—

एकोऽपि न मम सुगुणो नाथ प्रत्युत गुणत्रि-

तयवद्धः । ईशीय वशयितुं कथमनन्तगुणवशि-
तसकललोकं त्वाम् ॥ ११८२ ॥

हे नाथ ! मम एकोऽपि सुगुणः बन्धनपूर्वकवशीकरणसा-
धनभूता द्रढीयसी रज्जुः । 'रज्जुस्त्रिषु वटीगुणे' इत्यमरः । न
नास्ति । सत्यार्जवदयादिरात्मगुणो नास्तीति वस्तुस्थितिः । नै-
तावदेव प्रत्युत उक्तवैपरीत्येन 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये' इति
गणव्याख्याने । अहमेव गुणात्रितयेन रज्जुत्रयेण सत्त्वरजस्तमो-
रूपेण च प्राकृतगुणत्रयेण बद्धः अस्मीति शेषः । अनन्तैः असं-
ख्याकैः गुणैः रज्जुभिः सौशील्यादिभिः कल्याणगुणैश्च वशित-
लोकं स्वायत्तीकृताखिलभुवनं त्वां वशयितुं कथमीशीय । अत्र
कविभगवतोरननुरूपयोर्घटनं क्वशब्दाभ्यां विनैव दर्शितमिति
विशेषः । अन्यत्सर्वं प्राग्बदेव ॥

यथावा—

सुहृदच्युत दुर्हृद्वा परमपदज्ञैरुदञ्चयते तुल्यम् ।
तेषु कथं द्वावपि तौ निपातयन् गण्यतां पदज्ञ-
मुनिः ॥ ११८३ ॥

हे अच्युत ! पद्यते प्राप्यत इति पदं, परमं च तत्पदं च
परमपदं परब्रह्मस्वरूपं,

सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
इति,

समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम् ।

इत्यादिप्रमाणात् । तत् जानन्तीति तथोक्ताः । तैः परब्र-
ह्मवेदिभिः । पक्षे परमाः श्रेष्ठाः पदज्ञाः वैयाकरणाः तैः । सुहृत्

दुर्हद्वा अनुकूलः प्रतिकूलो वा उदञ्चयते संसारसागरादुद्धि-
यते । 'तुल्यो मित्रारिपक्षयोः' इत्युक्तलक्षणानां तेषां मित्रामित्र-
विभागवैषम्यगन्धोऽपि न संभवतीति भावः । तेषु एवंप्रकारेषु
परमपदज्ञेषु तौ सुहृदुर्हदौ द्वावपि निपातयन् भवाब्धौ निम-
ज्जयन् । पक्षे सुहृदुर्हच्छब्दौ निपातयन् 'सुहृदुर्हदौ मित्रामित्र-
योः' इति सूत्रेण निपातयन् । निपातनं नाम लक्षणाभावे शब्द-
साधुत्वाय स्वरूपेणोच्चारणम् । पदज्ञः केवलं तत्तत्प्राकृतवस्तु-
वेदी मुनिः । पक्षे केवलपदज्ञः न तु परमपदज्ञः शब्दशास्त्रदर्शी-
मुनिः पाणिनिरित्यर्थः । क्व परब्रह्मवेत्तारः क्व चायं केवलशा-
ब्दिको मुनिरिति भावः । अत्र ब्रह्मविदां पाणिनेश्चाननुरूपा-
णां घटनं क्वशब्दमन्तरेणैव दर्शितं पूर्ववदेव । तुल्ययोगिता-
दिसंकीर्णत्वं विशेषः । अत्र केनापीत्याद्युदाहरणेषु यथासंभवं
गम्यमानं घटनाविशेषमादाय लक्षणानुगतिर्बोध्या ॥

द्वितीयविषयम्.

विलक्षणस्य कार्यस्योत्पत्तिं च विषयं विदुः ॥

कारणरूपविजातीयरूपशालिकार्योत्पत्तिरपि विषयमित्यर्थः ॥

यथा—

दलितेन्दीवरसुन्दरललिततमा तावकावयवसु-
षमा । मेघां मयि प्रसूते वैधात्रवधूसुधांशुरुचि-
विशदाम् ॥ ११८४ ॥

अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायवि-

रुद्धा इयामाद्विशदोत्पात्तिर्वाणिता । अत्रोत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यान-
नुरूपता । अभेदाध्यवसानलक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूप-
तया स्थिते निमित्तकारणे समवेतकार्यरूपतया स्थिते निमि-
त्तकार्ये वा विषय्यशमादाय स्फुरितो विरोधो विषयांशविमर्शो-
त्तरं विनिवर्तत इतीहाप्यभेदाध्यवसानस्यानुप्राणयितृत्वं तदुत्त-
म्भितविरोधाभासस्य च परिपोषकत्वम् । अयमेव चांशोऽत्र क-
विप्रतिभोन्मेषितत्वादलंकारताबीजम् । तेन 'गोमयादृश्चिका जाय-
न्ते' इत्यादौ कार्यकारणयोर्वैरूप्यसंभवेऽपि नालंकारत्वं, तस्य वा-
स्तवत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्तितत्वाभावादित्यलंकारदर्शननिष्णा-
तानां पन्थाः । कार्यकारणयोर्वैरूप्यनिवर्तकभावे पञ्चमी विभा-
वना । विलक्षणगुणशालित्वे त्रयं विषमप्रभेद इति कुवलय-
नन्दे स्थितम् ॥

यथावा—

शशिविंशदाक्षीरोदात्कठिनतराद्वा मदम्ब ध-
रणितलात् । कथमाविरभूद्भवती कनकपिशङ्गी
शिरीषमृदुलाङ्गी ॥ ११८५ ॥

अत्र विशदतरात्कठिनतराच्च कारणान्पिशङ्गकोभलरूपवि-
जातीयकार्योत्पत्तिः । इदं वक्ष्यमाणयथासङ्गचसंशीर्णम् ॥

यथावा—

जाता जगदीश्वर ते चरणाञ्जलजारुणाज्झरी
हरिणा । स्वक्षीरपूरपातृन् सूते कृष्णाकृतीनियं
चित्रम् ॥ ११८६ ॥

हरिणा पाण्डुरवर्णा 'हरिणः पाण्डुरः' इत्यमरः । सरी-
गङ्गा । क्षीरं जलं दुग्धं च । कृष्णाकृतीन् श्यामलाकारान् प्रा-
प्तभगवत्सारूप्यानिति तु वस्तुस्थितिः । अत्रापि कारणगुणप्रक्रम-
विरुद्धादरुणाद्धवलोत्पत्तिः धवलाच्छ्यामलोत्पत्तिश्च वर्णिता ।
इदं मालारूपवक्ष्यमाणैकावलीपरिष्कृतं श्लेषोत्तम्भितं चेतिविशेषः ॥

केचित्तु—कारणक्रियातो विरुद्धक्रियस्य कार्यस्योत्पत्ताव-
पि विषमप्रभेदं मन्वानाः

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विरुद्धं यत्स एष विषमो मतः ॥

इति लक्षयित्वा

त्वमामोदयसे लोकांस्त्वत्तेजस्तापयत्यरीन् ।

इति द्वितीयप्रभेदमुदाहार्षुः । तन्मते इदमुदाहरणम्, यथा—

अमृतं प्रसवितुरब्धेरमृतांशुमपि त्वमम्ब जनि-
ताऽसि । परमाद्भुतमेतन्नः प्रासूथाः कर्दमं कथं
त्वमिति ॥ ११८७ ॥

हे अम्ब ! अमृतं अमृतांशुमपि प्रसूतवन्नोऽब्धेः त्वं जनि-
ता असि । त्वं ईदृशीति भावः । कर्दमं पङ्कं कथं प्रासूथा इति
विरोधः, कर्दमाख्यं पुत्रमिति परिहारः । 'कर्दमेन प्रजा भूताः' इति
श्रुतेः । अत्रामृतामृतांशुजननक्रियावतो जलधेः कारणात् कर्दम-
जननक्रियाशालिलक्ष्मीरूपकार्योत्पत्तिर्वर्णिता । श्लेषोपस्कृत-
मिदम् ॥

यथावा—

नरकनिराकरणचणप्रगुणश्रीरिमणचरणजा ध-

रणिः । नरकं वक्रं च सुतं प्रासोष्ट न कस्य वि-
स्मयायेदम् ॥ ११८८ ॥

नरकस्य निरयस्थ निराकरणेन वित्तौ निराकरणचणौ
'तेन वित्तश्चुष्णचणौ' इति चणप्रत्ययः । प्रगुणौ अवक्रौ
प्रकृष्टमार्दवादिगुणशालिनौ च 'ऋजावर्जिहप्रगुणौ' इत्यमरः ।
यौ श्रीरमणचरणौ ताभ्यां जाता 'पद्भ्यां भूमिः' इति श्रुतेः ।
धरणिः नरकं निरयं वक्रं कुटिलं च सुतं प्रासोष्टेति विरोधः ।
नरकाख्यं दानवं अङ्गारकं च प्रासोष्टेति वस्तुस्थितिः । 'नरकः
पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः, वक्रो भौमेऽनृजौ त्रिषु' इति मेदि-
नीरत्नमाले । अत्र नरकनिराकरणाक्रियावतः आर्जवगुणशालिनश्च
भगवच्चरणात्कारणाज्जाताया धरण्या नरकरूपसुतजननक्रियावै-
शिष्ट्यं वक्रत्वरूपगुणविशिष्टसुतप्रसूतिश्च वर्णिते इति पूर्वस्माद्वि-
च्छित्तिविशेषः ॥

समाधानगर्भमपीदं विषमं दृश्यत इति विश्वेश्वरादयः ।
तत्रोदाहरणं यथा—

स्वाहारसमं सूते सुतं प्रसूरिति वचो हरे न
मृषा । शिशिराऽपि त्वदृष्टिर्यदसौद्रवतापकबलना-
तपनम् ॥ ११८९ ॥

हे हरे ! प्रसूः माता स्वाहारसमं स्वाभ्यवहृतवस्त्वनु-
पगुणं सुतं सूते इति वचः न मृषा सत्यमेव । यत् यस्मात्
कारणात् त्वदृष्टिः इह स्वयं शिशिराऽपि भवस्य संसृतिसं-
श्लिधनां तापानां संतापानां आध्यात्मिकादनिामीति तु तत्त्वं,

कबळनात् प्रसनात् अपनयनादिति तु तत्त्वम् । तपनं तापशालिनं आहारानुरूपमिति भावः । असौत् प्रासूत 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इति धातोर्लुङ् । यद्यपि 'प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्' इत्युक्तं, तथाऽपि 'मातः कद्रु यदि प्रसौति भवती भूयस्सुतानीदृशान्' इति मुरार्यादिप्रयोगदर्शनात् गर्भविमोचनार्थकताऽप्यस्य प्रसिध्यतीत्यविरोधः ॥

यथावा --

तत्र नयनं ननु भास्वानुदारवृन्दारकं सुतं सूताम् । कथमेष कपिमसावीदा विदितं कपिरिति श्रुतो ह्येषः ॥ १११० ॥

ननु भगवन् ! तत्र नयनं नेत्रभूतः भास्वान् भानुः । अनेन तेजस्वित्वमुक्तम् । उदारश्चासौ वृन्दारकश्च महारूपवन्तं उत्तमं देवं वा । पक्षे वदान्यमुख्यं कर्णमित्यर्थः 'उदारो दातृमहतोः, वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इति चामरः । सुतं सूतां जनयतु । महातेजस्विनो भानोस्तादृशसुतप्रसूतिश्चरुपैवेति भावः । एषः ईदृश एव भास्वान् कपिं तिर्यश्च जातिवृत्तरूपादिभिरतिनिहीनमिति भावः । सुग्रीवमिति वस्तुस्थितिः । कथं असावीत् प्रासूत । सौतेर्लुङ् । अतिमात्रविसदृशप्रसूतिर्विरुद्धेति प्रश्नः । समाधत्ते -- आ इति । आ इति स्मरणार्थकमव्ययं, 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ' इत्यमरः । विदितं इदानीं स्मृतमित्यर्थः । हि यस्मात् एषः भास्वानेव कपिरिति श्रुतः श्रुतिप्रतिपादितः । तस्मात्कपिमसावीदिति कार्यकारणसारूप्यपरिचिन्तनेन समाधानं 'कपिर्बभूवुस्ति तेजनम्, इति श्रुतिर्भानुं कपिशब्दवाच्यं ब्रूते । कं जलं

पिबतीति कपिरितिव्युत्पत्तेः । अत एव 'कप्यासम्' इति पद-
विवरणावसरे 'कपिस्त्वादित्यः कं पिबति किरणैः' इति वर-
दगुरवः । 'कपयोऽर्कैभवानराः' इति रत्नमाला । अत्रोभयत्रापि
समाधानगर्भं विषमम् । प्रथमे गुणविरोधस्य प्रयोजकान्तरा-
धीनं समाधानं, द्वितीये क्रियाविरोधस्य कारणे कार्यधर्मकल्प-
नाधीनं समाधानमिति विशेषः ॥

तृतीयविषमम्.

इष्टार्थोद्योगतोऽनिष्टावाप्तिश्च विषमं मतम् ॥

अनिष्टावाप्तिरित्यत्र न इष्टावाप्तिरितिष्टावाप्तिशब्देन नञ्-
समासः । इष्टानवाप्तिरित्यर्थः । अन्यश्च न इष्टमनिष्टमितीष्टशब्देन
नञ्समासः । अनिष्टस्थानर्थस्यावाप्तिरित्यर्थः । उक्तमर्थद्वयमप्या-
वृत्तिलभ्यम् । ततश्चाभीष्टार्थमुद्दिश्य किञ्चित्कार्यमारब्धवत इष्टा-
नवाप्तयानिष्टावाप्ती मिलिते एको भेदः, केवलेष्टानवाप्तिः केवला-
निष्टावाप्तिश्चेति प्रत्येकं भेदद्वयमिति त्रयो भेदास्संगृहीता भव-
न्ति । इष्टार्थश्च—स्वस्य किञ्चित्सुखसाधनार्थावाप्तिः दुःखसाध-
नानर्थनिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनानर्थप्रापणं सुखसाधनार्थनि-
वृत्तिश्चेति चतुर्विधः । तेन इष्टानवाप्तिघटिते भेदद्वितयेऽपि चा-
तुर्विध्यम् । अनिष्टश्च—स्वस्य दुःखसाधनानर्थप्राप्तिः, परस्य
सुखसाधनार्थप्राप्तिः, दुःखसाधनानर्थनाशश्चेति त्रिविधः । स्वस्ये-
ष्टाप्राप्तिस्तु गणितेति नानिष्टे गण्यते । तेनानिष्टावाप्तिघटिते भेद-
द्वितयेऽपि त्रैविध्यम् ॥

उदाहरणानि—तत्र स्वसुखसाधनार्थावाप्तिरूपेष्टार्थोद्योगादि-
ष्टानवाप्तौ दुःखसाधनरूपानिष्टप्रतिलम्भे च यथा—

रामं सलक्ष्मणं प्राक्प्राप्ता रक्षस्वसा वृषस्य-
न्ती । तन्मध्ये व्यग्राऽभूद्विग्रा नव्यं मुखे विकार-
मिता ॥ ११११ ॥

रक्षस्वसा शूर्पणखा वृषस्यन्ती कामुकी सती 'अश्वक्षीर-
वृषलवणानामात्मप्रोतौ क्यचि' 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति
वृषशब्दात्क्यञ्यसुक् । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः ।
सलक्ष्मणं रामं प्राप्ता । तयोः रामलक्ष्मणयोर्मध्ये व्यग्रा तत्प-
रिहासवचनैराकुला । ततस्साहसप्रवृत्त्या विग्रा विगता नासिका
यस्यास्सेति बहुव्रीहौ 'वेग्नो वक्तव्यः' इति विशब्दोत्तरस्य
नासिकाशब्दस्य आदेशः । 'विग्नो विगतनासिकः' इत्यमरः ।
लक्ष्मणेन च्छिन्ननासिकोति भावः । अत एव मुखे वदने नव्यं
अपूर्वं विकारं विकृतिं इता प्राप्ता अभूत् । इणः कर्तरि क्तः ।
अत्र व्यग्रेतिशब्दः मुखे आदौ नव्यं नविद्यमानो व्य इति व-
र्णसमुदयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथास्यात्तथा । नशब्देन समासः ।
विकारं तत्रैव वि इत्याकारकं वर्णं इता सती विग्राऽभूदिति
योजना । विग्रेति निष्पन्नेत्यर्थश्चमत्कारी । अत्र सलक्ष्मणं राम-
मुपभोगसुखसाधनरूपस्वेष्टसिद्धयर्थमुपसर्पन्त्याश्शूर्पणखाया न
केवलं तदलाभः अपितु नासिकाच्छेदरूपदुःखसाधनानर्थवाप्तिश्च
निबद्धेति लक्षणसंगतिः । अत्रेष्टसाधनतया निश्चितात्कारणा-
दनिष्टकार्यावाप्त्या उत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानानुरूप्यम् । एवमुत्त-
रत्रापि ॥

यथावा—

त्वद्वज्रकण्ठिकाश्रियमीप्सुस्सौदामनी मुखेऽ-

भिहता । भूत्वाऽसौ रमणीमणि कमले पशुक-
ण्ठबन्धयोग्याऽऽसीत् ॥ १११२ ॥

हे रमणीमणि कमले ! असौ तेजस्वितया प्रत्यक्षदृश्या
सौदामनी विबुत् सुदाम्ना अद्रिणा एकदिगिति विग्रहे 'तैनै-
कदिक्' इति प्राग्दीव्यतीये अणि 'अन्' इति नकारस्य प्रकृति-
भावे 'टिड्ढाण्' इति डीप् । त्वद्वज्रकण्टिकायाः श्रियं तद्वदे-
दीप्यमानतयाऽजस्रं त्वत्कण्ठावस्थानसौभाग्यमिति भावः । ईप्सुः
आप्तुमिच्छुस्सतो अत एव मुखे वदने अभिहता प्रहृता भूत्वेति
लोकोक्तिः । स्वस्वरूपदुर्लभोत्कर्षलिप्सुतया तया त्वद्वज्रकण्टि-
कया मुखोपरिकृतप्रहारेति भावः । पक्षे सौदामनीशब्दव्यक्तिः
मुखे प्रथमभागे अभिहता । असौरमणीत्यत्र असौः रमणीति-
च्छेदः । 'रो रि' इति रेफलोपः । अत एव असौः अविद्यमानः
सौ इत्याकारकवर्णो यस्यास्ता तथोक्ता भूत्वा । सौकारापन-
यने दामनीति निष्पन्नेति भावः । नौरितिबदयं शब्दः । पशुक-
ण्ठबन्धनयोग्याऽऽसीत् 'पशुरज्जुस्तु दामनी' इत्यमरः । दामैव
दामनी । स्वार्थिके अणि प्रकृतिभावडीपौ प्राग्वत् । अत्र सौ-
दामन्याः लक्ष्मीकण्ठाभरणश्रीलाभरूपेष्टसाधनार्थमुद्युज्जानाया न
तदलाभमात्रं किंत्वितिनिहीनपशुकण्ठबन्धनार्हैरज्जुतावासिलक्षणो-
त्कटानिष्टलाभो वर्णितः ॥

यथावा—

दृष्टार्थलाभलोभादुपसर्पन्त्या व्रजेन्दुवदनायाः ।
सद्यस्तनलाभेप्सुर्नीवीमपि शौरिरकृत वत शिथि-
लाम् ॥ १११३ ॥

शौरिः इष्टः अर्थस्य धनस्य लाभः अधिकफलं 'लाभोऽधिकं फलम्' इत्यमरः । तस्मिन् लोभात् । पक्षे अभीप्सितोपभोगरूपप्रयोजनलामलोभादित्यर्थः । उपसर्पन्त्याः समीपमायान्याः ब्रजेन्दुवदनायाः नीवीमपि परिपणमपि; पक्षे कटिवसनबन्धमपि 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपिच' इत्यमरः । परिपणं मूलधनं 'नीवी परिपणं मूलधनम्' इत्यनुशासनात् । शिथिलां नश्वरीं । पक्षे विस्त्रस्तां । अकृत । बनेति खेदे । तत्र हेतुः सद्यस्तनलाभेप्सुरिति । तादात्विकस्वलाभेप्सुरेवायं न त्वन्ययोगक्षेमचिन्तक इति भावः । तत्क्षणवक्षोजपरिरम्भेच्छुरिति वास्तवार्थः । अत्राधिकधनलामार्थिन्या ब्रजविलासिन्या मा भूत्तदवाप्तिः किंतु स्वलाममात्रेप्सुना शौरिणा तन्मूलधनमपि शिथिलितमित्यनिष्टप्रतिलम्भश्च वर्णितः । उपपादितार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायजीवातुकोऽयं विषमोपन्यास इति ध्येयम् ॥

यथावा—

अहमपि विधुरिति मधुरिपुसधर्मतायै निबद्ध-
विस्पर्धः । विधुतोऽमुनाऽन्ततोऽभूत् ग्लौरलसत्ता-
मवाप्य गौरैव ॥ १११४ ॥

पूर्वार्धे स्पष्टार्थम् । ग्लौः मृगाङ्गः अमुना मधुरिपुणा विधुतः तिरस्कृतः अत एव अलसत्तां लसतो भावः लसत्ता न लसत्ता अलसत्ता तां अप्रकाशमानतां । यद्वा अलसः मन्दः स इवाचरतीत्यलसन् तस्य भावः अलसत्ता तां आलस्यमित्यर्थः । अवाप्य मन्दो भूत्वेत्यर्थः । अन्ततः पर्यवसाने गौः पशुरेव अभूत् । न तु भगवत्सधर्मेति भावः । पक्षे ग्लौशब्दः

अन्ततः मध्ये 'अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे स्वरूपेऽग्रेऽन्तिकेऽन्तरे'
इति रत्नमाला । गकारौकारयोरन्तराले इति भावः । विधुतः
उत्सारितवर्ण इति यावत् । अत एव अलसत्तां लस्य लवर्ण-
स्य सत्ता स्थितिः न लसत्ता अलसत्ता लवर्णस्थित्यभावं
प्राप्य गौरेव गौरिति शब्द एवाभूत् । उक्तरीत्या लकारोत्सा-
रणे तथा निष्पत्तेरिति भावः । अत्रापीष्टानवाप्तचनिष्टप्राप्ती पू-
र्ववत् ॥

यथावा—

लतिकास्त्वत्तनुतुलनाकुतुकादभ्येत्य जननि
तद्विधुताः । मुखवर्णविपर्यासात्तिलका भूत्वा व-
नान्तभुवमगमन् ॥ १११५ ॥

हे जननि! अल्पाः लताः लतिकाः, अल्पार्थे विहितेन
कना लतानामतिसौकुमार्यं व्यञ्जितम् । त्वत्तनुलतातुलनाकुतु-
कात् अभ्येत्य अभिमुखमागत्य तद्विधुताः त्वत्तन्वा न्यक्कृताः
अत एव मुखवर्णस्य वदनशोभायाः विपर्यासात् पराभवल-
क्षणवैषण्यार्थादित्यर्थः । पक्षे मुखवर्णयौः आदिमाक्षरयोः ल ति
इत्येतयोः वैपरीत्यात् प्रातिलोभ्यात् तिलकाः वृक्षविशेषाः
भूत्वा 'तिलकः क्षुरकः' इत्यमरः । अनेन लतावस्थावस्थित-
सौकुमार्यस्यापि हानिर्द्योत्यते । पक्षे उक्तरीत्या लतिकाशब्द-
स्तिलका इति निष्पन्न इत्याभिप्रायः । वनान्तभुवं अगमन्
कस्यापि वदनं दर्शयितुमनीशानाः कापि गहनान्तरे न्यलीयन्तेति
भावः । सर्वं पूर्ववत् ॥

यथावा—

हरिनन्दकधुतेतेजास्स्वरुर्विधून्वन् शिरस्स्व-

मथ रोषात् । अभवत्संमुख एत्य स्थितोऽपि
पुनरप्यधः कृतस्तेन ॥ ११९६ ॥

स्वरुः दम्भोल्लिः हरिनन्दकजिगीषुरिति भावः । हरेः भग-
वतः नन्दकेन तन्नाम्ना खड्गेन धुततेजाः अत एव स्वं शिरो
विधून्वन्निति क्रोधानुभावोक्तिः । अथ तत्क्षणमेव रोषात् संमुखे
अग्रभागे एत्य स्थितोऽपि द्वंद्वयुद्धार्थमिति भावः । तेन नन्दकेन
पुनरपि अधःकृतः न्यकृतः अभवत् । सर्वथाऽपि नाजौषीत्
किंतु पराभूत एवासीदिति भावः । पक्षे स्वरुः स्वरुशब्दः शिरः
अग्रभागावस्थितमिति यावत् । स्वं स्वेत्याकारकं वर्णसमुदयं
विधून्वन् । त्यजन् सन् अभवत्संमुख इत्यत्र अभवत् त्संमुखे
इति च्छेदः । अभवत् संमुखे इतिच्छेदपक्षे तकारस्य 'अनचि
च' इति द्वित्वम् । मुखे अग्रभागे त्सं त्सेत्याकारकवर्णसमुदयं
एत्य स्थितोऽपि त्सरुभूत्वा स्थितोपि स्वरुशब्दे मुखगतस्ववर्ण-
लोपे तत्रैव त्सवर्णन्यसने त्सरुरिति निष्पत्तेरिति भावः । तेन
नन्दकेन अधःकृतः मुष्टेः खड्गाधोभागावस्थानादिति भावः । 'त्स-
रुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । अत्र स्वरोर्नन्दकजयरूपेष्ठा-
लाभः अधःकृतत्वरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भश्च श्रेष्ठेण निबद्धः ।
शब्दार्थयोस्तादात्म्यवैभवमीदृशस्थलेषु न विस्मर्तव्यम् ॥

यथावा—

लक्ष्म्या कुचकोकतुलाप्रेप्सुस्स्तवको वको व-
भूवास्तः । इष्टानवाप्तयनिष्टप्राप्ती खलु सूनभागि-
नो नियते ॥ ११९७ ॥

लक्ष्म्या श्रिया कुचकोकस्य स्वकुचचक्रवाकस्य तुलां प्रे

पुः स्तवकः प्रशस्तकुसुमगुच्छः अस्तः निरस्तस्सन् 'नुत्त-
नुन्नास्तानिष्टचूतविद्धाक्षिप्तेरितास्समाः' इत्यमरः । वकः बभूव
कोकसाम्यप्रेषया यतमानो निरस्तः कङ्काख्यो निहीनः खगो-
ऽभूत् न तूत्तमश्रीकुचकोकसदृश इति भावः । किंच वकः शिव-
मल्ली बभूव लक्ष्म्या निरस्तः पाशुपताख्यपुष्पतरुविशेषो बभूवे-
त्यप्यर्थो गम्यते । 'शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बको वसुः ।
इत्यमरः । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्का श्रीदे च रक्षसि' इति
मेदिनी च । लक्ष्मीनिरस्तस्य पाशुपतमतप्रवेशो युक्त एवेति
भावः । पक्षे स्तवकः स्तवकशब्दः अस्तः अविद्यमानस्तवर्णः
बको बभूव । भागो भागधेयं 'भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयै-
कदेशयोः' इति विश्वः 'भागिनं भजते सुखम्' इति प्रयोगश्च ।
सूनः सुष्ठु ऊनः भागः सोऽस्यास्तीति सूनभागी तस्य अति-
मात्रनिहीनभाग्यस्येत्यर्थः । पक्षे भजतीति भागी 'संपृचानुदध'
इत्यादिना भजतेर्धिनृण् 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् ।
सूनानां कुसुमानां भागी तस्य पुष्पभाज इत्यर्थः । सुगममन्यत् ।
अत्रापीष्टानवाप्तचनिष्टप्रतिलम्भौ पूर्ववदेव । अर्थान्तरन्यासाशिरस्क-
श्लेषसंकीर्णता तु विशेषः ॥

यथावा—

तव वर्णमुपजिहीर्षुर्माधव मध्ये स्ववर्णविभ्र-
ष्टः । वकवृत्तिमेव लब्ध्वा बलाहको नाश्रयते
स्म वाचाऽपि ॥ ११९८ ॥

हे माधव ! बलाहकः वारिवाहकः बलाहकशब्दश्च तव
वर्णं अपजिहीर्षुः अत एव मध्ये अन्तरैव स्ववर्णात् विभ्रष्टः ।
पक्षे मध्ये स्ववर्णाभ्यां ला ह इत्येताभ्यां विभ्रष्टः । लाहौ
इत्येतौ वर्णौ विभ्रष्टौ यस्येति वा । वकवृत्तिमेव—

अधोदष्टिर्नैकृतिकस्स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च स बकव्रतिको द्विजः ॥

इत्युक्तप्रकारं बकवृत्तिमेव यद्वा स्वाभीप्सितालाभाद्व-
कवत्तूष्णीं स्थितिमित्यर्थः । कद्वाव्यखगत्वमेव वा । पक्षे ब क
इति वर्णयोः स्थितिमेव लब्ध्वा बलाहकशब्दो लाहवर्णयोरपाये
बकवर्णयोरेव स्थितिं भजत इति भावः । वाचाऽपि नाश्चयते
स 'हेतुकान् बकवृत्तींश्च वाक्मात्रेणापि नाचैयत्' इत्युक्तरीत्या
वाङ्मात्रेणाप्यार्चितो नासीदित्यर्थः । यद्वा बकस्य तिर्यक्त्वान्मनुष्या-
ह्वागवाप्तिर्नासीदेवेति भावः । अत्र बलाहकस्य न भगवद्दर्शाप-
हाररूपेष्टानवाप्तिमात्रं अपितु स्ववर्णभ्रंशाद्युत्तरोत्तरोत्कटानिष्टोप-
लम्भश्च वर्णितः ॥

यथावा—

श्रीस्तनसाम्यं प्रेप्सुः कुलाचलो निश्चितः कु-
लालोऽभूत् । तत्सदृशा इति कलशानपि विद-
धानः किमीप्सितं लब्धा ॥ ११९९ ॥

कुलाचलः निश्चितस्सन् कर्तरिक्तः कुलालः कुम्भकारः
अभूत् । पक्षे कुलाचलशब्दः निर्गतः चकारो यस्य सः निश्चः
निश्चः कृतो निश्चितः कुलालः अभूत् । अत्रापि श्रीस्तनसाम्य-
रूपेष्टानवाप्तिपूर्वकं कुलाचलस्य कुलालत्वरूपानिष्टप्रतिलम्भः ॥

यथावा—

कलभस्तव गतिविभवं सुलभं मत्वा त्वया
प्रतिस्पर्धी । अलभत कशाभिघाताच्छलभत्वं हन्त
वृषभाशिखरिविभो ॥ १२०० ॥

कशायाः 'अश्वादेस्ताडनी कशा' इत्यमरः, अभिघातात् । पक्षे शेन शवर्णेन अभिघातः विलोपनं 'साधनं कृता' इति समासः । कस्य कवर्णस्य शाभिघातः तस्मात् ककारमपनीय शकारन्यस-
नादिति यावत् । कलभः शलभत्वं पतङ्गत्वं कलभशब्दश्शलभ-
शब्दत्वं च ॥

यथावा—

फणिगिरिनायकभामिनि तावकतनुसौकुमार्य-
हरणेच्छम् । कश्याहतेशिरीषं करीषभूतं जग-
ज्जननि जातम् ॥ १२०१ ॥

हरणे इच्छा यस्य तत् हरणेच्छं, शिरीषस्य विकारः पुष्पं
शिरीषं 'द्विहीनं प्रसवे सर्वं' इति क्लीबता । कशामर्हतीति कश्या
अर्हार्थे 'दण्डादिभ्यो यः' इति यः । कशाप्रहारानुगुणतैर्क्ष्येति
यावत् । तादृश्या आहतेः 'कश्यः कशार्ह' इत्यमरः । पक्षे कका-
रेण शिवर्णस्याहतेः शिवर्णस्थाने ककारनिवेशादिति यावत् ।
करीषभूतं शुष्कगोमयवदातिपरुषभूतम्, पक्षे करीषमितिपदं जातं
'तद्वि शुष्कं करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । अत्र शिरीषस्य श्रितनु-
सौकुमार्यलाभरूपेष्टप्रप्तिर्मा भूत, प्रत्युत नैसर्गिकस्वसौकुमार्य-
प्रतीपकार्कश्यरूपानिष्टलाभश्च जात इति ध्येयम् ॥

यथावा—

तपनस्य शरीरं त्वत्तपनीयविमानदीप्तिमा-
दित्सु । अशकतयाऽऽदित एव हि करीरमासीत्स-
रीसृपगिरीन्दो ॥ १२०२ ॥

हे सरीसृपगिरीन्दो ! तपनस्य भानोः शरीरं वपुः शरीर-
पदं च । त्वत्तपनीयविमानदीप्तिं आदित्सु आदातुमिच्छामात्रं
कृतवत् सत् आदितः प्रथमत एव अशक्तया अशक्ततया ।
शक्नोतीति शकं पचाद्यच् । ततो नञ्समासः ततस्तल् । पक्षे-
अशः अविद्यमानशवर्णः कः ककारो यस्मिंस्तत् तस्य भावः
तत्ता तया । शकारलोपेन तत्रैव ककारप्राप्येत्यर्थः । करीरं
वंशाङ्कुरः आसीत् तद्वन्नीलमासीत् । निस्सेजस्कमभूदिति भावः ।
पक्षे करीरमिति निष्पन्नमभूदित्यर्थः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री'
इत्यमरः । अत्र भानोऽशरीरस्य श्रीनिवासकनकविमानदीप्युपा-
दित्सारूपेष्टालाभः करीरत्वरूपानिष्टोपलम्भश्च ॥

यथावा—

चक्रस्त्वत्कुचताप्तयै कमपि भजन्नन्तराप्यवै-
लोम्यम् । क्रकचस्सन्परमुद्भवमेत्याग्रे भवति
वक्रकच एव ॥ १२०३ ॥

हे श्रीरित्यध्याहृत्य संबोधनम् । चक्रः कोकः त्वत्कुचताप्तयै
तावकस्तनजन्मलब्धये अन्तः मनसि कंचिद्देवं स्वप्नीतिदं भानुं वा ।
'मासुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः' इत्यमरः । भजन्नपीति योजना
उपासीनोऽपीत्यर्थः । वैलोम्यं विलोमत्वं 'वृत्तौ चालोमशौ स्तनौ'
इत्युक्तसुलक्षणस्तनत्वाहर्मरोमशत्वं आप्य अपीत्येतदत्राप्यनुषज्य-
ते । तावन्मात्रं प्राप्यापि क्रकचस्सन् करपत्रं भूत्वा अरोमशत्वेन
करपत्रजन्म लब्धवानिति भावः । अग्रे अनन्तरं अन्यं उद्भवं जन्म
'जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः एत्य अलोमशतया क्रकचजन्म-
लब्ध्वाऽपि स्नेष्टार्थासिद्धेर्जन्मान्तरं प्राप्यापीत्यर्थः । वक्रकच एव
वक्रकेश एव भवति न तु स्तनजन्म लब्धवानिति भावः ।

वक्रश्चासौ कचश्चेति विग्रहः । पक्षे चक्रशब्दः वैलोम्यं प्रतिलोमवर्णत्वं आप्य अन्तः मध्ये कमपि कवर्णमपि भजन् क्रकच इति निष्पन्नः । अथ अग्रे क्रवर्णादप्यादौ परं अतिशयितं यथा स्यात्तथा । उद्भवं उद्भूता भा यस्य तं तथोक्तं उद्भूततया भासमानमित्यर्थः । वं वकारं एत्य वक्रकच इति निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

यथावा—

विकलङ्कः कोऽपि खगस्तव वाहत्वेप्सुरविरभूदग्रे । अनुकलमथ विकृतिवशात् खगेन्द्रवाहनं बभूव कलविङ्कः ॥ १२०४ ॥

हे खगेन्द्रवाहन ! भगवन् ! इदं प्रकृतविवक्षितार्थोपस्कारकम् । विकलङ्कः हेतुगर्भमिदं, विकलङ्कत्वाद्धेतोः कोऽपि खगः कशब्दवाच्यो भानुरपि । यद्वा केः खगो विकलङ्कोऽपीति योजना । ईदृशस्यापि विवक्षितेष्टासिद्धिराश्चर्येति भावः । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः, इत्यमरः । कोऽपि खगः यः कश्चिदज्ञातनामा पक्षीत्यर्थोऽप्युपस्कार्यः । 'शरार्कविहगाः खगाः' इत्यमरः । तव वाहत्वं वाहनत्वं खगेन्द्रत्वमिति भावः । ईप्सुः आप्तुमिच्छुः, इच्छा स्वायत्ता न तु फलप्राप्तिरिति भावः । अग्रे आदौ अविः मेषः मूषको वा अभूत् । वस्तुतस्तु अविः अविशब्दवाच्यः तेजोरूपो वा तव भवने वा अभूत् । तन्मण्डलान्तस्स्थितत्वात्तवेति भावः । 'अविर्ना पर्वते सूर्ये मेषे मूषककम्बले । प्राकारे भवने भासि स्त्रो तु पुष्पवतोभुवोः' इति रत्नमाला । 'मूषककम्बले' इत्यत्र आखौ कम्बले चेत्यर्थः इति 'अवयवशैलमेषार्काः' इत्यमरश्लोकव्याख्यानावसरे दशटीकासर्वस्वकारादयः । पक्षे अग्रे आदौ अविः विकारशून्यः त्यक्तविवर्ण इत्यर्थः । अभूत् । अथ अनन्तरं अनु-

कलं प्रतिक्षणं विकृतिवशात् उत्तरोत्तरविलक्षणविकारावासिव-
शात् । पक्षे कलौ ककारलकारौ तयोः पश्चात् अनुकलं 'अ-
व्ययं विभक्ति' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । विकृतिवशात्
वेः वि इत्यकारकवर्णस्य कृतिः करणं न्यसनमिति यावत् । त-
द्वशात् कलविङ्कः खगः चटकाख्यः पक्षी अभूत् । विकलङ्कशब्द
उक्तीत्या प्राथमिकवर्णोत्सारणेन ककारलकारानन्तरं विवर्णन्य-
सनेन च कलविङ्क इति निष्पन्न इति निर्गलितोऽर्थः । अत्र वि-
कलङ्कखगस्य न परमभीष्टभगवद्वाहनतानवासिः अपितु मूषक-
त्वाद्युत्कटानिष्टप्रतिलम्भश्च शब्दार्थतादात्म्यनिबन्धनश्लेषभित्ति-
काभेदाध्यवसायजीवातुक इति विभावनीयम् ॥

यथावा -

तव रुचिलिप्सु परास्तं ध्वस्तसुवर्णं कुसुम्भ-
मम्ब ततः । क्लैब्यं विहाय पुंस्त्वं भजतु तथाऽपि
स्तनेन जीयेत ॥ १२०५ ॥

हे अम्ब ! कुसुम्भं महारजनं कनकं वा । पक्षे कुसुम्भमिति
पदं 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी ।
महारजनं कुङ्कुमकुसुममित्याहुः । तव रुचिं त्विषं लिप्सु अत-
एव परास्तं त्वद्गुचा निरस्तं अत एव ध्वस्तः सुवर्णः शोभ-
नस्वकीयवर्णः सु इत्याकारकवर्णश्च यस्य तत्तथोक्तं सत् । ततः
ईदृशावस्थावाप्तयनन्तरं क्लैब्यं अधृष्टतां नपुंसकलिङ्गतां च वि-
हाय पुंस्त्वं पौरुषं भजतु कलशः करिकुम्भो वा जायताम् । पक्षे
पुलिङ्गत्वं भजतु । सु इति वर्णोत्सारणेन कुम्भ इति पुलिङ्गो
निष्पद्यतामिति भावः । कुम्भशब्दो हि 'कुम्भौ घटेभमूर्धनौ'
इति पुंस्त्वेनानुशिष्टः । तथाऽपि तवेत्येतदनुषज्यते । तव स्तनेन

स्वतस्सिद्धपुंस्त्वेनेति भावः । एकवचनस्य एकेनैव सुकरे जये
न द्वाभ्यामपि सन्नद्धव्यमित्यभिप्रायः । जीयेत अभिभूयेत । ज-
यतेरत्राभिभवार्थकत्वात्सकर्मकता । तदुक्तं हरिणा—

जयिर्जयाभिभवयोरद्यर्थेऽसावकर्मकः ।

उत्कर्षप्राप्तिराद्यर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥

इति । अत्र कुसुम्भस्य न स्वेप्सितालाभमात्रं अपितु रूपा-
न्तरग्रहणेऽप्यवर्जनीयोऽनिष्टप्रतिलम्भश्च निबद्धः ॥

यथावा—

इष्टत्वद्वदनतुलाऽनाप्तयाऽऽद्यन्तक्षरः क्षपाकर
एषः । क्षेत्रं परमपि विन्दन् क्षपाकरः पाकरस-
हितोऽम्ब प्राणीत् ॥ १२०६ ॥

हे अम्ब ! एषः क्षपाकरः चन्द्रमाः क्षपाकरशब्दश्च । इष्टा
स्वाभिलषिता या त्वद्वदनतुला तस्याः अनाप्तया आद्यन्तावभि-
व्याप्य आद्यन्तं आपादमस्तकं आजन्मनिधनं वा क्षरः क्षीण-
स्सन् आद्यन्तयोः शुक्लप्रतिपदमावास्ययोः क्षरः क्षीण इति च ।
पक्षे आद्यन्तौ क्षरौ क्षकाररेफौ यस्य स तथोक्तः परं अन्यत्
क्षेत्रं शरीरं उत्तमं सिद्धस्थानं वा 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्ध-
स्थानकलत्रयोः' इति मेदिनी । कमपि भगवदभिव्याक्तिक्षेत्रमि-
त्यर्थः । विन्दन्नपि । पक्षे क्षेत्रं इति भिन्नं पदं क्षेत्रं त्रिमिति योज-
ना । क्षेत्रं परं क्षकारमात्रे त्रं विन्दन् क्षकारस्थाने त्रैतिवर्णसमु-
दायं प्राप्नुवन्नित्यर्थः । त्रपाकरः लज्जाश्रित एव पाकरसेन हितः
भोक्तृभ्यस्सौहित्यरूपहितकारी माहनसिकस्सन्निति भावः । प्रा-
णीत् अजीवत् । पक्षे त्रपाकर इति निष्पन्नः पाकर इति वर्ण

सहितः क्षकारमात्रे वर्णान्तरं प्राप्नोऽपि पाकर इति वर्णानुप-
व्यामविकृत एव सत्तामलभतेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव इष्टानवा-
प्तचनिष्टप्राप्ती ॥

यथावा—

सुरमान्विताऽपि हरिमुखभवस्मितात्प्रेप्सुरुत्तमं
वर्णम् । लोपितभूयोवर्णाऽसुरमा भिल्लयेव सुरभि-
मल्लयासति ॥ १२०७ ॥

सुरभिमल्ली वसन्तसंबन्धिमल्लिकाकुसुमम् । सुरभिसंबन्धि-
त्वकथनान्मल्लिकाया वर्णसौरभाद्यतिशयः प्रत्याय्यते । सुरभिः
मनोज्ञा मल्ली मल्लानाम् खुरळीखेलनपरा जातिविशेषाः, तज्जा-
तिस्त्रीत्यप्यर्थोऽनुसन्धेयः । पक्षे सुरभिमल्लीशब्दश्च । तयोस्तादा-
त्म्यम् । शोभना च सा रमा श्रीः तयाऽन्विताऽपि । सुराणां मा ल-
क्ष्मीः तदन्विताऽपीति वा । अपिशब्देन तावता अपर्याप्तत्वं गम्यते ।
हरेः भगवतः मुखभवं यत् स्मितं तस्मादपि स्मितवर्णादपीति
यावत् । स्मितस्य मुखभवेति विशेषणेन ब्राह्मणवर्णत्वं गम्यते ।
उत्तमं वर्णं प्रेप्सुः । तेनेति शेषः स्मितेनेत्यर्थः । लोपितः भूयान्
वर्णो नैसर्गिको यस्यास्सा तथोक्ता । अत एव असुरमा सुष्ठु
रमत इति सुरमा पचाद्यच् । ततो नञ्त्तत्पुरुषः हर्षविरहितेति
यावत् । भिल्ली किराती आसीत् मल्लजातेरपि निहिनजाति-
रभूदिति भावः । मल्ली भिल्लीत्युभयत्रापि जातिलक्षणो ङीष् ।
पक्षे लोपिताः भूयांसो वर्णाः अक्षराणि यस्यास्सा ‘छिन्न-
भूयष्टधूमा’ इत्यादावल्पावशिष्टधूमतेत्यादिवत् अल्पावशेषिता-
क्षरेति भावः । लुप्तान्वर्णानेव दर्शयति—असुरमेति । सु र

मेति वर्णत्रितयविधुरा अतएव भिल्लीति आसीत् । सुरभिमल्ली-
शब्दे सुरमेति वर्णावलीलोपे भिल्लीति वर्णद्वयस्यैव पारिशे-
ष्यादिति भावः । अत्र सुरभिमल्ल्याः भगवद्वदनस्मितादप्याधिक-
वर्णलिप्सारूपेष्टालाभः स्ववर्णभ्रंशाद्यनिष्टप्रतिलम्भश्च शब्दार्थता-
दात्मचावलम्बिश्चेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसाम्राज्येन निर्वृयद्धः ॥

यथावा—

त्वद्वृत्तिमीप्सुचौर्यादणकोऽच्युत वारणोऽन्तरा-
सन्नः । वानरतामापापररूपाप्तया तदनु वान एवा-
भूत् ॥ १२०८ ॥

हे अच्युत ! वारणः गजः वारणशब्दश्च चौर्यात् त्वद्वृत्ति-
र्इप्सुः अत एव अणकः गर्ह्यः 'खेटगर्ह्याणकास्समाः' इत्यमरः ।
पक्षे अविद्यमानणकारस्सन् अन्तरा इच्छाचौर्ययोर्मध्य एव सन्नः
विशीर्णः सदेर्विशरणार्थकात्कर्तरि क्तः । 'रदाभ्यां' इति नि-
ष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम् । पक्षे अन्तरा णकारापगमानन्त-
रमवशिष्टवार इति वर्णद्वितय मध्ये सन् विद्यमानः नः नकारो
यस्य स तथोक्तस्सन् वानरतां लुवगतां वानरशब्दतां च आप
प्राप्तवान् । तदनु अपररूपस्य ततोऽपि निहीनरूपस्य आप्तया ।
पक्षे अपरं अपगतरेफं यद्रूपं तस्य आप्तया । रेफोत्सारणेनेति
यावत् । वान एव शुष्क एव अभूत् । 'वानश्शुष्कफले शुष्के
सीवने गमने कटे' इति हेमचन्द्रः । पक्षे वानशब्दः अभूत् ।
अत्र वारणस्य भगवद्वृत्तिस्तेयरूपेष्टानवाप्तिः अणकत्वाद्यनिष्टप्र-
तिलम्भश्च निबद्धः ॥

यथावा—

नीलाम्बर भगवंस्तव चेलाकारं परं परिप्रेप्सुः ।

विनयन्नप्यात्मानं वनराशिः प्रान्ततो वराशिरभूत्

॥१२०९॥

हे नीलाम्बर बलभद्र भगवन् ! 'नीलाम्बरो रोहिणेयः' इत्यमरः । वनराशिः जलधिः वनराशिशब्दश्च । परं उत्कृष्टं तव चेलाकारं वसनस्य नीलरूपं तत्तुल्यतामित्यर्थः । परिप्रेप्सुः अत एव आत्मानं स्वं विनयन्नपि तद्रूपग्रहणयोग्यतार्थं शिक्षयन्नपि । पक्षे विनं कुर्वन्विनयन् विगतनकारं कुर्वन् सन् प्रान्ततः पर्य-वसाने वराशिः स्थूलपटः 'वराशिः स्थूलशायकः' इत्यमरः । अभूत् अन्यत्र वराशिरिति निष्पन्न इत्यर्थः । अत्र भगवद्वलभद्र-दिव्यांशुकरूपलक्षणेष्टालाभः स्थूलपटत्वरूपानिष्टप्रतिलम्भश्च वन-राशेर्वर्णितः ॥

यथावा—

भुव इव तवाप्यनन्त प्राप्तुं यद्यंशुकत्वमुद्यु-
ङ्क्ते । आद्याकारहासाद्वाराशिस्स्याद्वाराशिरेव तदा ॥

हे अनन्त ! उल्लङ्घितत्रिविधपरिच्छेद भगवन् ! वाराशिः ज-लधिः भुव इव परिच्छिन्नया भूमेरिव तत्रापि अपरिच्छिन्नस्य भवतोऽपि अंशुकत्वं सूक्ष्मांम्बरत्वं 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्रत्न-मात्रोत्तरीययोः' इति मेदिनी । प्राप्तुं यदि उद्युङ्क्ते तदा आ-द्याकारस्य प्राथमिकस्वस्वरूपस्यापि हासात् संकोचात् वराशिः स्थूलपट एव स्यात् न तु सूक्ष्मश्लाघ्यतमभवादिव्यांशुकमिति भावः । वाराशिशब्दः प्राथमिकस्य आवर्णस्य ह्रस्वत्वाद्वाराशि-रिति निष्पन्न इति वस्तुस्थितिः । अत्रापि पूर्ववदेव विषमम् संभावनसंकीर्णत्वं विशेषः ॥

यथावा—

द्विजजनिभुवमच्युत तव वदनं द्विजराजताम-
दात्पूर्णन्दुः । वशयितुमिच्छुः क्रमशो मलिनात्मा-
ऽविप्रभामुपाजीवदहो ॥ १२११ ॥

हे अच्युत! पूर्णन्दुः द्विजराजतामदात् अहं ब्रह्मणानां
राजेति गर्वात् 'सोम एव नो राजेत्याहुर्ब्राह्मणीः प्रजाः' इति
श्रुतेः । द्विजजनिभुवं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानं 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमा-
सीत्' इति श्रुतेः । तव वदनमपि वशयितुं स्ववशे विधातुं
ईच्छन् सन् क्रमशः क्रमेण मलिनात्मा ईदृशसंकल्पेन पापिष्ठ-
स्सन्, असितपक्षे कलापचयेन निष्प्रभशरीर इति वस्तुस्थितिः ।
अविप्रस्य अब्राह्मणस्य शूद्रस्य भां वर्चः, स्वस्य ब्राह्मणराजताप्र-
ख्यापनाय तज्जनिस्थानभूतभगवन्मुखवशीकरणप्रवृत्तस्त्वयमेवा-
ब्राह्मणतामवापेत्यर्थः । पक्षे अवेः भानोः तेजः उपाजीवत् उपजीव्य-
त्वेनाभ्युपैदित्यर्थः । दर्शे चन्द्रमसः रविसंबन्धस्य तद्वत्तत्तेजस्त्वस्य-
च श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वात् । आहुश्च ज्योतिर्विदः—'सलिलमये श-
शिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति' इति ।
अत्रापीष्टानवाप्तचनिष्टप्राप्ती स्पष्टे ॥

यथावा—

यशसा मराळिका तव विजिताऽमाळिर्भव-
न्त्यथ कथंचित् । राका सती स्मितरुचाऽन्ततोऽ-
म्ब कारास्थिता ह्यवाङ्मूर्धा ॥ १२१२ ॥

हे अम्ब! मराळिका हंसी त्वद्यशस्साम्यमभिलषन्तीति
भावः । तव यशसा विजिता सती अत एव अमाळिः अमा-

वास्यायास्सखी भवन्ती सती 'आळिस्सखी' इत्यमरः । मालिना भवन्तीति यावत् । पक्षे अमा आळिः इति च्छेदः । मकार-
ळिकाराभ्यां शून्या सतीत्यर्थः । अथ कथंचित् महता प्रय-
त्नेन । पक्षे मकाराळिकारत्यागक्लेशेनेत्यर्थः । राका पूर्णनिशाकर-
पूर्णमा सती वैशद्यं संपादितवतीति यावत् । मराळिकेति
शब्दव्यक्तिः त्यक्तमकाराळिकारत्वेन राकेति निष्पन्नेत्यर्थः । तव
विजितेत्येतत्पदद्वयमप्यनुषज्यते । तव स्मितरुचा तदवस्था-
लोकनजनितमन्दहासतिषा विजिता सती अन्ततः पर्यवसान-
दशायां अवाङ्मूर्धा अधःकुशिरास्सत्यापि कारास्थिता बन्ध-
नालयस्था । हीत्यवधारणे । अभूत् उक्तदुरवस्थामेवाप्नोत् न
तु स्वाभीष्टमिति भावः । पक्षे अवशिष्टा राकेति शब्दव्यक्ति-
विलोमत्वे कारेति निष्पन्नाऽभूदित्यर्थः । अत्र मराळिकायास्सर्व-
धाऽपि श्रीयशस्मितरुचिसाम्यरूपेष्टालाभः मालिन्याद्यनिष्ठावा-
सिश्च शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषावलम्बिनी ॥

यथावा—

त्वत्कचकलापलक्ष्म्या स्वकलापच्युतिमुपेत्य
वचनीयः । कनकगिरीशविलासिनि कपीशता-
मश्रुते कलापीशः ॥ १२१३ ॥

हे कनकगिरीशविलासिनि! कनकगिरिः वेङ्कटाद्रिः । क-
लापीशः मयूरवरेण्यः त्वत्कचकलापलक्ष्मीप्रेप्सुरितिभावः । अत
एव त्वत्कचकलापलक्ष्म्या हेतुभूतया स्वकलापस्य स्ववर्हस्य
च्युतिं हानिं एव वचनीयः स्वकनीयस्त्वमविगणय्य महनीय-
रमाकचकलापतौल्यलिप्सुस्त्वकलापस्यैव हानिमवाप्य लोकैर्गर्ह-

णीयस्सन्निति भावः । कपीशतां कीशोत्तमतां अश्नुते स्वाभी-
ष्टालभानिष्ठाभ्यागमाभ्यां आकुलमनाः कपिवदतिमात्रचपलो भव-
तीति भावः । अन्यत्र कलापीशशब्दः स्वकस्य स्वकीयस्य
लावर्णस्य अपच्युतिं प्रच्यवनं एत्य वचनीयः वक्तुमर्हश्चेत्
कपीश इति निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

यथावा—

त्वत्फालरुचा ध्वस्ता विकलाऽच्युत विधुकला
कमपि वर्णम् । अप्राप्तागतपूर्वाकारा तत आवि-
ला समजनिष्ट ॥ १२१४ ॥

हे अच्युत ! विधुकला चन्द्रकला त्वत्फालविडम्बनेच्छु-
रिति भावः । त्वत्फालरुचा त्वदीयललाटसुषमया ध्वस्ता परा-
भूता अत एव विकला अवयववैकल्यं प्राप्ता कमपि यं कंचि-
दपि वर्णं रूपं अप्राप्ता नैतावदेव गतपूर्वाकारा ध्वस्तप्राचीन-
स्ववर्णा सती ततः आविला अनच्छा समजनिष्ट 'कलुषोऽनच्छ
आविलः' इत्यमरः । पक्षे विधुकलेति शब्दव्यक्तिः अर्थगतस्य
स्त्रीत्वस्य शब्द आरोप इत्यसकृदवोचाम । ध्वस्ता धुः अस्तः
निरस्तः यस्यास्सा तथोक्ता निरस्तधुवर्णा सतीत्यर्थः । विकला
विकलेति निष्पन्ना सती कमपि क इत्याकारकवर्णमपि अप्राप्ता
विगतककारेति यावत् । आगतपूर्वाकारा आगतः अधिगतः पूर्वः
सर्ववर्णैभ्यः प्रथमः आकारः आ इति वर्णः यस्यास्सा तथोक्ता
सती आविला समजनिष्ट । विधुकलाशब्दो धुवर्णलोपे विकलेति
निष्पन्नः ततः ककारलोपे आदावाकारप्राप्तौ चाविलेति निष्पन्न
इति निर्गलितोऽर्थः । अब्रापीष्टावाप्तचनिष्टप्राप्ती स्पष्टे ॥

यथावा—

इक्षुरसोऽम्ब त्वद्वाग्रसदूरधुतस्सदासतां विभ्र-
त् । कमपि भजन्नन्तेऽभूदिक्षुरको नास मधुप-
भोग्योऽपि ॥ १२१५ ॥

हे अम्ब ! सः स्वादुत्वेन जगद्विदितः इक्षुरसः रसालासव
इति यावत् । त्वद्वाग्रसादप्युत्कर्षेऽप्सुरिति भावः । त्वद्वाग्रसेन
दूरधुतः अत एव दासतां किंकरतां विभ्रदपि अन्ते अन-
न्तरं कमपि भजन् ब्रह्माणमुपासीनोऽपि इक्षुरकः क्षुद्रकण्टाकि-
वृक्षाविशेष एवाभूत् न तु त्वद्वाग्रसादुत्कृष्टः । अत एव मधुपानां
शीधुपातृणां मधुकराणामिति च । भोग्योऽपि नास नासीत् ।
आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । 'मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वी-
क्षति' इत्युक्तेरिति भावः । पक्षे इक्षुरसशब्दः सदा असतां
अविद्यमानसकारतां विभ्रत् ध्वस्तसकार इत्यर्थः । अन्ते अव-
साने कं कवर्णमपि भजन् प्राप्नुवन् सन् इक्षुरक इति निष्पन्न
इत्यर्थः । अत्रेक्षुरसस्य इष्टानवाप्तिरनिष्टप्रतिलम्भश्च स्पष्ट एव ॥

यथावा—

स्वरतोऽम्ब वल्लकी तव धुता तुलयितुं वचांसि
कीरीभावम् । यान्त्येव वल्लरीत्वं याता सुकुमार-
तापराभूताऽभूत् ॥ १२१६ ॥

हे अम्ब ! वल्लकी वीणा त्वत्स्वरतुलनेच्छुरिति भावः ।
तव स्वरतः कण्ठस्वरेण धुता सती तव वचांसि तुलयितुं
कीरीभावं शुकीभावं यान्त्येव गच्छन्त्येव वल्लरीत्वं कुसुममञ्ज-
रीत्वं याता । कीरीभावावाप्तयवसर एव वल्लरी बभूवेत्यर्थः ।

अथ सुकुमारतया सौकुमार्येण पराभूता अभूत् । पक्षे वल्लकी-
शब्दः कीरीभावं कीवर्णस्य रीवर्णत्वं कीवर्णापनयनेन रीव-
र्णन्यसनामित्यर्थः । यान्त्येव सती वल्लरीति निष्पन्नेत्यर्थः । अत्र
वल्लक्या ईप्सितालाभः अनिष्टपरंपरावाप्तिश्च द्रष्टव्या ॥

यथावा—

नारायण तव कीर्तिभिरैरावत एव भग्नमुख-
वर्णः । वलतेत्रपावलीढः पारावततामवाप्य वन-
सीम्नि ॥ १२१७ ॥

भग्नः मुखवर्णः वदनतेजः आदिवर्णश्च यस्य स तथोक्तः ।
अत एव त्रपया लज्जया अवलीढः । पक्षे अत्र पावलीढः इति
च्छेदः अत्र निरस्तमुखवर्णस्थाने पावलीढः पावर्णेन युक्तः पा-
रावततां कपोततां तद्गङ्गूषवर्णतामिति यावत् । पक्षे पारावत-
शब्दतामित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्रापि भगवत्कीर्तितौल्येप्सो-
रैरावतस्य इष्टालाभानिष्टप्राप्ती वर्णिते ॥

यथावा—

भ्रष्टस्वाद्याकारस्त्वद्गाम्भीर्येप्सुरथ धुतोऽकूपा-
रः । आपद्यासारत्वं श्रीपरिवृढ कूपमात्ररूपम-
वाप ॥ १२१८ ॥

हे श्रीपरिवृढ ! अकूपारः सिन्धुः त्वद्गाम्भीर्येप्सुः अत एव
धुतः त्वयेति शेषः । अत एव भ्रष्टः स्वस्य आद्यः प्राथमिकः
आकारो रूपं गाम्भीर्यादिकं यस्य स तथोक्तः । भ्रष्टः स्वाद्यः
रुच्यः आकारो यस्येति च । अत एव असारत्वं विबलत्वं नी-

रसत्वं च आपद्य प्राप्य कूपः प्रमाणमस्य कूपमात्रं तत्तुल्य-
प्रमाणमित्यर्थः । तादृशं च तत् रूपं अवाप । अगभीर आसी-
दिति भावः । पक्षे अकूपारशब्दः भ्रष्टः स्वस्य आद्यः प्राथ-
मिकः अकारः अ इति वर्णो यस्य स तथोक्तः । द्वितीयाकार-
व्यावृत्त्यर्थमाद्याकार इत्युक्तम् । असारतां आश्च रश्च आरौ
ताभ्यां सह वर्तत इति सारः न सारः असारः तस्य भावः
तत्ता तां आकाररेफरूपव्यञ्जनविहीनतामित्यर्थः । आपद्य कूपावेव
कूपमात्रं तथोक्तं रूपं अवाप । आद्याकारस्य पकारोत्तराकार-
रेफव्यञ्जनयोश्चापायेन कूप इति वर्णद्वयमात्रावशेषितं रूपमल-
भतेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव विषममनुसन्धेयम् ॥

यथावा—

कलभाधीशस्वकरे त्वदूरुभेप्सुस्त्वया कृतो
विकलः । भाधीशोऽप्यस्तु ततश्चरणेन नखेन
वा समः किं स्यात् ॥ १२११ ॥

हे भगवन् ! कलभाधीशः गजराजः स्वकरे त्वदूर्वोः भां
ईप्सुः अत एव त्वया विकलः निस्तेजाः रलयोरभेदात् विकरः
शुण्डाविधुर इति वा कृतः । ततः भाधीशः भानां आदन्तोऽयं
भाशब्दः भासामित्यर्थः, अधीशः सहस्रांशुः भानां ताराणां
अधीशः चन्द्रमाः अपिवा अस्तु । तत इत्याद्यर्थ्यते । ततः
एवं भणनादपि चरणेन तवाङ्घ्रिणा नखेन वा समः स्यात्
किम् । भानुत्वेऽप्यारुण्यच्चरणतुल्यः इन्दुत्वेऽपि विशदिमादिना
नखतुल्यो वा न स्यादिति भावः । अन्यत्र कलभाधीशशब्दः
ककारलकारविधुरितः भाधीश इति निष्पद्यत इत्यर्थः । पूर्वव
द्विषमम् ॥

यथावा—

त्वद्वचनरसधुतत्वाद्व्यपयातायाऽवसत्तिमत्स्वान्ता । सा मृद्वीका स्वामिनि कामं स्यान्मृत्तिकैव को विशयः ॥ १२२० ॥

हे स्वामिनि ! या मृद्वीका द्राक्षा 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । त्वद्वचनरसलिप्सुरिति भावः । त्वद्वचनरसेन धुतत्वात् व्यपयाता दूरं क्वापि गता सती अवसत्तिः अवसादः सोऽस्यास्तीति अवसत्तिमत् स्वान्तं हृदयं यस्यास्तथाभूता आभूदिति शेषः दीनमानसाऽभूदित्यर्थः । सा मृद्वीका कामं मृत्तिकैव स्यात् मृदाकारतामेवापद्येत । तद्वच्चीरसा संपद्येतेति भावः । पक्षे धुतत्वाद्ध्व्यपयातेत्यत्र धुतत्वात् द्व्यपयातेति च्छेदः । धुतत्वात् व्यपयातेति प्राथमिकच्छेदपक्षे दकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वं, याऽवसत्तिमत्स्वान्तेत्यत्र या अवसत् तिमत्स्वान्तेति च्छेदः । या मृद्वीकेति शब्दव्यक्तिः द्व्यपयाता द्वी इत्याकारकवर्णादपगता । द्वी इत्याकारकवर्णः अपयातो यस्या इति वा । उत्सारितद्वीवर्णेत्यर्थः । त्तिः द्वित्वघटितस्तिकारः सोऽस्यास्तीति त्तिमान् स्वान्तः स्वान्तरं यस्यास्सा तथोक्ता सती अवसत् अवात्सीत् । अस्मिन् पक्षे अवसत्तिमदित्यत्र तकारत्रये 'झरो झरि सवर्णे' इति द्वितीयतकारस्य लोपे अर्थद्वयेऽपि द्वितकारत्वं द्रष्टव्यम् । 'अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे स्वरूपेऽग्रेऽन्तिकेऽन्तरे' इति रत्नमाला । मृत्तिकैव स्यात् उक्तरीत्या मृत्तिकेति निष्पद्येतेत्यर्थः । अत्र मृद्वीकाया न परं श्रीवचनरसालाभः अपितु मृत्तिकात्वरूपोत्कटानिष्टप्राप्तिः ।

यथावा—

दिवमेत्य शचीपतिरिति नहुषोऽभिख्यातिलि-
प्स एवाथ । शप्तोऽभिख्याहीनः पाराङ्मुख्या-
च्छ्रियस्तिलिप्सोऽभूत् ॥ १२२१ ॥

नहुषः प्रसिद्धः दिवं स्वर्गं एत्य ऐन्द्रं पदमासाद्येति यावत् ।
शचीपतिरिति अभिख्यातौ लिप्सा यस्य स तथाभूतस्सन्नेव ।
अथ ईदृशसंकल्पानुपदमेव श्रियः लक्ष्म्याः पाराङ्मुख्यात् शप्तः
मुनिनेति शेषः । अभिख्याहीनः तेजोविधुरः तिलिप्सः अजगरः
अभूत् । यद्यपि 'अथ गोनसे । तिलिप्सस्स्यात्' इत्यनुशासनात्
गोनसाख्यमहाहिविशेषवाच्येव तिलिप्सशब्दः, न त्वजगरवाची
'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यनुशासनात् । तथाऽपि तयो-
र्गोनसाजगरयोर्ग्राहनक्रयोरिव यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यानादरेणाभेदः क-
विसमयासिद्ध इति ध्येयम् । तिलिप्सशब्दं तिलिप्स इति केचि-
त्पठन्ति । अस्माभिस्तु तिलिप्स इति प्रचुरपाठमनुसृत्यायं वि-
च्छित्तिविशेषः प्रदर्शितः । 'तिल गतौ' तेलतीति तिलिः 'इक्कु-
ष्यादिभ्यः' इति इक् जङ्गमं वस्तु । तं प्लाति भक्षयतीति
तिलिप्सः । 'प्ला भक्षणे' आदादिकादस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे'
इति कः । यद्वा 'तिल स्नेहने' तुदादिः तिलनं तिलिः, तेन
प्लातीति तथोक्तः । यथाकथञ्चिदर्थप्रदर्शनमिदम् । नात्रावयवार्थं
विशेषतोऽभिनिवेष्टव्यं रूढशब्दत्वादस्य । अत्र नहुषस्य शची-
पतित्वख्यातिलामलक्षणेष्टानवाप्तिपूर्वकाजगरत्वरूपाद्यानिष्टलाभो-
निबद्धः । पक्षे अभिख्यातिलिप्सशब्दः अभिख्येति वर्णपङ्क्ते-
र्विरहे तिलिप्स इत्यवशिष्यत इत्यर्थः ॥

यथावा—

ननु मेचकीबुभूषुस्तव बहुधामापहरणतः कोऽ-
पि खगः । पापस्सन्पेचकतामाप गतः कृष्ण
हन्त विशदांशुकताम् ॥ १२२२ ॥

ननु हे कृष्ण! इदं वक्ष्यमाणार्थोपस्कारकम् । विशदां
स्फुटां शुकतां कीरत्वं गतः प्राप्तः कोऽपि खगः शुक इत्यर्थः ।
बहु यथास्यात्तथा मेचकीबुभूषुः स्वकीयहरितवर्णस्य नातीव-
मेचकत्वादतिश्यामलीभवितुमिच्छुरित्यभिप्रायः । यद्वा विशदाः
अंशवो यस्य स तथोक्तः, कप्, पाण्डुरवर्ण इत्यर्थः । तत्तां गतः
प्राप्तः कोपि खगः हंस इति भावः । मेचकीबुभूषुः असिती-
भवितुमिच्छुः । अभूततद्भावे चिवः । पक्षे मेचकाः चन्द्रकाः अस्य
सन्तीति मेचकी मयूरः बुभूषुः 'मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके
श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः'
इति मेदिनी । 'मेचकश्चन्द्रके ध्वान्ते नीले ना तद्वति त्रिषु'
इति रत्नमाला च । तव धाम्नः त्विषः नीलिम्न इत्यर्थः । अप-
हरणतः अपहाराद्धेतोः पापः पातकी सन् 'अथ त्रिषु द्रव्ये
पापपुण्यसुखादि च, इत्यमरः । पेचकतां उलूकतां आप हन्तेति
विषादे । वस्तुतस्तु कोपि खगशब्दः बहुधा मेचकीबुभूषुः मे-
चकशब्दो भवितुमिच्छुः, मः म् इति हल्मात्रस्य आपहरणतः ईष-
दपहारात् पं प् इति व्यञ्जनं आप्नोतीति पापः तथाभूतस्सन्
पेचकतां पेचकशब्दतामाप मेचकशब्दो बुभूषुरुक्तरतीत्या पेचक-
शब्दोऽभूदित्यर्थः । अत्र शुकस्य हंसस्य वा मयूरतां प्राप्तोर्न
केवलं तदलाभः अपितु पेचकत्वरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भः । अयं
च शब्दार्थतादात्म्यवैभवासादितमहिमश्लेषभित्तिकाभेदातिशय-
निर्व्यूढः ॥

पषूदाहरणेषु प्रायेणोपमामूलकत्वं अप्रस्तुतप्रशंसागर्भत्वं श्लेषोत्तम्भितत्वं च द्रष्टव्यम् । एवमिष्टानवाप्तयनिष्टप्राप्त्युभयकृता उत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानुरूपता सामान्यतो दर्शिता । पूर्वोक्तचतुर्विधभेदाया इष्टानवाप्तेः पूर्वोक्तत्रिविधभेदेनानिष्टेन संसृष्टौ इयमेव द्वादशविधा भवति । तत्र स्वस्य सुखसाधनवस्त्वनवाप्तिदुःखसाधनवस्तुप्राप्तिरूप उभयभेदस्तावदुदाहृतः ॥ स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्तिदुःखान्तरसाधनावाप्तिरूपद्वयं यथा—

तरलत्वं विजिहासुर्द्युमणिस्तव हारमध्यरत्नत्वम् । प्राप्यापि न तदहासीत्परंतु तत्रास वत वृषाद्रिमणे ॥ १२२३ ॥

द्युमणिः तरणिः स्वर्लोकरत्नमित्यपि गम्यते । तरलत्वं स्वस्य चापल्यं षिद्रत्वं वा भास्वरत्वमिति तु वस्तुस्थितिः । ‘तरलं चञ्चले षिद्रे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम्’ इति मेदिनी । विजिहासुः तव हारमध्यरत्नत्वं प्राप्यापि तत् तरलत्वं नाहासीत् नात्याक्षीत् । पुनरपि तरलत्वेमवापद्यतेत्यर्थः । हारमध्यगत्वात्तरलसंज्ञो बभूवेति वस्तुस्थितिः । परंतु तत्रास त्रासाख्यं मणिदोषमवाप्सीत् बिभायेति वा अर्थः । ‘त्रासो भीमणिदोषयोः’ इति विश्वः । पक्षे तत्र आस इति च्छेदः । तत्र हारमध्ये । आस दिदीपे इत्यर्थः । ‘अस दीप्तौ’ लिट् । अत्र द्युमणेस्तरलत्वरूपदुःखसाधनवस्तुनिवृत्त्युद्यमात्तदनिवृत्तिः त्रासरूपदुःखान्तरसाधनावाप्तिश्च निबद्धा । इदमेवानर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदनवाप्तिरनिष्टान्तरप्राप्तिश्चेति व्यवह्रियतेऽन्यत्र ॥ श्लेषमिक्तिकाभेदाध्यवसायोत्तम्भितमिदम् ॥

परस्य दुःखसाधनप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्योगात्तदनवाप्तिः स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

हिंसितुमना भवन्तं कंसरिपो स्तन्यदानतः
काचित् । हिंसामाप नृशंसा पुंसामवतंस बहु-
तरां सैव ॥ १२२४ ॥

अत्र सैवेत्यनेन भगवदनिष्टप्रापणाभावो दर्शितः ॥

यथावा—

राघव तव प्रतापप्रदीपनिर्वापणाय कृतयतनाः।
निशिचरबलपतिशलभास्सुलभं निर्वापणं स्वय-
मविन्दन् ॥ १२२५ ॥

निर्वापणाय शमनाय । निर्वापणं शमनं निधनं च । 'नि-
र्वापणं संज्ञपनम्' इत्यमरः । अत्र निशिचरबलपतिशलभानां रघु-
वरप्रतापप्रदीपनिर्वापणरूपेष्टार्थसमुद्योगात्तदनवाप्तिः प्रत्युत स्वेषा-
मेव तदनिष्टप्राप्तिः । रूपकसंकीर्णमिदम् ॥

यथावा—

बन्धुं जगतां बन्धुं नन्दवधूस्त्वां गुणैः प्रयस्य-
न्ती । सन्दानिता गुणैस्ते नन्दात्मज सैव मन्द-
विस्पन्दा ॥ १२२६ ॥

त्वां गुणैः रज्जुभिः बन्धुं नद्धुं 'बन्ध बन्धने' अस्मा-
त्तुमुन् । नकारदकारधकारसंयोगः । ते तव गुणैः रज्जुभिः सौ-
शील्यादिकल्याणगुणैश्च । अत्र यशोदाया न केवलं स्वनन्दन-
बन्धनप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । अपितु तद्गुणैरात्मन एव बन्धनरूपा-
निष्टप्रतिलम्भः । अस्य बन्धस्यानिष्टत्वं च गुणशब्दोपात्तार्थद्व-
यश्लेषाभित्तिकाभेदाध्यवसायनिर्व्यूढम् ॥

यथावा—

त्वद्रूपमभिबुभूषुं विभग्नवदनं विधाय जीमूत-
म् । वेधाः क्रोधान्मुमुवे भग्नमुखोऽयं भवत्यतो
मूतः ॥ १२२७ ॥

वेधाः ब्रह्मा तव रूपं स्निग्धश्यामलिमानं अभिभूषुं अभि-
भवितुमिच्छुं । अभिभवः दुःखसाधनानुकूलव्यापारः । जीमूतं
क्रोधात् विभग्नवदनं विधाय मुखे गाढं प्रहृत्येति भावः ।
लोकोक्तिरियम् । मुमुवे बबन्ध । 'मूङ् बन्धने' लिट् । अत एव
अयं जीमूतः भग्नमुखः पराहततया परेषां वदनं दर्शयितुम-
नीश इति यावत् । मूतः बद्ध एव भवति । मूङ्धातोरेव क-
र्मणि क्तः । 'बद्धे संदानितं मूतम्' इत्यमरः । जीमूतशब्दो
लुप्तमुख्यर्जावर्णः मूत इति भवतीति वस्तुस्थितिः । अत्र भग-
वद्रूपाभिभवरूपतद्विखसाधनलक्षणस्वेष्टार्थाद्योगेन न केवलं जी-
मूतस्य तदलाभः, किंतु मुखभङ्गादिरूपदुःखसाधनावाप्तिश्च
निबद्धेति लक्षणसंगतिः ॥

यथावा—

श्रीकुचजयसन्नद्धस्तदभिविलूनाग्रयगुणक एव
ततः । कमपि भजन्नाकारं कोकः काको भवन्नरि-
ष्टोऽभूत् ॥ १२२८ ॥

कोकः चक्रवाकः 'कुक् आदाने' इत्यस्मादचि लघूपधल-
क्षणो गुणः । श्रीकुचयोः जये अभिभवे । अभिभवो न्यूनी-
करणं परसमवेतदुःखानुकूलव्यापारः । तस्मिन् सन्नद्धः सज्जः ।
अत एव ताभ्यां अभिविलूनः सर्वात्मना छिन्नः अग्रयः श्रेष्ठः

गुणः रम्यत्वादिः पराक्रमादिश्च यस्य स तथोक्तः । 'शेषा-
द्विभाषा' इति कप् । कृत्तपराथर्ममौर्वीक इत्यपि गम्यते । एव-
कारेण निरस्तस्य गुणस्य पुनर्दौर्लभ्यं द्योतितम् । अत एव ततः
कमपि अतिशोचनीयं आकारं आकृतिं भजन् काको भवन्
वायसो भवन् अरिष्टः अरिष्टं अशुभं मृत्युचिह्नं वा अस्यास्ती-
त्यरिष्टः अर्श आदित्वादच् । अरिष्टशब्दवाच्योऽभूदिति तु त-
त्त्वम् । 'अरिष्टमशुभे ताग्रे लशुने सूतिकागृहे । मृत्युचिह्ने च
ना त्वेष काके फेनिलनिम्बयोः' इति रत्नमाला । पक्षे कोकः
कोकशब्दः अग्रचः अग्रे स्वान्तरं भवः गुणः गुणसंज्ञिक ओ-
कारः यस्य स तथोक्तः अग्रचगुणः कः कवर्णः सः विलूनो
यस्येति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । निरस्तकोवर्ण एवेति भावः ।
ततः कं कवर्णं । आकारमपीति योजना आवर्णं च भजन्
कोकारस्थाने कावर्णं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । अत एव काको-
भवन् काक इति निष्पद्यमानस्सन् अरिष्टः वायसवाचक इति
यावत् । अभूत् । वाच्यावचकयोस्तादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । अत्र
श्रीकुचाभिभवरूपतदुःखसाधनलक्षणस्वेष्टार्थलाभोद्योगात्कोकस्य
न तदलाभमात्रं प्रत्युत काकतावाप्तिपर्यन्तानिष्टप्राप्तिरित्युभयं द-
र्शितम् ॥

यथावा—

त्वन्मुखतिलकं जेतुं चान्द्रमसो मदबलाद्यदि
कलङ्कः । उद्वलगेतद्विजितः कङ्को भविता मदम्बलं
चोज्झन् ॥ १२२९ ॥

हे श्रीरिति सामर्थ्याल्लभ्यते । चान्द्रमसः कलङ्कः मदश्च
बलं च मदबलं समाहारद्वन्द्वैकवचनम् । श्यामलिमातिशयगर्वात्

आश्रयबलाच्च त्वन्मुखतिलकं जेतुं अभिभावितुं उद्वलगेत् उत्पत्ते-
 यदि तेन तिलकेन विजितः मदं गर्वं बलं शार्कं च उज्झन्
 कङ्को भविता गृध्रविशेषतुल्यो भविता । गृध्रो ह्यामिषगृध्नुस्त
 दैर्लभ्यसौलभ्ये अविमृश्य सहसाऽभिपत्य यथा बलीयोभिर्वि-
 हायोभिरभिहतो दूरं धावेत्तथाऽयमपि कलङ्क इति भावः । पक्षे
 मदम्बलं च इति च्छेदः । हे मदम्ब मन्मातः ! कलङ्कः कल-
 ङ्कशब्दः लं लकारं, चकारो भिन्नक्रमः कङ्क इत्यनेन संबध्यते ।
 उज्झन् कङ्कश्च भविता कङ्क इति च निष्पत्स्यत इत्यर्थः ।
 यद्वा चस्त्वर्थः उज्झंश्चेति संबध्यते । लं त्यजस्तु कङ्क इति भवि-
 तेत्यर्थः । अत्रापि कलङ्कस्य श्रीवदनतिलकामिभवरूपेष्टार्थोद्योगा-
 त्तदनवाप्तिः कङ्कत्वरूपोत्कटानिष्टप्राप्तिश्च श्लेषमूलातिशयोपजी-
 विता वक्ष्यमाणसंभावनरूपेण निबद्धा ॥

यथावा—

नाथ मसारस्तव रुचिजयमीप्सुरुपेत्य सप्रथ-
 मभङ्गम् । लब्ध्वाऽपि विभवमग्रे विसारतां प्राप्त-
 वान् जितोऽक्षिभ्याम् ॥ १२३० ॥

हे नाथ सः प्रसिद्धः मसारः इन्द्रनील. 'मसार इन्द्र-
 नीले स्यात्' इति 'मसारगल्वर्कमुखः' इत्यत्र भूषणे कोश
 उदाहृतः । तव रुचेः जयं अभिभवं ईप्सुस्सन् प्रथमभङ्गं आदा-
 वेव पराभवम् । पक्षे मसारशब्दः, सप्रथमभङ्गमित्यत्र सप्रथम-
 भङ्गमिति च्छेदः । हे सप्रथेति संबुद्धच्यन्तं नाथेत्यस्य विशे-
 षणम् । प्रथया प्रख्यात्या सह वर्तेत इति सप्रथः तस्य संबुद्धिः ।
 मभङ्गं मकारलोपं उपेत्य अग्रे अनन्तरं आदिभागे च विभवं
 प्राभवं जयसाधनभूतमिति भावः । पक्षे वि इति वर्णस्य भवं

सत्तां लब्ध्वाऽपि । अपिना तद्विभवस्याकिञ्चित्करता द्योत्यते । पक्षे अपिस्समुच्चये । न केवलं मकारलोपं किंतु तत्रैव विकारस्थितिं च प्राप्येत्यर्थः । विसारतां मीनतां 'विसारदशकुली च' इत्यमरः । निस्सारतां दौर्बल्यमिति च गम्यते । पक्षे विसार इति निष्पन्न इत्यर्थः । अक्षिभ्यां तव नयनाभ्यां जितः । अत्रापि पूर्ववदेवोभयम् ॥

यथावा—

दानेन त्वद्विजये धुरि शबलाशोज्झिता कथं-
चिदथ । प्राप्ताऽपि कान्तिमत्त्वं नाथ बलाकैव भव-
ति न तु जेत्री ॥ १२३१ ॥

हे नाथ ! शबला कामगवी दानेन औदार्येण करणेन त्वद्विजये त्वत्कर्मकामिभवे विषये धुरि आदावेव आशोज्झिता त्यक्तप्रत्याशेत्यर्थः । अथ कथंचित् कान्तिमत्त्वं कान्तिरिच्छा तद्वत्तां जयविषयकस्पृहामित्यर्थः । 'कान्तिदशोभेच्छयोः स्त्रियाम्' इति-मेदिनी । द्युतिमत्तामित्यपि गम्यते । प्राप्ताऽपि बलाकैव विसकण्ठिकैव भवति । न तु तव जेत्री तद्वत्काप्युद्धीयते न तु त्वामभिभवितुमीष्ट इत्यर्थः । पक्षे शबला शबलेति शब्दव्यक्तिः धुरि प्रथमभागे शोज्झिता शकारेण त्यक्ता अथ कान्तिमत्त्वं का इति वर्णः अन्तिमो यस्य तत् कान्तिमं तस्य भावं तकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वम् । 'शरदः कृतार्थता' इत्यादाविव सामान्ये नपुंसकम् । प्राप्ताऽपि अन्ते कावर्ण्यघटिता सती बलाकैव भवति । न तु जेत्रीशब्द इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव सर्वम् ॥

यथावा—

भगवन्बलभद्र त्वद्वसनश्रीविजयलिङ्गसुरथ म-
ध्ये । व्यत्यस्तहलाकर्षणरभसेन बलाहको बको-
वृत्तः ॥ १२३२ ॥

हे भगवन् बलभद्र ! नीलाम्बरत्वद्योतनायेदम् । बलाहकः
चारिवाहकः नैल्यातिशयद्योतनायेदम् । त्वद्वसनश्रियः विजयं
आभिभवं लिप्सुः अथ मध्ये अस्मिन्नवसर एव पर्यस्तं परितः
क्षिप्तं यत् हलं लाङ्गलं तदाकर्षणरभसेन त्वत्कर्तृकेणेति भावः ।
बकः वृत्तः परानिष्टप्रापणालाभस्वानिष्टप्राप्तिमूलकमनःखेदवशा-
त्स्वकीयनैसर्गिकश्यामलिमविधुरो बकवत्पाण्डुर एवाभूत् न तु
त्वद्वसनश्रीविजयेन कमनीयश्यामलिमोत्कर्षमिति भावः । बक-
वद्भयानपरोऽभवदिति वा । पक्षे बलाहकशब्दः मध्ये स्वान्त-
राले पर्यस्तौ व्यत्यस्तौ यौ ह ला इति वर्णौ तयोः कर्षणर-
भसेन उत्सारणेन, पर्यस्तं यथास्यात्तथा हला इति वर्णयोराक-
र्षणरभसेनेति वा । आदौ चरमहवर्णस्य अनन्तरं प्राथमिकलाव-
र्णस्योत्सारणेनेत्यर्थः । बको वृत्तः बक इति निष्पन्न इत्यर्थः ॥

यथावा—

त्वन्नयनयुगजिगीषाकुतुकादभ्येत्य जननि त-
दपास्तः । हरिण इहक्षतिमुपयन्नगादिरिणतां ख-
गाद्रिपतिमहिळे ॥ १२३३ ॥

हरिणः कुरङ्गः हरिणशब्दश्च । इह लोके क्षतिं हानिम् । पक्षे
इना इकारेण हक्षतिं हकारस्य भ्रंशं संबन्धसामान्यषष्ठ्यास्स-
मासः । उपयन् हकारस्थाने इकारं प्राप्तवान् सन् इरिणतां
शून्यतां स्वरूपहानिमित्यर्थः । पक्षे इरिणशब्दतां अगात् । 'अथ

त्रिषु विषाणं स्यात्' इत्युपक्रम्य 'हरिणं शून्यमूषरम्' इति
णान्तनानार्थेष्वमरः । 'हरिणं तूषरे शून्ये' इति मेदिनी च ॥
अत्र हरिणस्य परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तयानिष्टप्राप्ती ॥

यथावा—

त्वां सर्वगन्धमच्युत सौरभतश्चन्दनो यदि जि-
गीषुः । चक्रभिदां गन्तैव क्रन्दन एवाथ भवति
मन्येऽहम् ॥ १२३४ ॥

सर्वगन्धं 'सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धः' इति श्रुतं 'अश-
ब्दमस्पर्शम्' इत्यादिना प्राकृतगन्धादिनिषेधात् अप्राकृतास्स्वा-
साधारणाः नित्यनिरवद्याः निरतिशयास्स्वभोग्यभूताः कल्या-
णास्सर्वे गुणा अस्य सन्तीत्यर्थः । ईदृशं त्वां चन्दनः प्राकृ-
तपरिमितगन्धाश्रय इति भावः । सौरभतः जिगीषुर्यदि चक्रेण
सुदर्शनेन भिदां भेदनं 'साधनं कृता' इति समासः । चका-
रस्य क्रेतिवर्णेन भिदां निरसनं च गन्तैव । अथ ईदृगवस्था-
वाप्तयनन्तरं क्रन्दन एव रोदितैव, पक्षे क्रन्दनशब्द एव
भवतीति मन्ये ॥ अत्र चन्दनस्येष्टालाभानिष्टलाभौ संभावनया
निबद्धौ ॥

यथावा—

त्वत्कररुचिविजयाद्भुवि सत्कृतिमीप्स्वभिस-
माहतं ताभ्याम् । अग्रे बहुहान्युदितावर्णमथा-
ब्जं जनन्यभून्न्युब्जम् ॥ १२३५ ॥

हे जननि ! अब्जं अग्रे आदौ बह्वी हानिर्यस्य तद्बहुहानि ।
उदितः अवर्णः पराभूतामित्यपवादो यस्य तत् उदितावर्णं 'अव-

र्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवत्' इत्यमरः । बहुहान्या उदिता-
वर्णमिति वा । पक्षे बहु हा इति छेदः । अग्रे मुखभागे बहु
यथा तथा न्युदितं न्युना न्यु इति वर्णसमुदायेन दितं छिन्नं
निरस्तमिति यावत् । तादृशं अवर्णं अकारो यस्य तत् न्यु-
दितावर्णं 'दितं छितं वृक्कणम्' इत्यमरः । न्युब्जं रुजाभञ्जं
अभूत् । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो.' इति निपातनात्साधुः ।
'न्युब्जो रुजाभुञ्जे' इत्यमरः । अब्जपदं न्युब्जमिति निष्पन्न-
मिति वस्तुस्थितिः । हा इति खेदः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यथावा—

त्वच्चक्रमंशुमाली चिच्छादयिषुस्स्वरोचिषाऽ-
भ्येत्य । कलितो निरंशुकस्तन्महसा माली भवन्
हतस्तेन ॥ १२३६ ॥

तन्महसा चक्रतेजसा । निरंशुकः अपहृतवसनः निर्गलि-
तकिरण इति च । पक्षे अंशुशब्दविघटितश्च कलितः माली
तन्नामा महादैत्यः भवन्, अंशुमालिशब्दः अंशुशब्दविघटिततया
मालीत्यवाशिष्ट इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

मालूरफलं श्रीकुचजयफलमभिलष्य तदनु-
लूनमरम् । माफलमित्यभिधावद्वाच्यं लिपितस्त-
थाऽनुशिष्टमभूत् ॥ १२३७ ॥

मालूरस्य विल्वस्य फलं श्रीकुचजयरूपं फलं प्रयोजनं
अभिलष्य अपेक्ष्य अरं द्रुतं तदनुलूनं ताभ्यां कुचाभ्यां अ-

नुलूनं अनन्तरमेव चिल्लं न तु विलम्बेन, पराजितमिति यावत् । माफलमिति मा भूत्स्योद्दिष्टप्रयोजनं 'जीवन्मद्वाणिपश्यति' इत्युक्तनयेन कथमपि जीवेयमिति स्वाभिलषितसाधनानीश्वर-
तया नैराश्यं दधानामिति भावः । अभिधावत् प्रतिपक्षभिया
अभितः पलायमानम् । अंभिपूर्वकाद्भावतेल्लटशता । तथा लिपितः
तादृशकर्मफलसूचकवैधसललाटरेखावशात् अनुशिष्टं प्राणमा-
त्रावशेषं सत् वाच्यं निर्वीर्यमिदमिति कुत्सनीयं 'वाच्यं तु
कुत्सिते हीने वचनीये च वाच्यवत्' इति मेदिनी, अभूत् ।
पक्षे मालूरफलमितिपदं, शब्दार्थयोस्तादात्म्यम्, तदनु लक्ष्मी-
कुचजयफलाभिलाषानन्तरं लूनं लूवर्णेन न्यूनं अरं अविद्यमा-
नरेफं च सत् लिपितः स्वघटकाक्षरैः माफलमिति सुशिष्टं
सम्यगवशिष्टं अभिधावत् अभिधा साक्षात्संकेतविषयज्ञानहेतु-
भूतशब्दनिष्ठो मुख्यो व्यापारः 'व्यापारशब्दक्यधीहेतुर्मुख्य-
शब्दगतोऽभिधा' इति लक्षणात्, साऽस्यास्तीति तथोक्तं
सत्, मतुप् । वाच्यं वक्तव्यं अभूत् । श्रीफलरूपार्थविषयकश-
क्तिमत्तया व्यवहार्यमासीदिति भावः । यद्वा मालूरफलरूपार्थ
एव लिपितः स्ववाचकशब्दस्थवर्णैः तथा उक्तरीत्या लूरवर्ण-
त्यागेन सुशिष्टं सम्यगवशिष्टं सत्, माफलमिति अभिधा ना-
मधेयं साऽस्यास्तीत्यभिधावत्, स्ववाचकमाफलरूपशब्दव-
त्सत् वाच्यं वक्तुं योग्यं अभूत्, स्वाभिधेयार्थमजहदेव व्यव-
हारार्हमासीदित्यर्थः । माफलं श्रीफलम् । विल्वस्य माफलत्वं
च 'वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः' इति श्रुतेः । 'विल्वो लक्ष्म्याः
करेऽभवत्' इति विद्यारण्यभाष्यधृतवामनपुराणात् 'तनुम-
ध्या स्वहस्तोत्थं विल्वं तरुमुपाश्रिता' इति पृथ्वीधरभाष्यधृ-
तभार्गवतन्त्रवचनाच्चेति ध्येयम् । फलति निष्पद्यत इति फलः

पचाद्यच् । मायाः फलः माफलः लक्ष्मीकरनिष्पन्नत्वात्माफल-
शब्दो बिल्ववाची । तस्य विकारः फलं माफलम् । यद्वा माप्र-
दानि श्रीप्रदानि फलानि यस्य स इति माफलः शाकपार्थिव
इतिवन्मध्यमपदलोपि समासः । 'तस्य फलानि तपसा नुदन्तु
मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः' इत्यलक्ष्म्यपनोदकत्वश्रवणाच्छ्री-
प्रदफल इत्यर्थः । ततः फलार्थे वैकारिकाणो लुक् । माफलश-
ब्दस्य 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलृषौ मालूरश्रीफलवपि, इति कोश-
घटकश्रीफलशब्दवद्विल्वाभिधायित्वं लक्ष्मीपत्यादिशब्दानां 'श्री-
पतिः पुरुषोत्तमः' इत्यादिकोशघटकश्रीपत्यादिशब्दानां पुरुषोत्त-
माभिधायकत्वमिवेति ध्येयम् । अत्र मालूरफलस्य परानर्थप्रा-
पणरूपेष्टानवाप्तचनिष्टप्राप्ती निबद्धे ॥

यथावा—

मालूरं हरिमहिळे संनद्धं तवकुचाभिभवने ता-
भ्याम् । एकादिमाभिधाताच्छातं श्रितनीरकं च
शालूकमभूत् ॥ १२३८ ॥

हे हरिमहिळे ! मालूरस्य विकारः फलं मालूरम् । वैका-
रिकाणो लुक्, क्लीबमिति भावः । तव कुचयोः अभिभवने
न्यूनीकरणे सन्नद्धं अत एव ताभ्यां तव कुचाभ्यां द्वाभ्यां
पुश्भ्यामिति भावः । एकस्मात् आदिमात् आद्यात् अभिधा-
तात् प्रहारादेव छातं छिन्नं 'छो छेदने' अस्मात्कर्मणि क्तः ।
'आदेचः' इत्यात्वम् । 'छिन्नं छातम्' इत्यमरः । शातमिति वा
छेदः । शातं तनूकृतं कर्शितमित्यर्थः । 'शो तनूकरणे' अ-
स्मात् क्तः, आत्वं च प्राग्वत् । अत एव श्रितनीरकं श्रितं

नीरं येन तत्तथोक्तं च सत् । बहुव्रीहौ 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । पुनः प्रहारमिया जले निमग्नमिति भावः । शलूकं 'सौ-गन्धिकं तु कहारम्' इत्युपक्रम्य 'शलूकमेषां कन्दस्स्यात्,' इत्यमरः । शल्यते शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' 'शलि-मण्डिभ्यामूकण्' इति ऊकण्प्रत्ययः । इदं च सुधायां स्पष्टम् । पक्षे मालूरमिति पदं एकस्य आदेः प्राथमिकस्य माकारस्य अभिघातात् ध्वंसनं प्राप्य शातं शां शाकारं अतति सततं गच्छतीति तथोक्तं 'अत सातत्यगमने' कर्मण्यण् । श्रितनीरकं निर्गमितो रः रेफः येन सः नीरः, नीरः कः ककारः श्रितो येन तत्तथोक्तं च सत्, माकारस्थाने शाकारं रेफस्थाने ककारं च प्राप्तं शालूकमिति निष्पन्नमित्यर्थः । अत्र मालूरस्य श्रीकुचाभिभव-नरूपेष्टानवाप्तिः अभिघातादिना शालूकत्वरूपानिष्ठावाप्तिश्च ॥

यथावा --

गतिगर्वादभियंस्त्वां मुखवात्याधूत उपरिगत
एवाग्रे । वारण उरणस्समजनि न पुरस्कुस्ते
रणं तदद्याप्येषः ॥ १२३९ ॥

हे भगवन् ! वारणः गतिगर्वात् गमनगाम्भीर्यप्रयुक्तादहं-कारात् अभियन् अभियोगार्थमभिमुखं गच्छन् सन् मुखवा-त्याधूतः । अस्य तवेत्यादिः । तव मुखवात्यया मुखनिश्वासफू-त्कारभूमनैव धूतः । वातानां समूहो वात्या 'पाशादिभ्यो यः' इति सामूहिको यप्रत्ययः । 'तल् वृन्दे येनिकञ्यच्चाः' इत्य-नुशासनात् स्त्रीत्वम् । अनेन स्त्रीपराजितत्वं द्योत्यते । अत एव अग्रे अनन्तरं उपरिगत एव क्वापि गगने उद्दङ्कितस्सान्नि-

त्यर्थः । उरणः मेषः अजनि । मेषजन्माभजदित्यर्थः । तद्वन्निर्वी-
र्योऽभवदिति वा । गगने मेषराशितां गत इत्यापि गम्यते ।
अत एव एषः वारणः उरणो वा अद्यापि रणं युद्धं न पुर-
स्कुर्वते नाद्रियते पराभवभयादेति भावः । पक्षे वारण इति
शब्दः मुखभूतो यो वाकरः तस्मिन् अत्याधूतः निरस्तवाकार
इत्यर्थः । अग्रे आदौ अनन्तरं वा उपरिगतः उवर्णयुक्तः उरण
इति निष्पन्नः रणं रेफणकाररूपवर्णसमुदयं अद्यापि न पुर-
स्कुर्वते पश्चादेव बिभर्ति । वारणोरणशब्दयोरौ रणवर्णादर्श-
नात्पाश्चादेव तद्दर्शनाच्चेति भावः । अत्र वारणस्य भगवद्भूतिन्यूनी-
करणरूपपरानिष्टप्रापणलक्षणेष्टानवाप्तिरुरणत्वरूपानिष्टावाप्तिश्च ॥

यथावा—

अभिभावितुं तव वदनं कुतुकादेत्यान्तरालक-
निरस्तः । स निशाकरो निशारो भवन्हिमानि-
लनिवारणं विदधे ॥ १२४० ॥

हे अम्ब ! सः जगदाह्लाददायितया प्रसिद्धः निशाकरः
तव वदनं अभिभावितुं कुतुकादेत्य अन्तरा मध्ये अलकैः चूर्ण-
कुन्तलैरेव निरस्तः । ईदृशस्य साक्षात्प्रतिपक्षत्वद्वदनाभिभवो
दवीयानिति भावः । पक्षे निशाकरशब्दः अन्तराले स्वयद-
कवर्णमध्ये कनिरस्तः निरस्तकारस्सन्नित्यर्थः । निशारो
भवन् हिमानिलनिवारणप्रावरणरूपो भवन् 'निशारस्स्यात्प्रा-
वरणे हिमानिलनिवारणे' इत्यमरः । पक्षे निशारशब्दो भवन्नि-
त्यर्थः । हिमानिलनिवारणं तव वा अन्यस्य वा किंकरीभूयेति
भावः । विदधे । अत्र निशाकरस्य श्रीवदनाभिभवानवाप्तिनि-
शारत्वरूपानिष्टावाप्तिश्च ॥

यथावा—

तावककीर्तिविजित्यै संमुखमुपयन्नथान्तरा भ-
गवन् । शासनतश्च्युतवर्णस्सशङ्क एवाभवत्खलु
शशङ्कः ॥ १२४१ ॥

हे भगवन् ! शशङ्कः तावककीर्तैः विजित्यै विजयं कर्तुं
कुतुकात् संमुखं अभिमुखं उपयन् । पक्षे मुखं सर्ववर्णैभ्योप्या-
दिमं सं सकारं प्राप्नुवन् सन्, अथ अविलम्बेनैव अन्तरा आस्म-
न्नेवावसर इत्यर्थः । पक्षे मध्यभागे । शासनतः तदतिक्रमानुरू-
पात्त्वत्कृताच्छिक्षणात् । पक्षे शा इति वर्णस्य असनतः निरस-
नात् । च्युतवर्णः गलिततेजाः निरस्ताक्षरश्च सन् सशङ्क एव
सव्यध एव अभवत् । पक्षे शशङ्कशब्दः आदौ सकारन्यसनेन
मध्ये शावर्णभ्रंशनेन च सशङ्क इति निष्पन्न इत्यर्थः ॥

यथावा—

त्वन्नखजिगीषुरेतैस्तलातलिहतोऽन्ततो विस-
र्गमयन् । दूनो भूत्वा भगवन्निन्दुः केवलमिना-
श्रितः प्राणीत् ॥ १२४२ ॥

हे भगवन् ! इन्दुः त्वन्नखजिगीषुः अत एव तैः नखैः
तलातलि तलैस्तलैः प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धं तलातलि । तस्मिन्
हतः प्रहतः अन्ततः विसर्गं अयन् प्राप्नुवन् दयया जीवेति
दूरमुत्सृष्ट इति भावः । अत एव अतितरां दूनः पारितप्तः
भूत्वा केवलं इनाश्रितः अप्रसिद्धप्रभुसमाश्रितः प्राणीत् । यद्वा-
इनाश्रितः कंचित्प्रभुमाश्रितः केवलं प्राणीदिति योजना । प्राण-

धारणमात्रमकार्षीत् न तु तानभिभवितुं प्राभवदिति भावः । पक्षे इन्दुशब्दः अन्ततो विसर्गं विसर्जनीयं अयन् अनुज्ञितवि-
सर्गः केवलं दूनः दुवर्णन्यूनो भूत्वा इना इन् इति वर्णसमु-
दयेन श्रितः प्राणीत् स्वरूपसत्तामलभतेत्यर्थः । अन्यत्सर्वं
प्राग्वत् ॥

यथावा—

नव्येन त्वन्महसा पराकृतो द्योच्युतस्स्वयं
प्रतनः । प्रद्योतनः प्रहरणादवाकिशरास्सन्नतोऽभ-
वद्भगवन् ॥ १२४३ ॥

हे भगवन् ! प्रद्योतनः भानुः त्वन्महोविजिगीषुरिति भावः ।
नव्येन नूतनेन यूनेति यावत् । स्तव्येनेति वस्तुस्थितिः । 'णु
स्तुतौ' अचो यत्' इति यत् । तव महसा तेजसा पराकृतः
तिरस्कृतः अत एव द्योच्युतः अन्तरिक्षात् स्वर्गाद्वा भ्रष्टः ।
तत्र हेतुः स्वयंप्रतन इति । प्रतनः पुराणः जीर्ण इति यावत् ।
'नश्च पुराणे प्रात्' इति ट्युल् । 'पुराणप्रतनप्रत्नपुरातनचिर-
न्तनाः' इत्यमरः । स्वयं स्थविरस्तरुणेन त्वन्महसा स्पर्धमानः
कथं तेन नाभिभूयेतेति भावः । प्रहरणात् त्वत्तेजःकृतात्प्रहारात्
अवाकिशराः अवाककृतशिरास्सन् नतः प्रणतः अभवत्, तत्प्र-
हारभग्नो नमितशिराश्शरणं गत इति भावः । पक्षे प्रद्योतन-
शब्दः द्योच्युतः द्यो इति वर्णश्च्युतो यस्मात्स तथोक्तस्सन्
प्रतनः प्रतन इति निष्पन्नोऽभवत् । अथ प्रहरणात् प्र इतिवर्ण-
समुदयलोपात् तं प्राप्येत्यर्थः । लघ्वल्लोपे पञ्चमी । अवाकिशरा-
स्सन् विलोमो भवन्निति यावत् । नतः अभूत् नत इति निष्पन्नोऽ-

भूत् । प्रतनशब्दः प्रवर्णलोपानन्तरं अवशिष्टस्य त न इति वर्ण-
द्वयस्य वैपरीत्येन नत इति निष्पन्न इति निर्गलितोऽर्थः । अत्र
प्रद्योतनस्य भगवन्महोभिभवेच्छा समभिव्याहारवशाद्भूम्या, अनि-
ष्टप्राप्तिस्तु स्फुटैव । गतमन्यत् ॥

यथावा—

त्वद्वचनरसपरास्तं रसालखण्डं रसोनंकाद्यम-
भूत् । भूत्वाऽथ कालखण्डं क्रव्यादास्वाद्यमजनि
जननि ततः ॥ १२४४ ॥

हे जननि ! रसालखण्डं इक्षुखण्डं सहकारफलखण्डं वा ।
त्वद्वचनरसस्पर्धीति भावः । त्वद्वचनरसेन परास्तं सत् रसो-
नकाद्यं रसोनकानां लघुनानां आद्यं अग्र्यं । रसोनकं च तत्
आद्यं चेति वा । रसोनकरूपमक्षयवस्तु अभूत् । ‘लघुनं गृञ्ज-
नारिष्टमहाकन्दरसोनकाः’ इत्यमरः । प्रथमतस्सामान्येन मधुरत-
या प्रतीतमपि स्वस्वरूपापरिचिन्तनेन मधुरतमश्रीवचनरसामि-
भवप्रवृत्ततया तत्तिरस्कृतं दुर्गन्धि समजनिष्टेति भावः । नैता-
वदेव, अथ अनन्तरं कालखण्डं यकृदाख्यमांसखण्डं भूत्वा
‘कालखण्डयकृती तु समे इमे’ इत्यमरः । क्रव्यमदन्तीति
क्रव्याद् आममांसाशिनः पक्ष्यादयो राक्षसा वा । ‘क्रव्यान्मां-
साशिरक्षसोः’ इति रत्नमाला । तेषां आस्वाद्यं अजनि, न तु
रससारविदामिति भावः । पक्षे रसालखण्डमिति पदं रसोनं रेफ-
साकाराभ्यां हीनं तद्रहितमित्यर्थः । काद्यं काकार एवाद्यो यस्य
तत् प्रथमतः काकारघटितमित्यर्थः । रसोनं च तत् काद्यं चेति
विशेषणोभयपदसमासः । एवं भूत्वा कालखण्डमिति निष्पन्न-

मित्यर्थः । अत्र रसालखण्डस्य श्रीवचनरसपरिवृभूषोस्तदनवाप्तिः
रसोनकत्वाद्यनिष्ठप्रतिलम्भश्च ॥

यथावा—

वैश्वानरस्त्वदोजस्पर्धीं तेनाहतोऽथ वैभ्रष्टः ।
व्यूष्माहारं मुञ्चन्वानरतामेत्य वान एवानीत्
॥ १२४५ ॥

हे भगवन् ! वैश्वानरः वह्निः वैश्वानरशब्दश्च । तयोस्ता-
दात्म्यम् । तव ओजसा प्रतापेन स्पर्धत इति तथोक्तः । अत
एव तेन आहतः अभिहतः अथ अनन्तरमेव भ्रष्टः । वैशब्दोऽ-
वधारणे । 'स्युरेवं तु पुनर्वैव' इत्यमरवचनस्य 'पुनर्वै च' इति
सुभूतिना पठितत्वात् । एतच्च सुधायां स्पष्टम् । अधः पतित
एवेत्यर्थः । शब्दपक्षे वैभ्रष्ट इति समस्तं पदम् । वैइत्याकार-
कवर्णभ्रंशं प्राप्त इत्यर्थः । व्यूष्मा विगतौष्ण्यः शान्तप्रताप इति
यावत् । पक्षे विगशकार इत्यर्थः । 'शषसहा ऊष्माणः' इति
शकारस्योष्मसंज्ञाविधानात् । वानरतामेत्य अप्रतिपत्तिमूढहृदय-
तया कपिवदतिचपलो भूत्वेति भावः । पक्षे वै इति सस्वर-
व्यञ्जनस्य श् इति केवलव्यञ्जनस्य चापगमे वानर इत्यवशिष्ट-
इत्यर्थः । आहारं अभ्यवहारं मुञ्चन् पराभवमूलकखेदेन प्रायोपवेशं
कुर्वन्निति भावः । पक्षे हा इति च्छेदः । रं रेफं मुञ्चन् वानः
शुष्क एव सन् आनीत् कथंचित्प्राणानघार्षीत् । 'वानश्शुष्के
शुष्कफले' इति रत्नमाला । 'वानश्शुष्कफले शुष्के सीवने
गमने कटे' इति हेमश्च । 'पै ओ वै शोषणे' 'गत्यार्थकमे' इति
इत्यादिना कः । 'ओदितश्च', इति तस्य नत्वम् । 'आदेच

उपदेशोऽशिति' इत्यात्वम् । पक्षे रेफस्यापि लोपे व न इत्य-
वशिष्टस्सन् आनीत् । तावन्मात्रेण सत्तामलभतेति भावः । अत्र
वैश्वानरस्य इष्टानवस्यनिष्टप्राप्ती ॥

यथावा—

आद्यन्तयोर्विकलितस्तव कुचयुगलेन कमल-
मुकुलोऽम्ब । आद्यन्तसारताप्तयाऽमलमुकुरोऽप्य-
थ धुतः कपोलाभ्याम् ॥ १२४६ ॥

हे अम्ब ! कमलमुकुलः पद्मकोशः मृदुरेकाकी चेति भावः ।
तव कुचयुगलेन कठिनतरेण इतरेऽरदत्तसाह्येन द्वंद्वभूतेनेति
भावः । आद्यन्तयोः आदावन्ते च सर्वथेति भावः । विकलितः
विकलः कृतः शक्त्यादिसाकल्यविधुरः कृतः स्वेन स्पर्धमानः
परास्त इति भावः । अथ अनन्तरं आद्यन्तयोः सारः बलं यस्य
तत्तथोक्तं, तस्य भावः आद्यन्तसारता, तस्याः आप्तया प्राप्तया
सर्वथा शक्त्यादिमत्तालाभेन त्वत्प्रतिचिकीर्षुरिति भावः । अमल-
मुकुरस्सन्नपि निर्मलादर्शजन्म लब्धवानपीति भावः । तव कपो-
लाभ्यां धुतः दूरं परास्तः सारवतोऽप्येकस्य सारवत्तराभ्यां
द्वाभ्यां स्पर्धमानस्य सर्वथा परिभव एव भवितेति भावः ।
अन्यत्र कमलमुकुलशब्दः आद्यन्तयोः विकलितः विभ्रंशितौ
कलौ यस्य स तथोक्तः कृतः । क्रमेणादौ ककारस्य अन्ते लका-
रस्य च भ्रंशं प्रापित इति भावः । अथ आद्यन्तयोः सार-
ताप्तया अश्च रश्च अरौ अराभ्यां सह वर्तत इति सारः, तस्य
भावः सारता तदाप्तया । अदौ अकारस्य अन्ते रेफस्य च
सम्बन्धेनेति भावः । अमलमुकुरः अमलमुकुरशब्दो भवन्नित्यर्थः ।
अत्र कमलमुकुलस्य न केवलं श्रीकुचयुगलानर्थप्रापणरूपेष्टा-

नवासिः किंतु विकलितत्वाद्यनिष्ठप्राप्तिश्च । एवं तस्यैवामलमु-
कुरूपजन्मान्तरेऽपि न केवलं श्रीकपोलपरिभवरूपेष्टालाभः किंतु
ताभ्यां स्वस्य धूनरूपानिष्ठप्रतिलम्भश्च । एवं सर्वत्रापि बोध्यम् ॥

यथावा—

निजविजयेप्सु तवाधररुचा परास्तं स्ववर्णत-
स्त्रस्तम् । घुणतां प्रपद्य घुसृणं लीनं काष्ठान्तरे
क्वचित्सुषिरे ॥ १२४७ ॥

हे अम्ब ! घुसृणं काश्मीरजं कुंकुममित्यर्थः । निजविज-
येप्सु स्वकर्तृकत्वदधरकर्मकाभिभवप्रेप्सु । अत एव तव अधर-
रुचा परास्तं अवधीरितं अत एव स्ववर्णतः स्वकीयसुषमाया
अपीति यावत् । स्त्रस्तं ध्वस्तं निस्तेजस्कामीति भावः । पक्षे
घुसृणमिति पदं स्ववर्णतः आद्यादित्वात्सप्तम्यास्तासिः । स्वघ-
टकवर्णेष्वित्यर्थः । स्त्रस्तः स्र इति वर्णः अस्तः निरस्तः यस्य
तत्तथोक्तम् । स्र अस्त इति स्थिते यणादेशः । निस्सारित-
सुकारं सदित्यर्थः । घुणतां कीटतां पक्षे घुणशब्दतां प्रपद्य
काष्ठान्तरे स्वनिवासान्द्रं कापि दिगन्तरे, तत्रापि क्वचित्सु-
षिरे कापि कोणे । काष्ठान्तरे दार्वन्तरे तत्रापि क्वचिच्छिद्रे
इति चोपस्कार्यम् । घुणानां दारुच्छिद्रान्तरावस्थानस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । लीनं लयं प्राप्तम् ॥

यथावा—

त्वत्परिमलविद्धोऽगुरुरगमध्यस्थोऽप्यरुस्फु-
रन्मूर्तिः । मध्यस्थगुरगुरुस्सन्नगुरगुरासीत्ततो ज-
गज्जननि ॥ १२४८ ॥

हे जगज्जननि ! अगुरुः राजार्हाख्यगन्धद्रव्यविशेषः प्रसिद्धः ।
 'वंशकागराजार्हलोहक्रिमिजजोङ्गकम्' इत्यमरः । पुल्लिङ्गोऽप्य-
 यं, तथाच द्विरूपकोशे श्रीहर्षः—'अगुरुश्चागुरुश्च' इति । हेम-
 चन्द्रोऽप्यभिधानचिन्तामणौ 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिशुपायाम्'
 इति । वोपालितादयोऽप्येवम् । प्रयोगश्च 'शीतकृत्तेऽगुरोर्मदः'
 इति । श्रीपरिमलाभिबुभूषुरिति गम्यते । अगमध्यस्थोऽपि तरूणां
 गिरीणां वा मध्ये स्थितोऽपि । अनेन—

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

सर्वेणापि प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

इत्युक्तप्रकारेण अगदुर्गस्थितत्वं व्यज्यते । त्वत्परिमलेन त्वद-
 ङ्गसौरभेण । अस्य वीरपुरुषत्वं गम्यते वक्ष्यमाणार्थानुगु-
 ण्यात् । विद्धः शस्त्रादिना क्षतः परास्त इति तत्त्वम् । अत
 एव अरुभिः व्रणैः स्फुरन्ती मूर्तिर्यस्य स तथोक्तः । 'व्रणोऽ-
 स्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । पक्षे अगुरुः अगुरुशब्दः गः गकारः
 मध्यस्थो यस्य स न भवतीत्यगमध्यस्थः । तथाऽपि अरुस्फुर-
 न्मूर्तिः अकाररुवर्णाभ्यां प्रकाशमानस्वरूपः गकारच्युतावपि
 अरु इति वर्णद्वयमात्रावशिष्ट इत्यर्थः । ततः मध्यस्थगुः मध्ये
 शरीरमध्ये स्थगु उरोनिस्सृतोन्नतविकृतावयवविशेषो यस्य स
 तथोक्तः 'तवेदं स्थगु यद्द्विर्धम्' इत्यत्र श्रीरामायणभूषणे एव-
 मेव विवृतम् । अतिमात्रविद्धतयाऽन्तर्भेन्नोन्नद्धास्थिविशेषविकृत
 इति भावः । अत एव अगुरुः गौरवहीन इत्यर्थः । पक्षे मध्यस्थः
 गुः गुवर्णो यस्य तथोक्तस्सन् । अवशिष्टः अरुशब्दः मध्ये
 गुवर्णन्यसनेन अगुरुरिति निष्पन्नस्सन्नित्यर्थः । अरुगुरिति

समस्तं पदम् । अरुभिः व्रणैः अविद्यमाना गौर्यस्य तथोक्तः
 आसीत् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे एच इगादेशः । व्रणवेदना-
 संभ्रान्ततया 'दिशो मे विप्रणश्यन्ति' इत्युत्करीत्या विनष्टदिग्वि-
 वेकः प्रणष्टवाग्वचवहारो वा प्रतिहतदृष्टिभ्रसरो वाऽभवदित्यर्थः ।
 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रिदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि
 गौः' इत्यमरः । नित्यपुल्लिङ्गं परिमलशब्दं विभाषितपुंस्त्वं अगरु-
 शब्दं च प्रयुञ्जानस्य कवेरयमशयः—नित्यपौरुषेण पुंसां कादा-
 चित्कपौरुषशालं कश्चित्पुमान् स्पर्धमानस्तेनवधीरित ईदृशीं
 दुरवस्थां प्राप्नुयादेवेति । पक्षे अरुः रुवर्णविधुरः अगुः अगु-
 रिति निष्पन्नोऽभूदित्यर्थः । प्रथमं अगुरिति स्थितः ततो गकार-
 लोपे अरुर्भूत्वा ततः अरुवर्णयोरन्तरे गुवर्णन्यासे अगुरुरिति
 ततश्च रुवर्णलोपे अगुरिति निष्पन्नोऽभूदयं शब्द इति निर्गलि-
 तोऽर्थः ॥

यथावा—

कीरस्तव तनुरुचिजयमीप्सुर्विधुतस्तया श्रियः
 कान्त । व्यत्यासितस्वरव्यञ्जनः करी भवतु
 तद्गतिमियात्किम् ॥ १२४९ ॥

हे श्रियः कान्त ! कीरः शुकः 'कीरशुकौ समौ' इत्यमरः ।
 त्वत्तनुरुचिजयं ईप्सुः हरितश्यामलवर्णयोरैक्यस्य कविसमय-
 सिद्धत्वाच्छुकस्य भगवत्तनुरुचिजयेप्सुतोक्तिः । तथा चोक्तमलं-
 कारशेखरे—

कमलासंपदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।

पीतलोहितयोस्स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥

चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।

दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम् ॥

इति । अत एव 'शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानाम्' इत्याद्युपपत्तिः ।
अत एव तथा त्वत्तन्वा तद्गुचा वा विधुतस्सन्, स्त्रीपराभूतत्वं
द्योत्यते । व्यत्यासिते स्वरव्यञ्जने स्वरः कण्ठजन्यध्वनिः व्यञ्जनं
हरितवर्णत्वादिचिह्नं चक्षुषक्षाद्यवयवो वा येन स तथोक्तस्सन्,
स्वप्रतिपक्षभगवत्तनुश्चिजोऽनेन रूपेण दुष्कर इति रूपान्तर-
प्रेप्सया प्राक्तनरूप त्यजन्निति भावः । करी भवतु गज एव भवतु ।
अल्यस्वरूपकीरत्वं विहाय महावयवो गज एव भवतु । तावता-
ऽपि तद्वर्ति त्वत्तनुस्थितिं स्वद्रुचिस्थितिं वा । सा गातेस्तद्वर्तिः तां
तथा । गभीरोदारं त्वद्गमने च इयार्त्तिकं विन्देर्त्तिकं, न विन्देदेव ।
न हि लावण्यविधुरनैल्यशरीरस्थौल्यादिपरिग्रहमात्रेण मयूरक-
कण्ठमेचकलोकोत्तरभगवद्व्यविग्रहरुचिगत्यादिकं सुलभमिति
भावः । पक्षे कीर इति शब्दः व्यत्यासितस्वरव्यञ्जनः स्वरौ
ईकारः अकारश्चेत्यज्वर्णौ व्यत्यासितौ ययोस्ते । तादृशे व्यञ्जने
क् र इति ककाररेफरूपे हल्वर्णे यस्य स तथोक्तः, बहुव्रीहि
गर्भवहुव्रीहिः । ईकाराकाररूपाज्वर्णयोरव व्यत्ययः न तु ककार-
रफरूपहल्वर्णयोरिति भावः । तथा सति कीरशब्दः करीति
निष्पद्यतामित्यभिप्रायः । अत्र कीरेति प्रकृतिमात्रस्यैव विवक्षा
न तु सुप्रत्ययविशिष्टस्य । 'स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु
च ध्वनौ' इति, 'व्यञ्जनं श्मश्रुचिह्नयोः । तेमनेऽवयवे कादौ'
इति च विश्वहेमचन्द्रौ । अत्र कीरस्य न केवलं भगवत्तनु-
रुचिविजयालाभः, किंतु पूर्वसिद्धरुचिहानिरूपानिष्टलाभश्च ॥

यथावा—

कृतमुखतां राघव तव कृतहस्तत्वं च शिथि-

लयितुमिच्छन् । भग्नमुखः प्रथमरणे त्वया दशा-
स्यस्वयं विहस्तोऽभूत् ॥ १२५० ॥

कृतमुखतां प्रशस्तवदनत्वमिति यावत् । कुशलत्वमिति
वस्तुस्थितिः । 'वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः ।
कृतहस्ततां प्रशस्तपाणिमत्तामिति यावत् । शराभ्यासशिक्षित-
हस्तत्वमिति तत्त्वम् । 'कृतहस्तस्सुप्रयोगः' इत्यमरः । भग्नमु-
खः मुखभङ्गं प्रापितः । पराभूत इति तु तत्त्वम् । विहस्तः
हस्तविधुरितः व्याकुलश्च 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः ।
स्पष्टमन्यत् । अत्र दशास्यस्य राघवकृतमुखत्वकृतहस्तत्वाशि-
थिलीकरणलक्षणपरानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः स्वस्य तादृशानिष्ट-
प्राप्तिश्च ॥

यथावा—

मिथिलाधिनाथतनयां विरामयितुयुद्यतो भव-
न्तमपि । रजनीचरपतिरजनि स्वयं विरामो दि-
नेशवंशमणे ॥ १२५१ ॥

मिथिलाधिनाथतनयां विरामयितुं रामविधुरां कर्तुं भवन्तं
रामाधिरहितं कर्तुं विद्युक्तपत्नीकं विधातुम् । स्वयमेव विरामः
रामविधुरतो रामाविधुरितश्च । वस्तुतस्तु स्वयं विरामोऽ-
वसानं यस्य स तथोक्तः अजनि । स्पष्टमितरत् । अत्रापि पूर्वव-
देव सर्वं द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

त्वत्कुचपरिभूतं तावभिभावितुं श्रीशशम-

न्ततो धून्वत् । कलशमथ वैशसंगतमग्रे भूत्वाऽपि
शकलमेवासीत् ॥ १२५२ ॥

हे श्रीः! कलशं कुम्भः 'कलशस्तु त्रिषु' इत्यमरः । क्लीब-
मेकमिति भावः । त्वत्कुचाभ्यां द्वाभ्यां पुम्भ्यामिति भावः ।
परिभूतं अत एव शमं शान्तिं धून्वत्, कुद्धं स्रदिति यावत् ।
अन्यत्र कलशं कलशपदं अन्ततः अन्ते विद्यमानं शं शकारं
धून्वत् विसृजत् सत् अग्रे भूत्वा त्वत्कुचयोः पुरः स्थित्वाऽपि
द्वन्द्वयुद्धार्थमिति भावः । वैशसं विशसनं कुचकर्तृकं हिंसनं गतं
प्राप्तं सत् । इतरत्र अग्रे मुखभागे वै इति भिन्नं पदं, शसंगतं
शकारेण संबद्धं भूत्वा शकलमेव खण्डितमेव । पक्षे शकलमि-
त्येव निष्पन्नमासीदित्यर्थः ॥

यथावा—

अवगणितस्तव वचसा शुचिर्द्विजो हन्त चारु-
वाकोऽपि । भवति रमेऽलसदूनश्रवार्कस्साधु विप्र-
कृष्टोऽन्ते ॥ १२५३ ॥

हे रमे ! शुचिः विशदः द्विजः खगः हंस इत्यर्थः । शुद्धो
विप्र इति च गम्यते । चारुः वाको वचनं यस्य सः चारुवाकः ।
श्रवणसुभगवचनः शास्त्रीयतया मनोहारिवचनश्च । वाक इत्यत्र
वचेर्भावे घञि 'चजोः कु घिण्णयतोः' इति कुत्वम् । तथा-
विधोऽपि तव वचसा वचनेन लक्ष्मीतन्त्रादिरूपशास्त्रेणेत्यपि ग-
म्यते । अवगणितः तेन स्पर्धमानोऽवमत इत्यर्थः । महिळाला-
पानां मराळालापसाधर्म्यं च—

आलापैस्तुलितरवाणि माधवोनां

माधुर्यादमलपतत्रिणां कुलानि ॥

इत्यादौ प्रसिद्धयति । अत एव अलसः प्रतिकर्तुमपटुः दूनः परितप्तश्च अलसदूनः विशेषणोभयपदकर्मधारयः । अत एव अन्ते दूरतरप्रदेशे साधवो ये विप्राः तैः कृष्टः निष्कासितः साधूनां सतां विप्रकृष्टः दूरस्थ इति वा । 'स्यादूरं विप्रकृष्टकम्' इत्यमरः । बहिष्कृत इति भावः । साधु यथास्यात्तथा वीनां पक्षिणां प्रकृष्टः श्रेष्ठ इति वस्तुस्थितिः । चार्वाकः चार्वाकमतावलम्बी भवति । अनुपादेयवचनो भवतीति भावः । यथोच्यते चतुर्विंशतिमते—

अर्हच्चार्वाकवाक्यानि बुद्धादिपठितानि च ।

विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

इति । पक्षे भवतीति संबुद्धयन्तम् । हे भवति ! पूज्ये इत्यर्थः । अलसदून इत्यत्र अलसत् ऊनः इति च्छेदः । चारुवाकशब्दः ऊनः उकारेण न्यूनः चार्वाक इति निष्पन्नस्सन् अलसदिति योजना । लसतेर्लङ् । यद्वा अलसत् रलयोरभेदात् अरसत् जलदवन्निरर्थकं शब्दमकरोत् अक्रन्ददिति यावत् । 'रस शब्दे' अस्माद्गौवादिकालुङ् । अत्र श्रीवचनाभिभवेच्छोरमलद्विजस्य न तदलाभ एव, परं तु तदवगणिततया अलसदूनत्वाद्यनिष्ठप्रतिलम्भश्च शब्दार्थतादात्म्यावलम्बिश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायातिशयसौभाग्यसमासादितोत्कर्ष इति ध्येयम् ॥

यथावा—

अम्ब तवोरुस्पर्धिण्यासीद्वत कदलिकापदाऽ-
भिहता । कलिका सत्यथ नखरैर्वृद्धा भूत्वाऽथ
कालिका चिकुरैः ॥ १२५४ ॥

हे अम्ब ! कदलिका रम्भा । स्त्री एकाकिनीति भावः । पक्षे-
कदलिकेति शब्दव्यक्तिः तव ऊरुभ्यां 'सक्थि क्लीबे पुमानूरु.'

इत्यमरः, द्वाभ्यां पुम्भ्यामिति भावः, स्पर्धत इत्यूरुस्पर्धिनी सती, स्पर्धा संघर्षः स च पराभिभवच्छा । अत एव पदा पादेन त्वयेति शेषः । अभिहता आसीत् । पक्षे अपदेति च्लेदः । अभिहता सती अपदा अपहृतदकारा आसीदित्यर्थः । अथ कलिका सती कोरकुरूपा सती रूपांतरपरिग्रहेण यत्किञ्चित्त्वद्वस्तुनिरासतो वैर-शुद्धिं चिकीर्षन्तीति भावः । पक्षे कदलिकाशब्दव्याक्तिः दकारोत्सारणेन कलिकेति निष्पन्नेत्यर्थः । ‘कलिका कोरकः पुमान्’ इत्यमरः । तव नखरैः नखैः अभिहता पराजिता आसीत् । अथ वृद्धा अभिवृद्धा प्रौढा सती कालिका मेघसंहतिः भूत्वा तज्जन्म लब्ध्वेति भावः । तव चिकुरैः अभिहता आभेभूता आसीत् । कालिका दुर्गादेवी भूत्वाऽपीति गम्यते । ‘कालिका योगिनीभिदि । स्वर्णादिदोषे मेघालयां सुरागौर्यैर्नवाम्बुदे’ इति हेमः । पक्षे वृद्धा कलिकेति शब्दव्याक्तिः आदेरचो वृद्धिं प्राप्य वृद्धसंज्ञा सती ‘वृद्धिर्यस्याच्चामादिस्तद्वृद्धम्’ इत्यनुशासनात् कालिकेति नि- निष्पद्यमानेत्यर्थः । अत्र कदलिकायास्सर्वधाऽपि लक्ष्म्या ऊर्वा-द्यभिभवरूपानर्थप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः पादाहननाद्यानिष्टपरंपरावा-प्तिश्च निबद्धा ॥

यथावा—

त्वत्तनुजयाय जहती प्रतिकूलाद्यन्तकाकरूप-
त्वम् । क्रमतस्सविता भवतात्तदपि रमे कदलिका
विदलिता स्यात् ॥ १२५५ ॥

हे रमे ! कदलिका रम्भा । तव ‘हिरण्यवर्णी’ ‘आदित्य-
वर्णे’ इति श्रुतिप्रथितवर्णाया इति भावः । तनोः जयाय अभि-
भवाय प्रतिकूलं स्वाभीप्सितादित्यवर्णश्रीतनुजयविरोधि यत्

आद्यन्तं आद्यन्तावभिव्याप्य आपादमस्तकमिति यावत्, काकरूपत्वं वायसतुल्यवर्णत्वं इङ्गालवदस्निग्धनीलवर्णत्वमिति भावः । पक्षे प्रतिकूलयोः विपर्यस्तयोः आद्यन्तयोः आद्यन्तवर्णयोः काकरूपत्वं अन्त्यवर्णे कारूपत्वं आद्यवर्णे करूपत्वं चेत्यर्थः । शब्दार्थतादात्म्यवैभवेन कदलिकायाः काकरूपतानिर्वाहः । जहती सती क्रमतः कालक्रमेण सविता भास्कर एव भवतात् भूयादित्याशीः उपहासार्थाः । पक्षे क्रमतः आद्यन्तवर्णयोः न तु पूर्ववद्विपर्ययेणान्याद्ययोः सावता वि ता इति वर्णाभ्यां सह वर्तत इति तथोक्ता । क्रमेणादौ विवर्णेन अन्ते तावर्णेन च सहितेत्यर्थः । स्यात् तदपि तथाऽपि विदालितैव विशीर्णैव स्यात् । खेप्सितासिद्धेरिति भावः । कदलिकेति शब्दव्यक्तिस्फुरीत्या वर्णविपर्यासेन विदलितेति निष्पद्येतेत्यर्थः । अत्राप्युभयं स्पष्टम् ॥

यथावा—

अवधीरणं विधातुं भवतो नक्तंचरेन्द्र उद्युक्तः ।
अवधीरणमुपयातं यतनादतनोस्तमेव बत भगवन् ॥

हे भगवन् ! नक्तंचरेन्द्रः भवतः अवधीरणं अभिभवं विधातुं उद्युक्तः । यतनात् यत्नात् तमेव नक्तंचरेन्द्रमेव अवधीरणं उपयातं प्राप्तवन्तं अतनोः अकरो । बतेत्याश्चर्यं । अन्यत्र अवधीरणं इति छेदः । अतनोः अनल्पात् । ‘तृतीयादिषु भाषितपुस्कं पुंवद्भावस्य’ इति पुंवद्भावः । यतनात् यत्नात् यततेर्भावे ल्युट्, रणं युद्धं उपयातं तमेव अवधीः हतवानिति योजना । अत्र यद्यपि यथाश्रुतप्राथमिकार्थपक्षेऽपि विवक्षितेष्टानवाप्तयनिष्टप्राप्ती भवत एव । तथाऽपि द्वैतीयोक्तार्थप्रदर्शनं उत्कटानिष्टप्राप्तिरूपचमत्कारातिशयायेति ध्येयम् ॥

यथावा—

विजिगीषु हरेर्नयनं भुजगगिरीन्दोः पदाहतं न-
लिनम् । खञ्जमभूदुच्चारणपाटवविधुरा वदन्ति त-
त्कञ्जम् ॥ १२५७ ॥

पदाहतं चरणेन ताडितं जितं च । खञ्जं प्रतिहतगतिकम् ।
'खजि गतिवैक्लव्ये' इति हि धातुः । 'खोडे खञ्जः' इत्यमरः ।
इदमपह्नुतिशिरस्कमिति वैलक्षण्यम् । वस्तुतस्त्विदमपह्नुतेरेवोदा-
हरणमिति युक्तं, तस्या एवात्र प्राधान्येन चमत्कृतिजनकत्वात् ।
प्राधान्येन हि व्यपदेशा भवन्तीत्यसकृदवोचाम । एवमुदाहरणा-
न्तरेऽपि यथायथमूह्यम् ॥

यथावा—

त्वद्धामाक्रमितुं ये बद्धास्थाः पौरुषादृषाद्रिम-
णे । त्वच्छेषैस्तेऽपास्ताः पाषण्डाश्श्रीपतेऽभवन्
षण्डाः ॥ १२५८ ॥

हे वृषाद्रिमणे ! श्रीपते ! ये पाषण्डाः

येऽन्यं देवं परत्वेन वदन्यज्ञानमोहिताः ।

नारायणाज्जगन्नाथात्ते वै पाषण्डिनस्स्मृताः ॥

इत्याद्युक्तलक्षणाः । 'पाषण्डास्सर्वलिङ्गिनः' इत्यमरः । पौरुषात्
पराक्रमात् अभिनिवेशादिति यावत् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्या-
द्भावे कर्मणि तेजसि' इति मेदिनी । तव धाम वृषाद्रिस्थं दि-
व्यालयं तत्र स्थितं त्वदर्चादिव्यविग्रहं च 'गृहदेहत्विद्प्रभावा
धामानि' इत्यमरः । आक्रमितुं स्ववशे विधातुं बद्धास्थाः कृत-
पणबन्धा इति यावत् । अभूवन् । ते पाषण्डाः त्वच्छेषैः त्वद्भासैः

भागवतैः शेषावतारैर्भगवद्रामानुजमुनिभिरीति हृदयम् । पूजायां बहुवचनम् । अपास्ताः निरस्तास्सन्तः षण्डाः क्लीबकल्पाः निष्पौरुषा अभवन् । पक्षे पाषण्डाः पास्ताः निरस्तपावर्णाः षण्डा इति निष्पन्ना इत्यर्थोऽपि चमत्कारी ॥

अत्र विपक्षोपप्लवविह्वलतया प्रार्थयमानाय भक्तिधनाय कसौचिन्महीक्षिते रक्षणार्थं वितीर्णशङ्खचक्रतया शून्यपाणिं दिव्याचरूपं भगवन्तं अयं सुब्रह्मण्य एवेति स्ववशे विधातुं तं विवदमानाः कतिचन पाषण्डाः स्वमहिम्ना शेषरूपतो भगवदालयसोमसूत्रान्तरालात्प्रविश्य तमर्चारूपं भगवन्तं ग्राहितशङ्खचक्रं विदधानैश्श्रीभाष्यकारैर्निरस्ता इत्यैतिह्यमनुसंहितम् । अत्र पाषण्डानां त्वद्धामाक्रमणरूपपरानिष्टप्रापणलक्षणेष्टानवाप्तिः षण्डतारूपानिष्टप्राप्तिश्च ॥

निविवेदयिषुश्शौरेस्तद्वृत्तां विश्वतोमुखाम् ।

कवितां हन्त नास्मार्षं बहूदाहृतिसाध्वसम् ॥

एवं परस्य दुःखसाधनप्रापणरूपेष्टाप्ताप्तिः स्वस्य दुःखसाधनरूपानिष्टप्राप्तिश्चेत्युभयं दर्शितम् । परस्य सुखसाधननिवृत्तिरूपेष्टार्थोद्योगात्तदनिवृत्तिः, स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिश्चेत्युभयं यथा-

दशवदनः किल पतिसुखविकलां विपुलात्मजां विधातुमनाः । निजदयितामेव तथा व्यधितरघूत्तमशराहतिव्यथितः ॥ १२५१ ॥

व्यधित विपूर्वकाद्दधातेरात्मनेपादिनः कर्तरि लुङ्, अकाशीदेत्यर्थः । अत्र रावणेन चिकीर्षितं भगवत्या वैदेह्याः पतिसुखवैकल्यं न कृतं, किंतु स्वदयिताया एव तत्संपादितम् । यद्यपि-

सुखसाधननिवृत्तेर्दुःखसाधनरूपत्वाच्च पृथग्गणना युक्ता, तथाऽ-
पि दुःखसाधननिवृत्तौ सुखस्येव सुखसाधननिवृत्तौ दुःखस्यापि
प्रतिनियतकारणजन्यत्वेनानैयत्यात्पृथगुपादानमिति ध्येयम् ॥

यथावा—

वैदेहीकबलनतो विदारयितुमुद्यता रघूत्तंसम् ।
स्वयमेव यातुभगिनी नासाकर्णे विदारिता वि-
कृता ॥ १२६० ॥

विदारं कर्तुं विदारयितुं विकलत्रं कर्तुमित्यर्थः । विदार-
यितुं विदलयितुमिति च । नासाकर्णे इत्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकव-
द्भावः । अत्र भगवतो दाशरथेस्सुखसाधनीभूतवैदेहीकबलनेन
दुःखसाधनप्रापणोद्यतायाश्शूर्पणखाया न परं तदलाभः, परंतु
आत्मन एव कर्णनासविदारणरूपा नेष्टप्राप्तिः । इयं श्लेषोत्तम्भिता ।
पूर्वोदाहरणं शुद्धम् ॥

यथावा—

प्रह्लादेन कृतायास्त्वद्भक्तेर्निरसनाय यतमानः ।
नृहरे हिरण्यकशिपुस्त्वत्तस्स्वयमेव निरसनमया-
सीत् ॥ १२६१ ॥

निरसनाय प्रतिपक्षेपाय । निरसनं प्रतिक्षेपं वधं च । 'निर-
सनं वधे प्रतिक्षेपे' इति मेदिनी । अत्र हिरण्यकशिपुना विधि-
त्सितं प्रह्लादसंबन्धिनिरतिशयसुखसाधनभूतभगवद्भक्तिकर्मकनि-
रसनं न विहितं, किंतु स्वयमेव निरसनमासादितम् । इदमपि
श्लेषगर्भमेव । परिसंख्यालंकारसंकीर्णत्वं तु सर्वत्र तुल्यमेव ॥

यथावा—

तव सद्गतिं चरणयोरसहिष्णुस्तच्चुचोरयिषुरे-
त्य । स्वगतिभ्रंशाद्गजपतिरलभत जपतोपि नात्म-
नस्सत्ताम् ॥ १२६२ ॥

हे भगवन् ! गजपतिः तव चरणयोः पादयोः त्वदीययोः, शाखाध्येत्रोर्विप्रयोरित्यपि गम्यते । ‘चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले-
गोत्रे पदेऽपिच’ इति मेदिनी । सद्गतिं प्रशस्तं ज्ञानं उत्तमलोका-
वाप्तिसाधनभूतां विद्यामिति यावत् । ‘गतिस्त्री मार्गदशयो-
र्ज्ञाने यात्राभ्युपाययोः’ इति मेदिनी । प्रशस्तं गमनमिति तु
तत्त्वम् । असहिष्णुः । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीनिषेधात्कर्मणि
द्वितीया । अतएव तच्चुचोरयिषुः त्वच्चरणगतिजिहीर्षुः । एत्य त-
दभिमुखो भूत्वा स्वगतैः स्वज्ञानस्य स्वगमनस्य च भ्रंशात् भ्रंशं
च्युतिं एत्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । जपतोऽपि स्तेयदोषनिरासि-
वेदाध्ययनेनापि ‘स्वाध्यायस्स्याज्जपः’ इत्यमरः । आत्मनस्सत्तां
स्वस्वरूपस्थितिं सत्तां अभ्यर्हिततां प्रशस्ततां वा । ‘सत्ये साधौ
विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्’ इत्यमरः । नालभत । पक्षे
गजपतिशब्दः स्वगतिभ्रंशात् स्वनिष्ठयोः ग ति इति आद्यन्त-
वर्णयोः भ्रंशं प्राप्य जपतः मध्येऽवशिष्टेनापि वर्णद्वयेन आत्म-
नस्सत्तां गजपतिरित्याकारकशब्दस्वरूपस्थितिं नालभतेत्यर्थः ।
अत्र गजपतिना भगवच्चरणयोरुत्तमसुखसाधनभूतसद्गतिनिवृत्ति-
रूपेष्टार्थो नासादितः, अपितु स्वगतिभ्रंशरूपानिष्टार्थ एव सम-
धिगतः । अयं च चरणादिशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदा-
ध्यवसायजीवातुक इत्यवधेयम् ॥

केवलेष्टानवाप्तिर्यथा—

कैकेयीवरयुगवशदशरथवचनाद्भवन्तमाप्तव-
नम् । विनिवर्तयितुमनीशो न्यवृतद्रघुवंशदिनमणे
भरतः ॥ १२६३ ॥

अत्र भरतस्य स्वाग्रजरामभद्रवनवासनिवर्तनरूपेष्टानवाप्ति-
मात्रं निबद्धम् ॥

यथावा—

मूढगुणं व्यपवोढुं गाढं श्रीपरिभृढं व्रजन् शर-
णम् । चेतनवर्गो बाढं समूढगुण एव भवति चित्र-
मिदम् ॥ १२६४ ॥

मूढगुणं मौढ्यमित्यर्थः । सः मूढगुण इति छेदः । सः
शरणं व्रजन् पुमान् मूढगुण एवेति विरोधः । समूढाः सपु-
ञ्जिताः गुणाः 'अष्टा गुणा पुरुषं भूषयन्ति' इत्युक्ताः महागुणाः
यस्य स तथोक्त इति परिहारः । महार्हगुणसंपन्नो भवतीत्यर्थः ।
'समूढः पुञ्जिते भुङ्क्ते' इति विश्वः । अत्र मूढगुणव्यपोहनप्रेप्सो-
श्चेतनवर्गस्य तदलाभमात्रमेव । न त्वानिष्टान्तरापलम्भः । पूर्वं शु-
द्धं, इदं श्लेषसङ्कीर्णमिति विशेषः ॥

यथावा—

अवलम्ब्य त्वत्पदमप्यप्राप्य त्वत्तनूपमामभ्रम् ।
अमुखमभूत्किल विष्णो भ्रान्तस्येष्टं कथं भवेत्स-
फलम् ॥ १२६५ ॥

हे विष्णो ! त्वत्पदं त्वच्चरणं तत्तदीप्सितानुगुणसकलफल-
प्रदमिति भावः । पक्षे विष्णुपदं अन्तरिक्षमित्यर्थः । ईदृशार्थवि-
वक्षयैव विष्णो इति संबोधनम् । अभ्रं वारिवाहः त्वत्तनूपमां
त्वादिव्यविग्रहतुलां तव तनुं अल्पामप्युपमामिति च गम्यते ।
अलब्ध्वा अमुखमभूत् । इयं लोकोक्तिः । ईप्सितानवाप्तेः पथा
कस्याचिदपि वदनमुन्नमय्य दर्शयितुं न प्राभवदिति भावः । अ-
मुखं अकारमुखवर्णमिति वस्तुस्थितिः, अभ्रशब्दस्य तथात्वात् ।
तथाहि, भ्रान्तस्य अनवस्थितचेतसः तीव्रतमपवमानविक्षेपश्रु-
मितस्य च विष्णुपदाश्रयणेऽपि इष्टं ईप्सितं कथं सफलं भ-
वेत् । क्षिप्तविक्षिप्तभूमिगतस्य चित्तस्यैकाग्रयासिद्धेर्न योगस्यैव
निष्पत्तिः कथं तत्साध्यं फलं सिध्येदिति भावः । अभ्रमपि भ्रा-
न्तमेव शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् । अत्राभ्रस्य भगवदिव्यविग्रह-
साम्यरूपेष्टानवाप्तिमात्रं श्लेषसङ्कीर्णत्वं पूर्ववदेव । एवमुत्तरत्रापि ।
यद्यमुखत्वमानिष्टमित्याभिमतं तर्हीष्टानवाप्त्यानिष्टप्राप्तिरूपस्य एत-
द्विषमप्रभेदस्यैवेदमुदाहरणं भवितुमर्हतीत्यवधेयम् ॥

यथावा—

आदौ शतक्रतुमणिस्त्वद्रुचिलाभाय तन्तुसंना-
हम् । प्राप्तोऽप्यशकनतोऽमुं मुक्त्वाऽऽसीन्नाथ श-
क्रमणिरेव ॥ १२६६ ॥

हे नाथ ! शतक्रतुमणिः इन्द्रनीलरत्नं आदौ त्वद्रुचिलाभाय
तां लब्धुं तन्तोः प्रातिसरसूत्रस्य संन्नाहं बन्धं प्राप्नोऽपि तदर्थं
बद्धकङ्कणोऽपीत्यर्थः । सुवर्णादिसूत्रग्रथनं प्राप्त इति तत्त्वम् । तं
तवर्णं तुसंन्नाहं तुवर्णसंबद्धत्वं च प्राप्त इति वस्तुस्थितिः । अश-
कनतः विवक्षितेप्सितसाधनाशकत्वात् अमुं तन्तुसंन्नाहं प्रोत-

सरबन्धं मुक्त्वा विसृज्य तं तु संनाहमिति च्छेदः । तुशब्दोऽ-
वधारणे । तं तु तथाविधमेव संनाहं प्राप्तोऽपि अशक्ततया अमुं
एवंविधं तं सन्नाहं प्रयत्नमेव मुक्त्वेत्यापि गम्यते । पक्षे तं त-
कारं तुसंनाहं तुवर्णसंबन्धं च त्यक्त्वा शक्रमणिरेव यथापूर्व-
मिन्द्रनीलरत्नमेव आसीत् । न तु त्वद्बुचिमलभतेति भावः ।
पक्षे शतक्रतुमाणिशब्दः उपपादितरीत्या तकारतुवर्णयोस्त्यागे श-
क्रमणिरिति निरपद्यतेत्यर्थः । अत्र शतक्रतुमणेरिष्टालाभमात्रम् ।
वक्ष्यमाणपूर्वरूपसङ्कीर्णम् ॥

यथावा—

हरिसखि रसालसारस्त्वद्वचनसुधात्मनाऽवत-
रणाय । अधरितशीर्षोपि न तद्विन्देत रसालसार
एव स्यात् ॥ १२६७ ॥

रसालसारः इश्वरसः सहकारफलरसो वा रसालसार
एव स्यात् न तु त्वद्वचनसुधात्मनाऽवतरेदित्यर्थः । रसाल-
सारशब्दो विलोमतया पठितोऽपि तुल्यरूप एवेति तत्त्वम् । अ-
न्यत्सुगमम् । अत्र रसालसारस्य केवलमिष्टानवाप्तिः । इदमपि
वक्ष्यमाणपूर्वरूपोपस्कृतमेव ॥

यथावा—

विजिगीषु नारिकेलं द्वंद्वप्रथितौ तव स्तनौ
तरुणौ । मध्येऽक्षरद्वयश्चयुन्नलिनेक्षणतरुणि ना-
लमेवासीत् ॥ १२६८ ॥

हे नलिनेक्षणतरुणि ! इदं च वक्ष्यमाणस्तनूतरुणयोपस्का-
रकम् । नारिकेलं नारिकेलफलं कर्तुं क्लीबमेकमेवेति भावः ।

द्वंद्वप्रथितौ युद्धप्रवृत्तौ । युग्मतया प्रसिद्धाविति वस्तुस्थितिः । द्वंद्वमिति प्रथिताविति विग्रहः । 'द्वंद्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । तरुणौ वयस्थौ तव स्तनौ पुमांसौ द्वाविति भावः । विजिगीषु स्वपरबलाबलानालोचनेन जयेच्छामात्रं कृतवादेति भावः । मध्ये इष्टालाभेच्छयोरन्तरालं क्षरत् क्षयं प्राप्नुवत् । तत्र हेतुः वयश्च्युदिति । वासः यौवनरूपाद्वयसः च्यवत इति वयश्च्युत् 'च्यु च्यवने' अस्माद्भौवादित्किवप् तुक् । स्थविरमित्यर्थः । नालमेव असमर्थमेव आसीत् अलं समर्थनासीदिति वा योजना । नालमात्रावशिष्टमित्यपि गम्यते स्वयं षण्डो वृद्धः क्षीण एकश्च द्वौ युद्धोद्धतौ वयस्थौ वयस्स्थाश्रितौ च विजेतुं कथं शक्नुयादिति भावः । पक्षे नारिकेलं नारिकेलमिति पदं मध्ये अन्तराले अक्षरद्वयश्च्युदिति समस्तं पदम् । अक्षरद्वयं वर्णयुग्मं श्रियोततीति तथोक्तम् । 'श्च्युतिर् क्षरणे' अस्माद्भौवादिकात्किवप् । द्रवद्रव्यकर्तृक एवायमकर्मकः स्रवतिवत् । अत्राद्रवद्रव्यकर्तृकत्वेन सकर्मत्वम् । अक्षरद्वयात् श्रियोततीति वा विग्रहः । वर्णद्वयच्युतमित्यर्थः । नालमित्येवासीत् । नारिकेलमिति पदं रि के शत वर्णद्वयविभुरं नालमित्येवावशिष्टमभूदित्यर्थः । अत्र नारिकेलस्येष्टालाभमात्रम् । इष्टस्य परानर्थप्रापणरूपत्वावेव क्षायामिदं वक्षमाणप्रभेदस्यैवोदाहरणं भविष्यतीति ध्येयम् ॥

यथावा —

ये वैतरण्यतीतेस्तव जननि जना हरिं दिदृक्षन्ते । तान्वैतरण्यतीतेर्दर्शयसि हरिं न जात्विति विचित्रम् ॥ १२६९ ॥

हे जनानि ! ये तव जनाः त्वद्भक्ताः । वै इति प्रसिद्धौ ।
तरण्यतीतेः सूर्यातिक्रमं प्राप्य भानुमण्डलभेदनपूर्वकमिति भावः ।
हरिं वासुदेवं दिदक्षन्ते द्रष्टुमिच्छन्ति 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः'
इति तद्ध । तान् जनान् जात्वपि तरण्यतीतेः हरिं न दर्शय-
सि वै । इदं विचित्रम् । वैतरण्यतीतेरिति समस्तं पदम् । वै-
तरण्याः यमपुरद्वारतरङ्गिण्याः अतीतेः हरिं यमं न दर्शयसी-
ति परिहारः । 'दशेश्च' इति द्विकर्मकत्वम् । अत्र श्रीभक्तानामिष्टा-
लाभमात्रं श्लेषेण दर्शितम् ॥

यथावा--

आश्रित्यानन्तपदं तपत्वधशशीर्षमेव तदपि
रमे । भविता यथापुरं न तु तव पदरुचि जन्म
भानुभा भजते ॥ १२७० ॥

भानुभा रविप्रभा । अनन्तपदं भगवच्चरणं अन्तरिक्षस्थानं
च आश्रित्य तपतु तपश्चरतु तापं भजतु च । यथापुरमेव भ-
विता भानुभैव भवेत् । न तु त्वच्चरणप्रभात्मना जन्म भजते ।
भानुभाशब्दे विलोमत्येऽपि भानुभेत्येव संपद्यते न त्वन्यामानु-
पूर्वी लभते । अत्र भानुभाया लक्ष्मीचरणप्रभात्मना जन्म प्रे-
प्सोरधशशीर्षं भगवच्चरणे तपश्चर्ययाऽपि तदलाभमात्रं निब-
द्धम् । श्लेषपूर्वरूपसंकीर्णम् ॥

यथावा--

ननु कालिकाऽखिलाम्ब त्वत्कबरीजन्म ल-
ब्धुमिच्छन्ती । अथ यद्यधशिशरास्स्यात्तदाऽपि
सा कालिकैव न तु कबरी ॥ १२७१ ॥

कालिका कादम्बिनी । 'मेघजालेऽपि कालिक' इत्यमरः ।
अत्रापि कालिकाया इष्टानवाप्तिमात्रं पूर्वरूपसंभावनासंकीर्णम् ॥
केवलानिष्टप्रतिलम्भो यथा—

पद्माकरपद्मस्थितियोग्यं स्यामिति विवल्गसि
न वेत्सि । तेन परिभूतिमम्बुज जडजातत्वं
तवैतदेव खलु ॥ १२७२ ॥

हे अम्बुज ! पद्मायाः लक्ष्म्याः करपद्मे पाणिपङ्कजे या स्थि-
तिः अवस्थानं तस्याः योग्यं स्यामिति विवल्गसि उत्प्लवसे ।
तेन श्रीपाणिपद्मेन । तवेत्येतदुत्तरवाक्यादपकृष्यते । तव परि-
भूतिं न वेत्सि । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति कर्मण्येव षष्ठी न
तु कर्तरि । स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

अधिरोहसि वृषभूमिभृदधित्यकां घन रमेशसे-
वेच्छुः । स हि हरते तव लक्ष्मीं न हि जडहृद्वे-
द भावनमनर्थम् ॥ १२७३ ॥

हे घन ! हे जीमूत ! वृषभूमिभृतः आधित्यकां ऊर्ध्वभूमिं
'भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । जडहृत् स्तब्धमनाः लडयोर-
मेदात् जलं हृदि अन्तःप्रदेशे यस्य स तथोक्तः । समुद्राज्जलं
हरतीति वा तथोक्तः । स्फुटार्थमन्यत् । अत्र उदाहरणद्वये
क्रमेण अम्बुजाम्बुदयोर्लक्ष्मीकरपद्मस्थितियोग्यत्वभाग्यश्रानिवा-
ससेवाभागधेयरूपेष्टार्थलाभौ स्त एव । किंतु तत्कर्तृकपरिभूति-
लक्ष्मीहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भावपीते केवलानिष्टप्रतिलम्भरू-
पाविषमामदम् ॥

यथावा—

कमलं त्वन्नयनरुचा प्रमथितरोचिः प्रपद्य पुं-
स्त्वमथ । वञ्चयितुमुपेत्य त्वां त्वया पराहण्यते
पुरा राम ॥ १२७४ ॥

हे राम ! इदं वक्ष्यमाणार्थस्य तदवतारकृतत्वद्योतनाय ।
कमलं नलिनं क्लीबमिति भावः । त्वन्नयनरुचा स्त्रियोति भावः ।
प्रमथितरोचिस्सत् अथ पुंस्त्वं पुरुषत्वं पुल्लिङ्गतां च प्रपद्य
तत्प्रतीकारार्थं कमलो मायामृगो भूत्वेति भावः । 'स्यात्कुरङ्गेऽ-
पि कमलः' इत्यमरः । पुरा पराहण्यते पराहण्यतेत्यर्थः । 'पु-
रि लुङ्चास्मे' इति पुराशब्दयोगे भूतेऽर्थे लट् । 'हन्तेरत्पू-
र्वस्य' इति णत्वम् । स्पष्टमितरत् । अत्र कमलस्य श्रीरामव-
ञ्चनरूपेष्टासिद्धिरस्येव । परंतु पराहतिरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भ-
श्चेतीदमपि केवलानिष्टप्रतिलम्भरूपमेव ॥

यथावा—

ननु चपलेऽशनिसहभूर्नित्यश्रीप्सुश्चिश्चिता श्रियो
मध्यम् । भवसि च यथेप्सितश्ररिशनाभावः प-
रंतु तेऽत्र स्यात् ॥ १२७५ ॥

अशनिनां अशनवतां, भूमि नित्ययोगे वा मत्वर्थीय
इति । सहभूः सहजन्मा तैस्सह जातेत्यर्थः । तस्यास्संबुद्धिः
हे अशनिसहभूः ! पक्षे अशनेः वज्रस्य सहभूः विबुदशान्यो-
रेकत्रावस्थानात्तथोक्तिः । नन्विती सुकुमारामन्त्रणे । ननु चपले
हे सौदामनि ! चापल्यं सूचयितुमिदम् । त्वं नित्याश्रियं अच-
ञ्चलां लक्ष्मीं इप्सुस्सती श्रियः संपदः भगवत्या लक्ष्म्याश्च

मध्यं अन्तरं अवलग्नं च श्रिता सती यथेप्सितश्रीश्च भवसि
परंतु ते तव अत्र श्रोमध्ये अशनाभावः स्यात् आहारदौ-
र्लभ्य भवेत् अशनशालिसहभूस्त्वं तावन्मात्रेणापरितुष्यन्ती
ततोऽतिशयितां श्रियमपेक्षमाणा तां लभस एव परंत्वशनाभाव-
रूपमहानिष्टं च लप्स्यसे इति भावः । यथोच्यते—

यावज्जियेत जठरं तावत्कुयादुपार्जनम् ।

अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥

इति । शनिसहभूरिति च लभ्यते । तदा शनिना सह स्थिता
शनिपीडितेति यावत् । एवं शनिपीडितायाः कथंचिदिष्टलाभेऽप्य-
निष्टलाभो दुष्परिहार इति भावः । पक्षे यथेप्सितश्रीः रशना
भाव इति च्छेदः । ‘रो रि’ इति रेफलोपः । ते तव रशना-
भावः मेखलात्वं स्यात् । नित्यश्रीमत्तया श्रियो मध्यभागेऽवस्था-
नात्तव रशनात्वं भवेदेवेति भावः । ‘सप्तकी रशना तथा’ इ-
त्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेव केवलानिष्टलाभः ॥

यथावा—

करिकरपीडां व्युदसितुमरविन्दं त्वत्करात्म-
नाऽऽविरभूत् । हरिकरपीडनमलभत सरसिजनय-
नप्रिये तदत्रापि ॥ १२७६ ॥

हरेः सिंहस्य भगवतश्च करपीडनं हस्तोपमर्दं, पक्षे कर-
पीडनं पाणिग्रहणमित्यर्थः । तत् अरविन्दम् । अत्रापि अरविन्द-
जन्मन्यपि । अत्रारविन्दस्य करिकरपीडाव्युदसनरूपेष्टावाप्तिस-
द्भावेऽपि हरिकरपीडनरूपानिष्टप्रतिलम्भश्च भवतीतीदमपि के-
वलानिष्टप्रतिलम्भ एव । श्लेषमहिम्ना इष्टतमस्याप्यानिष्टतासं-
पादनमिति ध्येयम् ॥

याथावा—

इनसुहृदा राज्ञा त्वं मया सदृक्स्या इतीच्छुर-
खिलविभो । तव दृग्गत एवाभूदिनान्वितो हन्त दू-
त एवेन्दुः ॥ १२७७ ॥

हे अखिलविभो ! इन्दुः इनसुहृदा अनेकप्रभुभिन्नेण, पक्षे
भानुसहितेन राज्ञा नृपेण चन्द्रेण च । मया त्वं सदृक् तुल्यः
दृग्भ्यां सहितश्च मयेत्यत्र तृतीयाया अभेदोऽर्थः । तथाच सूर्य-
सहितमदभिन्ननयनद्वयवानिति भावः । स्याः । इति इच्छुः का-
ङ्क्षन् सन् 'विन्दुरिच्छुः' इति निपातनात्साधुः । तव अखिलज-
गद्राजाधिराजस्येति भावः । दृग्गतः दृष्टिपथगतमात्र एवेति भावः ।
इनान्वितः स्वसुहृदनेकप्रभुसहितस्सन् तव दूत एव संदेशहर
एव अभूत् । त्वददर्शनावसरे आत्मानमेव महाराजं मन्यमनोऽखि-
ललोकनाथमपि त्वां स्वसदृशं चिकार्षुरभ्येत्य त्वदर्शनमात्रेणैव
त्यक्ताभिमानस्वपक्षीयप्रभुभिस्सह तव दूत्यमलभतेति भावः । इ-
नान्वितः सूर्यसहितः तव दृग्गतः दृष्टिस्थानं प्रपन्न एवाभूत् ।
चन्द्रसूर्ययोरुभयोरपि तन्नयतत्वश्रवणादिति भावः । नैतावदेव ।
दूत एवाभूत् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याच-
न्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्युक्तरात् तच्छासनानातिवर्त्यभूदिति
भावः । पक्षे इन्दुशब्दः इना इन्नीति वर्णसमुदायेन अन्वितः
दूतः दुना दुवर्णेन ऊतः स्यूतः युक्त एवेत्यर्थः । अभूत् । इन्दु-
शब्दस्य ताद्विध्यादिति भावः । अत्र सदृक्त्वप्रेप्सोरिन्दोस्सदृ-
क्कृद्प्रतिपाद्यसदृशसदृष्टिरूपार्थद्वयश्लेषाभिसिकाभेदाध्यवसाय-
वैभवेन तादृशोप्सितलाभोऽस्त्येव । तथाऽपि दूतत्वरूपानिष्टोप-
लम्भोऽपि भवतीत्ययमपि केवलानिष्टप्रतिलम्भ एव ॥

यथावा—

क्वाप्यप्रतिकूलास्त्वत्कवरीसख्याय काळिका
यतमानाः । प्राप्यान्तरालितामपि काका आसन्वि-
पर्ययेऽपि तथैव ॥ १२७८ ॥

हे श्रीः ! इति सामर्थ्याल्लभ्यते । काळिकाः कादम्बिन्यः
'मेघजालेऽपि काळिका' इत्यमरः । पक्षे काळिकाशब्दोऽपि ।
अर्थगते स्त्रीत्वबहुत्वे शब्दे आरोप्येते । क्वापि क्वचिदपि अप्र-
तिकूलाः प्रातिकूल्यराहितास्सत्यः । न हि प्रातिकूल्ये सख्यं सि-
ध्यतीति भावः । पक्षे प्रतिलोमत्वेऽप्यवैरूप्यं भजमाना इत्यर्थः ।
त्वत्कवर्याः सख्याय मैत्र्याय तुलनायेति वस्तुस्थितिः । यतमाना-
स्सत्यः आन्तरालिता अन्तरे भवाः आन्तर्यः ताश्च ताः आळ-
यश्च आन्तरालयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावः । तासां
भावः तत्ता तां अन्तरङ्गसखीत्वमित्यर्थः । 'आळेस्सखी वय-
स्या च' इत्यमरः । प्राप्यापि काकाः वायसाः आसन् । विप-
र्यये प्रलयेऽपीति यावत् । तथैव काका एव आसन् । न तु
युक्तरूपाः । पक्षे अन्तरा मध्ये आळितां ळिवर्णशून्यतां प्राप्य
काका अपीति योजना । काका इत्यप्यासन् । अथ विपर्यये वि-
लोमत्वेऽपि काका इत्येवासन् न त्वन्यानुपूर्वीकाः । अत्र काळि-
कानां प्राप्यान्तरालिताशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसायमहिम्ना श्रीकवरीसख्यरूपेष्टलाभाक्षतावपि काकतारूपान्ति-
ष्ठान्तरावाप्तिश्च श्लेषमहिम्ना भवतीतीदमपि केवलानिष्टप्राप्तिरूप-
विषयम् ॥

अनिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिर्यथा—

अत्रासा निवसामेत्यत्रास्ये तव रदात्मना जा-

ताः । मुक्ता भगवन्नभवन्नत्राप्येता महाभयाक-
लिताः ॥ १२७९ ॥

मुक्ताः मौक्तिकानि अत्रासाः निर्भयास्सत्यः अन्यत्र माणि-
दोषविधुरास्सत्यः 'त्रासो भीमणिदोषयोः' इति विश्वः । अत्र
निवसामोति तव आस्ये रदात्मना दन्तरूपेण जातास्सत्यः अ-
त्रापि त्वदास्येऽपि एताः मुक्ताः महाभयेन महता त्रासेन आ-
कलिताः । महत्या अभया कलिता इति वस्तुस्थितिः ॥

यथावा—

विपदान्वितं भवं त्वं विनेष्यसीति श्रयेमहि भ-
वन्तम् । विपुलयासि तदेव त्वं विचित्रमेतदृषाच-
लद्युमणे ॥ १२८० ॥

अत्राद्योदाहरणे केवलं मुक्तानां त्रासशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वय-
श्लेषगृहीतभयरूपानिष्टपरिहारलक्षणेष्टानवाप्तिर्दर्शिता । द्वितीयो-
दाहरणे विपदा आपदा अन्वितं भवं संसारं, पक्षे वि इत्या-
कारकपदेनान्वितं भवं विभवमिति शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेष-
महिम्ना अनिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः प्रकाशिता ॥

यथावा—

अरिदरगदाकरत्वं परिहर्तुं त्वां भजन्ति ये म-
नुजाः । अरिदरगदाकरत्वं सन्ततमेवां त्वमन्तत-
स्तनुषे ॥ १२८१ ॥

अरयः कामादयः दरः भयं तत्प्रयुक्तम् । गदः तत्प्रयुक्तो
व्याधिः । तेषामाकरत्वं आश्रयत्वं परिहर्तुं । उत्तरार्धेऽप्येवम् ।

वस्तुतस्तु अरिद्वरगदाकरत्वं चक्रशङ्खगदापाणित्वमित्यर्थः । भगवत्सारूप्यमिति भावः । अत्रापि अरिद्वरगदाकरत्वलक्षणानर्थपरिहाररूपेष्टानवासिश्श्लेषमहिम्ना निबद्धा ॥

यथावा—

त्वद्वदनरुचिद्वेषाच्छ्वाद्यत्वं प्राप्य तद्व्यपनुनुत्सुः ।
अधरितशिरा भवन्नपि स पुष्करे तज्जहौ न शु-
भ्रांशुः ॥ १२८२ ॥

हे भगवन् ! शुभ्रांशुः चन्द्रमाः त्वद्वदनरुचौ द्वेषात् श्वाद्यत्वं शुनामादित्वं शुनकाग्रेसरत्वमित्यर्थः । श्वा आद्यः भक्ष्यो यस्येति वा श्वपाकत्वमित्यर्थः । प्राप्य,

देवं नारायणं विष्णुं यो द्वेष्टि जगतां प्रभुम् ।

श्वानयोनिः सहस्रान्ते श्वपाकेषु स जायते ॥

इति स्मरणात् । भगवद्वदनारविन्दविद्वेषस्येदमल्पं फलमिति भावः । पक्षे शुवर्णः आद्यः प्राथमिको यस्य सः श्वाद्यः तत्त्वम् । वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात् । प्राप्य तत् श्वाद्यत्वं व्यपनुनुत्सुः व्यपनोदितुमिच्छुः पुष्करे तन्नाम्नि तोर्थविशेषे अन्तरिक्षे च । अधरितशिराः अवाकलीर्षो भवन्नपि तथा तपस्यन्नपीति भावः । अस्ताभिमुख्यदशायामन्तरिक्षे चन्द्रविम्बस्य अवाकिञ्जरस्त्वेन दर्शनात्तथोक्तिः । पक्षे विलोमतया स्थितोऽपीत्यर्थः । तत् श्वाद्यत्वं न जहौ । यथापुरं शुनामग्रणीः श्वभक्षको वाऽभूत् । न तु स्वाभीप्सितं लब्धवान् । भगवद्विद्वेषिणां पुण्यतीर्थनिषेवणमपि न शोधकमिति भावः ।

ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम् ।

न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिस्संसर्गिणामपि ॥

इति महाभारतात् । पक्षे शुभ्रांशुशब्दो विलोमतया पठि-
तोऽपि शुभ्रांशुरित्येव भवन् शुवर्णाद्यत्वं न जहावित्यर्थः । अत्र
शुभ्रांशोरनिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ॥

यथावा—

अभितश्शुनाऽभिमृष्टोऽस्म्यहमिति शुभ्रांशुर-
तितरां भ्रान्तः । तदपनयायानन्ते पतन्नधश्शीर्ष-
मपि तथैवाभूत् ॥ १२८३ ॥

शुभ्रांशुः अभितः सर्वतः उभयतश्च शुना शुनकेन शुव-
र्णेन च अभिमृष्टः स्पृष्टः अस्मीति अतितरां भ्रान्तः भ्रान्तिमान् ।
पक्षे भ्रः भ्र इति वर्णसमुदयः अन्ते मध्ये यस्य स तथोक्तः ।
तदपनयाय तस्य अभितश्शुना स्पृष्टत्वभ्रमस्यापनोदनाय अन-
न्ते भगवति अन्तरिक्षे च अधश्शीर्षं पतन्नपि विलोमतया स्थि-
तोऽपीति च तथैवाभूत् भ्रान्त एवाभूत् पक्षे शुभ्रांशुरित्येवा-
भूत् । न त्वन्यथा । अत्र शुभ्रांशोः पूर्ववदेवेष्टानवाप्तिः ॥

यथावा—

सुतरांशुमयोऽप्यादावन्ते च तवाननश्रियमल-
ब्ध्वा । क्लान्तस्थितिमैत्र जहौ शुक्लांशुरधश्दिशरः
पतन्नपि ताम् ॥ १२८४ ॥

हे भगवन् ! शुक्लांशुः सितकरः आदौ मासादौ अन्ते
मासान्ते च । इदं पूर्णिमाद्यन्तमासाभिप्रायोक्तम् । सुतराश्च
ते अंशवश्च तन्मयोऽपि प्राचुर्ये मयद् । तव आननाश्रियं अलब्ध्वा
क्लान्तस्थितिं ग्लानस्थितिं ग्लानिमित्यर्थः । पेत् अगात् । अथ अध-
दिशरः पतन्नपि तां न जहौ ग्लानिस्थितिं नात्याक्षीत् । पक्षे

शुक्लांशुशब्दः सुतरां अतितरां आदावन्ते च शुभयः शुवर्णप्रचुरः
आद्यन्तयोः शुवर्णस्यैव जागरूकत्वादाति भावः । अधादिशरः
निपतितोऽपि व्यत्यस्ततया स्थितोऽपाति यावत् । क्ला इति वर्ण
समुदायस्य अन्तस्थिति मध्ये सत्तां न जहौ । तस्य वैपरीत्येऽपि
तादवस्थयादेति भावः । अत्रापि पूर्ववदेव सर्वम् ॥

यथावा—

त्वां स्तोता सकलकविः स्तोता तु परस्य
विकलकविरेव । अधरिति शीर्षोऽपि भवन्विकलक-
विस्स्यादयं न सकलकविः ॥ १२८५ ॥

सकलकविः संपूर्णकविः महाकविरित्यर्थः । विकलकाविः
क्षुद्रकविः । अत्र विकलकवेस्स्वानर्थपरिहारूपेष्टालाभः ॥

यथावा—

त्वत्तेजोऽभिहतौ जानुभङ्गभागभानुभास्सती भा-
भाः । स्याद्यदि पुनः प्रसव्या यथापुरं स्यान्न तु
त्वदोजोभाः ॥ १२८६ ॥

हे भगवन् ! भानुभाः भास्वत्प्रभा । त्वत्तेजस्तौल्यलिप्सुरिति
सामर्थ्यादवगम्यते । त्वत्तेजोऽभिहतौ सत्यां त्वत्प्रतापकतृकाभि-
हनने सति जानुभङ्गभाक् जानुनोः ऊरुपर्वणोः भङ्गं अवमर्दं
भजतीति तथोक्ता भग्नजानुस्सतीत्यर्थः । अत एव भाभाः नभा-
सत इत्यभाः । भासतेः क्तिप् । भया प्रभया अभाः भाभाः ।
नभातीति विग्रहे भातेः क्तिप् । विश्वपाशब्दवदादन्तः । उभय-
थाऽपि प्रभया अप्रकाशमानेत्यर्थः । यद्वा भं नक्षत्रमिव आ ईषत्
भासत इति भातीति वा भाभाः आदौ महाप्रकाशा जानुभङ्गा-

नन्तरमल्पतरप्रकाशेत्यर्थः । पक्षे भानुभा इति शब्दव्यक्तिः त्वत्ते-
जोऽभिहतौजाः नुभङ्गमिति छेदः । तव तेजसा अभिहतं ओजः
बलं अवष्टम्भः प्रभावो वा यस्यास्सा तथोक्ता 'ओजो दीप्ता-
ववष्टम्भे प्रभावबलयोरपि' इति मेदिनी । नुभङ्गभाक् नुवर्ण-
भ्रंशं प्राप्ता अत एव भाभास्सती भाभा इति निष्पन्ना सती पुनः
आदौ उक्तरीत्या परिभवे सत्यपीति भावः । प्रसव्या प्राप्तानिष्ट-
परिहारपूर्वकं त्वत्तेजस्तौल्यलाभाय तस्य प्रतिकूलः अनुकूलः वा
यदि स्यात् 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं स्यात् प्रतिकूलानुकूलयोः' इति
मेदिनी । तदाऽपि यथापुरमेव स्यात् भाभा एव स्यात् अप्रकाश-
प्रभावा अत्यल्पप्रकाशा वा भवेत् । न तु त्वदोज इव भातीति
त्वदोजोभाः स्यात् पक्षे भाभा इति निष्पन्ना भानुभाशब्दव्यक्तिः
प्रसव्या अनुलोमा प्रतिलोमा वा भाभा इत्येव स्यात् न तु
त्वदोजोभा इत्यानुपूर्वीयुतेत्यर्थः । यदि पुनः प्रसव्या स्यादित्यनेन
भानुभासः पराहतेः पूर्वमपि प्रसव्यत्वेऽपि यथापूर्वावस्थावस्थि-
तत्वमेवेति गम्यते । एवं शब्दरूपार्थपक्षेऽपि, भानुभाशब्दस्यापि
भाभाशब्दस्येवानुलोमप्रतिलोमावस्थयोस्तुल्यरूपत्वात् । अत्र भा-
नुभासः प्राप्तभाभारूपानर्थनिवारणलक्षणेष्टानवाप्तिमात्रम् । तच्च
तस्याः भगवत्तेजस्तौल्यरूपेष्टालाभपूर्वकजानुभङ्गाद्यनिष्टालाभलक्ष-
णप्रागुक्तैतद्विषमप्रभेदेन दत्तहस्तमिति पूर्वापेक्षया विशेषः ॥

यथावा—

यत्त्वद्भ्रमनं प्रैप्सत्तदगत्वा देवदेव गजराजः ।
प्राप्य जराजत्वमधश्शीर्षोऽपि ततो जराजतां न
जहौ ॥ १२,८७ ॥

हे देवदेव ! गजराजः यत् त्वद्गमनं त्वद्गमनतुल्यगमनमित्यर्थः । प्रैप्सत् प्राप्तुमैच्छत् यत् त्वद्गमनं अगत्वा अप्राप्य । यद्वा तदगत्वात् एव देवेति च्छेदः । हे देव न गच्छतीत्यगः । तस्य अगः तदगः तस्य भावः तदगत्वं तस्मादेव त्वद्गमनाप्राप्तेरेवेत्यर्थः । जराजत्वं जरान्वितच्छागत्वं, यद्वा जीर्यतीति जरः पचाद्यच् । स चासावजः जीर्णच्छागः तत्त्वं गमनसौन्दर्यशक्तिवैकल्येन तत्तौल्यमिति यावत् । प्राप्य, पक्षे गजराजशब्दः अगत्वात् गकाररहितत्वात् जराजत्वं जराजशब्दत्वं प्राप्येत्यर्थः । ततः अधश्शीर्षोऽपीति लोकोक्तिः । पक्षे वैपरीत्यं प्राप्तोऽपि जराजतां उभयथाऽपि जराजत्वं न जहौ । जराज इत्येवासीत् । न तु तां पर्यहार्षीदिति भावः । अत्र गजराजस्य प्राप्तजराजत्वरूपानिष्टपरिहारलक्षणेष्टानवाप्तिमात्रं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । भगवद्गमनतौल्यरूपेष्टानवाप्तिपूर्वकजराजत्वरूपानिष्टप्राप्तिलक्षणे तद्विषमविशेषस्त्वङ्गतयेति पूर्वोदाहरणवदेव सर्वम् ॥

यथावा—

त्वद्यशसा धुत इन्दुस्स्वसुहृदमिनमाप सोऽपि
तव महसा । विधुतस्तमेनमौज्झीदिनोज्झितोऽभवदयं च दुस्थितिमान् ॥ १२८८ ॥

हे भगवन् ! इन्दुः त्वद्यशसा धुतस्सन् स्वसुहृदं स्वमित्रं इनं कंचन राजानं आप । स्वानर्थपरिहारायोति भावः । पक्षे इनं भानुं तस्य तत्सुहृत्त्वं ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धम् । आप । अपचितकलस्तदुपचयाय दर्शे राविमण्डलमासादितवानित्यर्थः । सोऽपि स राजाऽपि स भानुरपि तव महसा 'दिवि सूर्यसहस्रस्थ' इत्युक्तप्रकारेण तेजसा विधुतः विशेषेण कम्पितः तमेनं स्व-

स्याप्यनिष्टहेतुभूतमिन्दुं औज्झित् व्यस्त्राक्षीत् । शुक्लपक्षादौ र-
विमण्डलादस्य विश्लेषः प्रसिद्ध एवेति भावः । इनोज्झितः इनेन
तेन राज्ञा भानुना च उज्झितः स्वानिष्टहेतुरयमिति विसृष्टः
अयं इन्दुश्च दुस्थितिमान् दुरवस्थावान् अभूत् । वस्तुतस्तु
इन्दुशब्दः इना इन् इति वर्णसमुदयेन उज्झितः दुस्थितिमान्
दुरिति वर्णसमुदयस्थितिमान् अभूदित्यर्थः । अत्र न केवलमि-
न्दोस्त्वानर्थपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः, किन्तु स्वाश्रयस्याप्यनर्थप्रा-
प्तिरिति विशेषः ॥

यथावा -

अतिघोरं निस्सारं संसारं दूरमुज्झितुमपारम् ।
उद्युञ्जे पुरुषोत्तम कुरुषे करुणां कुतो न साद-
रणाम् ॥ १२८९ ॥

उद्युञ्जे उद्युक्तोऽस्मि । उत्पूर्वकाद्युजेः रौधादिकात्कर्तरि ल-
ङुत्तमपुरुषैकवचनम् । अत्रार्तस्य भगवत्प्रपन्नस्य संसाररूपान-
र्थपरिहारलक्षणेष्टानवाप्तिमात्रम् । इदं शुद्धमुदाहरणम् । प्राची-
नानि तु श्लेषादिसंकीर्णानीति विशेषः ॥

परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिर्यथा—

भीष्मं त्वां धृतचक्रं भीष्मं हन्तुं द्रवन्तमत्य-
न्तम् । पार्थस्तरभसमरुणत्सार्थी संघां च वीक्ष्य
स ननन्द ॥ १२९० ॥

भीष्मं दारुणं यथास्यात्तथा भीष्मं शान्तनवं हन्तुं धृत-
चक्रं अत्यन्तं द्रवन्तम् । स च भीष्मश्च संघां 'अशस्त्रग्रहणं

प्रतिश्रुतवन्तं भगवन्तं शस्त्रं ग्राहयिष्याम्येव' इति स्वकृतां प्रति-
ज्ञां सार्थां भगवत्कृतचक्रग्रहणेन सफलां वक्ष्ये ननन्द । अत्र
भगवतो भीष्महननरूपपरानिष्टप्रापणलक्षणेष्टानवाप्तिर्निबद्धा । अ-
त्रैव भीष्मस्य स्वप्रतिज्ञानिर्वहणरूपसुखसाधनार्थप्राप्तिः वधरूप-
दुःखसाधनानर्थनाशः, भगवतश्च स्वप्रतिज्ञाभङ्गरूपदुःखसाधना-
नर्थप्राप्तिश्च निबद्धेति सूक्ष्मया दृशाऽवधातव्यम् ॥

यथावा—

निशिचरवधूकदम्बं मदम्ब हन्तुमपि यतनवान्
हनुमान् । करुणतमतावकवचस्सरणिगतिप्रतिह-
ताभिलषितोऽभूत् ॥ १२९१ ॥

निशिचरवध्वः एकाक्ष्येककर्ण्यादिकाः तासां कदम्बं हन्तुं
रावणवधानन्तरं त्वत्समाश्वासनावसर इति भावः । यथोच्यते
श्रीमति रामायणे हनूमता—

इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ।

हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वां यामिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥

इत्यादि । करुणतमतावकवचसां—

पापानां वा शुभानां वा वधाह्वाणां प्लवङ्गम् ।

कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥

इत्यादिवचननाम् । स्पष्टमन्यत् । अत्रापि हनूमतो रक्षस्त्रीहननल-
क्षणपरानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः ॥

यथावा—

यत्पदमियात्त्वदीयश्श्रीदश्रीधीरधीः प्रदीपश्च ।
तत्पदविपर्ययाय प्रभवेत्को वा कृतप्रयत्नोऽपि ॥

हे भगवन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । त्वदीयः त्वद्भक्तः श्रीदश्रीः
धनदतुल्यविभवः धीरधीः महामतिः, आभ्यां संपत्सारस्वतो-
भयसमृद्धिरुक्ता । अत एव प्रदीपः अतिमात्रशुतिशाली च सन्
यत्पदं पैहिकमामुष्मिकमापवर्गिकं वा स्थानं इयात् प्राप्नुयात्
तत्पदस्य तदार्जितस्य स्थानस्य विपर्ययाय प्रलयाय कृतप्रय-
त्नोऽपि को वा प्रभवेत् न कोऽपीति भावः । यद्वा कः ब्रह्माऽपि
प्रभवेद्वा इति योजना । सोऽपि न प्रभवेदेवेति भावः । पक्षे
त्वदीयः यत्पदं श्रीदश्रीरित्यादिकं यत्पदं इयात् तत्पदस्य विपर्य-
याय वैलोभ्याय कृतप्रयत्नोऽपि को वा प्रभवेत् । महता यत्नेन
प्रातिलोभ्येन पाठेऽपि पूर्वानुपूर्व्या एव विद्यमानत्वात् । अत्र भग-
वद्भक्तसाधितपदविपर्यासलक्षणपरानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थालाभः पृ-
थग्जनस्य वर्णितः । इदं श्लेषसंकीर्णम् । पूर्वोदाहरणे तु शुद्धे ॥

यथावा—

यद्यचिकीर्षिष्यत ते प्रतापमतिभीष्ममपगतो-
ष्माणम् । निशिचरकुलमभविष्यत्स तदाऽप्यति-
भीम एव दाशरथे ॥ १२९३ ॥

हे दाशरथे ! निशिचरकुलं कर्तुं अतिभीष्मं अतिदारुणं
ते तव प्रतापं अपगतः ऊष्मा उष्णता दारुणत्वं यस्य ते तथोक्तं
अचिकीर्षिष्यत यदि कर्तुमैषिष्यच्चेत् । करोतेस्सन्नन्ताक्रियाति-
पत्तौ लृङ् । तदाऽपि सः तव प्रतापः अतिभीम एव अभवि-
ष्यत् अनपनोद्योष्मतया अतिभीष्म एव समपत्स्यतेति भावः ।
पक्षे अतिभीष्मशब्दं षकाररूपोष्मवर्णाधिधुरं समपादयिष्यत चेत्
अतिभीम इत्येव स निरपत्स्यतेत्यर्थोऽपि चमत्कारी । अत्र नि-

शिचरकुलस्य भगवत्प्रतापनिरूप्यताकरणलक्षणेष्टानवाप्तिस्संभावनारूपेण दर्शिता । एवं तृतीयविषमप्रभेदे अष्टाववान्तरप्रभेदा उपदर्शिताः । भेदान्तराण्यप्येवमेवोदाहार्याणीति विस्तरातिभूमिभयाद्विरम्यते ॥

यत्र केनचित्स्वेष्टसिद्धयर्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुरिष्टमनाहत्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषममिति कुवल-यानन्दकाराः । तद्यथा—

मम धीरियमिति दयितं समया प्रहिता मया
ससंभ्रमया । सा नाम तत्र लीना किं तनवानी-
त्यचिन्तयद्राधा ॥ १२९४ ॥

इयं मदीयेति विस्मयेण मम धीः दयितं नन्दनन्दनं समया ते प्रतीति यावत् । ‘अभितः परितस्समया’ इत्यादिना द्वितीया । ससंभ्रमया अदूरदर्शिन्येति यावत् । मया प्रहिता प्रेषिता । धीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया तस्यां दूतीत्वसमाधिर्गम्यते । सा धीः तत्र दयित एव ‘सर्वं वाक्यं सावधारणम्’ इति न्यायात्, लीना नाम । इतरैः पृथग्दुर्ग्रहतया तत्रैव तदाश्लेषेणैक्यं प्राप्तेति भावः । ‘ली श्लेषणे’ कर्तरि क्तः । पक्षे तदाकाराकारितेति भावः । नामेति संभावनायाम् । निलीनेति मन्य इत्यर्थः । कुत्सने वा । धिकां दयितं प्राति अद्रोहिणीति प्रत्ययेन मया प्रहितां तत्रैव रम-माणामिति भावः । ‘नाम प्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने’ इत्य-मरः । किं तनवानि किं करवाणीति राधा अचिन्तयत् । अत्र नियोक्त्या राधाया अभीष्टमनाहत्य धिया स्वेष्टमेव साधितम् । समासोक्तिसंकीर्णमिदं विषमम् ॥

कदाचिदिष्टावाप्तिपूर्वकतदनवाप्तिर्यथा—

त्वद्गिरिपरिसरगमने क्षणमात्रं तत्तटस्फटिक-
भाभिः । मुषितकलङ्कस्त्वन्मुखसदृशो विधुरथ
यथापुरं भवति ॥ १२९५ ॥

अथ त्वद्गिरिपरिसरातिवर्तनानन्तरं यथापुरं भवति स्फ-
टिकरुचीनां दवीयस्त्वाद्यथापूर्वं प्रकटकलङ्क एव भवति । अत्र-
चन्द्रमसो विकलङ्कवैकटनाथवदनसादृश्यमभीप्सतो वेङ्कटागिरि-
परिसरगमनावसरे क्षणमात्रमेव तल्लामो न सार्वकालिक इति
कदाचिदिष्टप्राप्तिपूर्वकतदनवाप्तिः ॥

कचिदिष्टानवाप्तावपि तद्वाप्तिभ्रमनिबन्धनविच्छित्तिवि-
शेषः । यथा—

नवनीतहृदागत इति नवनीरदशिशुमवेक्ष्य नि-
कटगतम् । तं भ्रमवती निबद्धुं संभ्रमतोऽयतत
काऽपि गोपवधूः ॥ १२९६ ॥

अत्र नवनीतचोरनन्दाकिशोरबन्धनजातकौतुकायास्समयं प्र-
तीक्षमाणायाः गोपवामेक्षणायाः कस्याश्चित्तीक्ष्णतालामेऽपि त-
ल्लामभ्रमो दर्शितः ॥

यत्र समष्ट्रेष्टालाभेन तदेकदेशमात्रावाप्तिस्तत्रापि तदनवा-
प्तिरेव । यथा—

त्वद्दामतामभीप्सुस्त्यजन्मिलिन्दस्स्वकं मित-
स्फुरणम् । अमितश्रिया स्फुरन्नप्यलिन्द एवारवि-
न्दनयनाभूत् ॥ १२९७ ॥

हे अराविन्दनयन ! मिळिन्दः भ्रमरः त्वद्धामतां त्वदालयतां त्वत्तुल्यच्छवितामिति तत्त्वम् । अभीप्सुः अत एव स्वकं निजं मितस्फुरणं अल्पप्रकाशं त्यजन् । पक्षे मिळिन्दशब्दः मितः मिवर्णेन मिवर्णस्य वा स्फुरणम् । मित इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तासिः । विसर्गस्य 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति पाक्षिको लोपः । त्यजन्नपि मिवर्णसंबन्धं विसृजन्नित्यर्थः । अमितश्रिया प्रचुरात्विषा संपदा वा, शकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वम् । पक्षे अं इतः श्रिया इति छेदः । अं अवर्णं इतः प्राप्तः श्रिया स्फुरन्नपि अर्थवत्तारूपसंपदा प्रकाशमानोऽपि अळिन्द एव बहिर्द्वारप्रकोष्ठक एव अभूत् । न तु समग्रं त्वद्धामेति भावः । 'प्रघाणप्रघणाळिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । पक्षे मिकारस्थाने अकारं प्राप्तः अळिन्दशब्द एवाभूदित्यर्थः । अत्र 'न गिरा गिरेति ब्रूयादिरां कृत्वोद्गायेत्' इत्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य विधीयमानमिरापदं यथा गिरापदस्थान एव भवति तथाऽत्रापि मिवर्णं प्रतिषिध्य विधीयमानमवर्णं मिकारस्थान एव भवति । अत एव 'कुषिरञ्चोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च' इत्यत्र यकं प्रतिषिध्य विधीयमानश्श्यन् तदीय एव स्थाने भवतीति तत्त्वबोधिण्यादावुक्तं संगच्छते । अत्र मिळिन्दस्य स्वाभीप्सितभगवत्परिपूर्णदिव्यालयत्वानवाप्त्या तदेकदेशभूताळिन्दत्वप्राप्तिरपीष्टानवाप्तिरेवेति ध्येयम् ॥

यत्रेष्टानवाप्तिपूर्वकमनभीप्सितस्य यस्यकस्याचिदुदासीनस्य वाऽर्थस्यावाप्तिर्निबध्यते तत्रापि केवलेष्टानवाप्तिरेव । यथा—

त्वत्पादसरिदिभिख्यालाभायाधरिशिरास्स घनसारः । भूत्वा रसानघोऽपि श्रीश श्रीपादरेणुनामाऽभूत् ॥ १२९८ ॥

हे श्रीश ! सः शैत्यसौरभादिभिः प्रसिद्धः घनसारः कर्पूरः
 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारः' इत्यमरः । तव पादस्य या
 सारित् गङ्गा तस्याः अभिख्या नाम शोभा च । 'अभिख्या नाम-
 शाभयोः' इत्यमरः । तस्याः लाभाय अधश्शिराः तव पादे
 नम्रशिरा इत्यर्थः । रसेन जलेन अनघः भूत्वाऽपि । अनेन भग-
 वत्पादसारिदाभिख्यालाभौपयिकता दर्शिता । घनसारशब्दो वि-
 लोमतया पठितो रसानघ इति निष्पन्न इति वस्तुस्थितिः । शब्दा-
 र्थयोस्तादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । श्रीपादस्य लक्ष्मीचरणस्य रेणुः
 पांसुरिति नाम यस्य स तथोक्तः अभूत् । भगवच्चरणसारिदभि-
 ख्यालाभाय पावनतीर्थरूपतायाः कथंचित्संपादनेऽपि तल्लाभो
 नाभूच्चेन्माभूत्, श्रीपादसारिदाभिख्याऽपि वा नासीत्, प्रत्युत श्रीपा-
 दरेणुनामासीदिति निर्गलितोऽर्थः । श्रीवेङ्कटाद्रौ भगवद्विव्यवि-
 ग्रहार्पितो घनसारश्श्रीपादरेणुरिति व्यवहृतो भवतीति तत्त्वम् ।
 अत्र घनसारस्य भगवत्पादसारिदभिख्यारूपेष्टालाभमात्रं, श्रीपा-
 दरेणुत्वं तु नोत्कटानिष्टं, येनैतत्पद्यं एतत्तृतीयविषमप्राथमिक-
 भेदस्योदाहरणं स्यात्, किन्त्वनभीप्सितामिति ध्येयम् ॥

यथावा—

त्वलक्ष्म्या अप्यतसी श्रैष्ठ्येप्सातञ्च्युता तु-
 लाप्त्यैव । घन्या तुलसीभूयं गतैव तेऽम्बुधिसुतेश
 हयाऽऽसीत् ॥ १२९९ ॥

हे अम्बुधिसुतेश ! अतसी क्षुमाकुसुमं 'अतसी स्यादुमा
 क्षुमा' इत्यमरः । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति चैकारिकाणो लुप् ।
 त्वलक्ष्म्या अपि त्वत्प्रभाया अपि । त्वदीयायाः श्रीदेव्या अपी-
 त्यर्थोऽप्युपस्कार्यः । श्रैष्ठ्ये प्रशस्यतमत्वे ईप्सा यस्यास्सा त-

थोक्ता सती तच्च्युता तस्मादभीप्सितात् भ्रंशं प्राप्ता सती तुलाप्तचैव त्वलक्ष्मीसाम्यलाभेनैव धन्या परमाभीप्सितालाभेऽपि तावतैव कृतकृत्येति भावः । तुलसीभूयं तुलसीत्वं 'भुवो भावे' इति भावे क्यप् । गतैव ते तव हृद्या हृदयस्था हृदयप्रिया च आसीत् । पक्षे अतसीति शब्दव्यक्तिः अतच्च्युता अताभ्यां अकारतकाराभ्यां च्युता तद्रहितेत्यर्थः । तच्च्युतेत्यत्र 'अनचि च' इति पाक्षिकं चकारस्य द्वित्वमर्थान्तरानुगुण्यायैष्टव्यमित्यसकृदवोचाम । तुलाप्तया अकारलकारस्थाने क्रमेण तुवर्णलवर्णघटनया तुलसीभूयं गता तुलसीशब्दत्वं प्राप्ता सती हृद्या आसीत् । अत्र अतस्याः भगवल्लक्ष्म्या अपि श्रैष्ठ्यमीप्सोः तुलसीत्वमनभीप्सितमात्रं न तूत्कटानिष्टमिति तदप्राप्त्या केवलेष्टानवाप्तिरेव ॥

यथावा—

भावत्कचरणतटिनीभासर्वधुरीणतामभीप्सन्ती । भारत्यवाकिञ्चरास्स्यादपि तस्यास्तीरभैव देव स्यात् ॥ १३०० ॥

हे देव ! भारती सरस्वती भावत्कचरणतटिन्याः गङ्गायाः भा प्रभा तस्याः सर्वधुरीणतां सर्वधुरावोदृतां, सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणं तस्य भावः तत्ता 'वहति' इत्यर्थे 'खस्सर्वधुरात्' इति खः । अभीप्सन्ती सती अवाकिञ्चरास्स्यादपि तस्याः त्वञ्चरणतटिन्याः तीरभैव स्यात् । महताऽपि प्रयासेन तत्तीरसदृशप्रभैव स्यान्न तु तत्तुल्यप्रभेति भावः । पक्षे भारतीति शब्दव्यक्तिः विलोमा चेत्तदा तीरमेत्येव निष्पद्येतेत्यर्थः । अत्रापि भगवञ्चरणतटिनीशोभाभीप्सोर्भारत्याः तत्तीरदीप्तिलाभोऽनभीप्सितः, न तूत्कटानिष्टरूप इति केवलेष्टानवाप्तिरेव ॥

यथावा -

तव केतकी कपोलश्रियमिच्छन्ती स्वमम्ब
तं वर्णम् । जहती केकी भूत्वा चिकुरकलापश्रियं
परमवाप्नोत् ॥ १३०१ ॥

स्वं स्वकीयं तं लोकोत्तरतया प्रसिद्धं वर्णं गौरवर्णम् । पक्षे
स्वं स्ववाचकपदघटकं तं तमित्याकारकं वर्णं अक्षरं जहती सती
केकी मयूरो भूत्वा । पक्षे स्ववाचककेतकीशब्दः तकारापसा-
रणात् केकीति निष्पन्न इत्यर्थः, वाच्यवाचकतादात्म्यवैभवात् ।
चिकुरकलापश्रियं कचकलापलक्ष्मीं, स्पष्टमन्यत् । अत्र केतक्याः
अनभीप्सितश्रीकचकलापशोभालाभेऽपि तस्यानिष्टत्वाभावात्स्वा-
भीष्टलक्ष्मीकपोलबुल्यलाभमात्रमिति केवलेष्टानवाप्तिरेव । लक्षणे
अनिष्टावाप्तिरित्यत्र इष्टपदेन समस्यमानस्य नञः 'असुरः अश्व-
र्मः अशुभं' इत्यादाविव विरोधोऽर्थः, न तु 'अमानुषः अनश्वः'
इत्यादाविव तद्भिन्नत्वम् । तेन अनिष्टमनर्थरूपमिति सिद्धयति । तथा
च तादृशानिष्टप्रतिलम्भ एव विषमं, न त्विष्टभिन्नस्य यस्यकस्य-
चिदुदासीनस्येति रहस्यम् । तथैव प्राक्तनबहूदाहरणदर्शनात् ॥

यत्रानिष्टप्राप्तिरिष्टानवाप्तिर्वा श्लेषमहिम्नैव प्रतीयते न वस्तुतः
तत्रापि विषमालंकारो भवत्येव । यथा—

मा भूत्वापि पराभव इति ये जगतः प्रभुं
भजन्ति त्वाम् । वत पुष्कराक्ष तेषां भवता क्रिय-
ते पराभवप्राप्तिः ॥ १३०२ ॥

हे पुष्कराक्ष ! कापि पराभवः मा भूदिति ये त्वां भज-
न्ति तेषां पराभवप्राप्तिः भवता क्रियत इति विरोधः । परा

श्रेष्ठा, भवस्याभावोऽभवं अर्थाभावेऽव्ययीभावः, न भवः अभव इति तत्पुरुषो वा, तस्य प्राप्तिः निश्श्रेयसप्राप्तिरित्यर्थः । यद्वा हे परोति भगवतस्संबोधनम् । अभवप्राप्तिः उक्त एवार्थः, इति परिहारः । अत्र

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभुमव्ययम् ।

भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥

इति श्लोकार्थोऽनुसंहितः । अत्र पराभवप्राप्तिरिति श्लेषेणैव अनिष्टप्राप्तिरिष्टाप्राप्तिर्वा निवद्धा, न तु वस्तुसिद्धा ॥

यथावा—

चक्रतुलेप्सुरवाग्रा भवतः कौमुदकी तदप्राप्तया ।
नाथ विमोदा कौकी भूत्वा तदभिधखगानुबन्धम-
गात् ॥ १३०३ ॥

हे नाथ भगवन् ! भवतः कौमुदकी गदा चक्रस्य सुदर्शनस्य तुलां ईप्सुः अत एव अवाग्रा अवनता । ‘अवाग्रेऽवनतानतम्’ इत्यमरः । तत्साम्यलाभार्थं नम्रतया कृततदुपसर्पणेति भावः । तदप्राप्तया विमोदा विगलितमोदा सती । यद्वा तदप्राप्तया अवाग्रेति योजना । तदलाभप्रयुक्तसंकोचेन नम्रशिरा इत्यर्थः । वस्तुस्तः कौमुदक्याः भगवद्भामपाणिना अवाकिञ्चखरतयैव धृतत्वस्य दर्शनात्तथोक्तिः । कोकस्येयं कौकी ‘तस्येदम्’ इत्यणि ‘टिड्ड, इति ङोप्, भूत्वा । पक्षे कौमुदकीति शब्दव्यक्तिः मोदेति वर्णद्वयविगमे कौकीति सिद्धेत्यर्थः । तस्य चक्रस्य अभिधा नाम यस्य सः तथोक्तः खगः पक्षी चक्रवाक इत्यर्थः । यथाऽनुशिष्यते ‘कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः’ इति । तस्य अ-

नुबन्धितां संबन्धं अगात्, कौकीत्वप्राप्तेरिति भावः । अत्र कौमोदक्याः कौकीत्वलक्षणानिष्टप्राप्तिः श्लेषेणैव, न तु वस्तुतः ॥

यथावा—

प्राक्तनपङ्कमशेषं त्वं शोषयितुं हरेर्भजसि पा-
दम् । तस्मात्कीर्तिरुदेष्यति नव्येति सखे पुनर्न
जानीषे ॥ २३०४ ॥

हे सखे ! इति यंकंचित्सुहृदं प्रति संबोधनम् । अशेषं निःशेषं यथास्यात्तथा प्राक्तनपङ्कं पूर्वाद्यं प्राचीनकर्मं च शोषयितुं निराकर्तुं शुष्कं कर्तुं च, हरेः भगवतः भानोश्च, पादं चरणं किरणं च भजसि प्रीतिपूर्वकमनुध्यासि सेवसे च । तस्मात् तद्भजनात् कीर्तिः 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण यशस्साधनभूतं परं ब्रह्म उदेष्यति दर्शनसमानाकारध्यानगोः चरतां प्रपत्स्यते । पुनः न व्येति व्ययं न प्राप्नोति न क्षरतीत्यर्थः । यद्वा कीर्तिः ब्रह्मवित्त्वप्रथा उदेष्यति जानिष्यते । पुनः न व्येति नापचीयत इत्यर्थः । पक्षे नव्या अभिनवा कीर्तिः कर्ममः पुनः उदेष्यति इति न जानीषे । अत्र प्राक्तनाशेषपङ्कशोषणाय हरिपादं भजमानस्य तल्लभसद्भावेऽपि अपूर्वकर्मरूपानिष्टप्राप्तिश्च श्लेषेणैव निबद्धा ॥

यथावा—

नित्यभवभ्रमिखन्नोऽस्म्यभ्रान्तः कचन हरिपदे
सततं स्याम् । इति कृतयतनोऽपि हरे प्रावृषि
केवलमविन्दतेप्सितमिन्दुः ॥ १३०५ ॥

हे हरे! नित्यं भवे संसारे भ्रमेण चङ्क्रमणेन देहात्मभ्र-
मेण वा खिन्नोऽस्मीति निर्वेदोक्तिः । अतः अभ्रान्तः नित्यसंचा-
रविधुरो देहात्मभ्रमविधुरो वा सन् हरिपदे भगवन्मन्दिरे
कचन तत्रापि यत्रकचित् सततं सदा स्यां निवसेयम् ।

यत्किञ्चिदपि कुर्वाणो विष्णोरायतने वसेत् ।

न किञ्चिदपि कुर्वाणो विष्णोरायतने वसेत् ॥

इति भगवच्छास्त्रादिति भावः । इति कृतयतनोऽपि इन्दुः प्रा-
वृषि केवलं वर्षासमयमात्रे ईप्सितं पूर्वोक्तमभीष्टं अविन्दत न
त्वन्यदा । प्रावृष्येव चन्द्रमा विष्णुपदे कचन अभ्रान्तस्थिति-
मानभूत् न तु शरदादावित्यर्थः । वस्तुस्थितिस्तु नित्यभवः
सततं जातः यो भ्रमः मेरुप्रदक्षिणसंचारः तेन खिन्नः हरिपदे
अन्तरिक्षे कचन अभ्रान्तः जलभृदन्तरे स्थितिमानिति । अत्रे-
न्दोर्यत्किञ्चित्कालिकेष्टावप्तिरेव, न सार्वकालिकेष्टावाप्तिः श्लेषम-
हिम्नैव ॥

एवं प्रागुपदर्शितेषूदाहरणेषु प्रायेण श्लेषमूलाभेदाध्यवसा-
यवैभवेनानिष्टप्राप्तिष्ठानवाप्ति प्रदर्शिते अपि व्युत्पित्सुबालबुद्धि-
वैशद्याय पुनर्विविच्य प्रदर्शिते ॥

एवमेतेषु सर्वेषूपद्योत्पादकभावरूपसंसर्गगर्भेषु प्रभेदेषु का-
र्यकारणयोः कचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात् कचिच्चे-
ष्टापादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणा-
नुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणानुगतिरिति ध्येयम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे विषमालंकारसरश्चत्वारिंशः ॥

अथ समालंकारसरः. (४१)

यत्रानुरूपघटनं वर्ण्यते तत्समं विदुः ॥

परस्परमनुरूपयोस्संसर्गस्य वर्णनं समालंकारः । अत्रापि संसर्गो विषम इव संयोगलक्षण उत्पत्त्यादिलक्षणश्चेतीदं सर्व-प्रकारसाधारणं लक्षणम् । तत्र संयोगादिलक्षणस्य संसर्गस्या-नुरूपता च द्वेधा—स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दापर्यवसायिनी चेति । इदं प्रथमविषमप्रतिद्वन्द्वि समम् ॥

तत्राद्या यथा—

स्थानं श्रीशैलस्तव नूनं त्वं श्रीनिवास एवा-
सि । दानं श्रियश्चिश्नतेभ्यस्सानन्दं वितरसीति यु-
क्तमिदम् ॥ १३०६ ॥

यथावा—

स्वालोकैर्वर्धयसे विबुधाग्रसरस्वतो हरे भु-
वनम् । कैरवमता तव श्रीर्मन्ये त्वं विधुरसी-
त्युचितमेव ॥ १३०७ ॥

हे विबुधाग्रसर त्रिदशश्रेष्ठ ! अग्रे सरतीत्यग्रसर इति वि-
ग्रहः । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः' इति टः । 'यूधं तदग्रसरगर्भि-
तकृष्णसारम्' इत्यादाविव बाहुलकादग्रशब्दस्य एदन्तत्वनिपा-
तनाभावः । हे हरे ! आलोकैः कटाक्षैः 'तदैक्षत बहु स्याम्'

इत्युक्तसंकल्पाविशेषैर्वा स्वतः स्वभावत एव भुवनं लोकं, जा-
त्याभिप्रायकमेकवचनं, वर्धयसे सृष्टिपूर्वकं समेधयसे ! तव ईदृ-
शस्य भवतः श्रीः संपत्तिः सर्वलोकेश्वरत्वरूपा कैः जनैः अ-
वमता अवहेलिता, न कैरपीति भावः । पक्षे विबुधाग्र सरस्वतः
इति च्छेदः । हे विबुधाग्र देवश्रेष्ठ ! ' परार्थ्याग्रप्राग्रसरप्राग्रचा-
ग्रचाग्रीयमाग्रियम् ' इत्यमरः । आलोकैः प्रकाशैः स्वकिरणैरित्य-
र्थः । सरस्वतः सागरस्य भुवनं जलं अभिवर्धयसे उत्सेचयसे ।
तव श्रीः शोभा कैरवमता कैरवाणां कुमुदानां मता अभिमता ।
अतः त्वं विधुः चन्द्रः असीति उचितमेव मन्ये । विधुः भग-
वानिति तु तत्त्वम् ॥

यथावा—

भूयस्सु भूषणेष्वपि कलयसि कमलेश का-
ञ्चिकां मध्ये । मध्यस्थतोचिताऽस्याः प्रतीपवचनेऽ-
पि न विकृता यदियम् ॥ १३०८ ॥

यत् यस्मत् कारणात् इयं काञ्चिका प्रतीपवचनेऽपि स्व-
प्रतिकूलभाषणेऽपि न विकृता अविकृतस्वभावा न्यायैकदृष्टितया
स्वाभाषितविरुद्धभाषणेऽपि चित्तविकारं नैतीति भावः । अस्याः
एवंविद्याः मध्यस्थता मध्ये न्याय्येऽर्थे तिष्ठतीति मध्यस्थं तस्य
भावः मध्यस्थता ' शरदः कृतार्थता ' इत्यादाविव सामान्ये न-
पुंसकमित्यसकृद्वचोचाम । न्याय्यमार्गवर्तित्वमित्यर्थः । ' न्याय्येऽ-
पि मध्यम् ' इत्यमरः । ' अस्त्री मध्यं समे न्याय्येऽप्यवकाशा-
वलग्नयोः ' इति रत्नमाला च । पक्षे काञ्चिकाशब्दः प्रतिकूल-
तया पाठेऽप्यविकृतानुपूर्वाको भवतीत्यर्थः । अस्याः काञ्चिकायाः

मध्यस्थता अवलम्बलभ्यता उचितेति वस्तुस्थितिः । तस्याः मध्ये-
कभूषणत्वादिति भावः ॥

यथावा—

आद्यन्ततुल्यरूपं विभिन्नवर्णमपि मध्यतस्तव
भगवन् । नयनं नलिनं च कदाऽप्यप्रतिकूलं तदुचि-
तमनयोस्सख्यम् ॥ १३०९ ॥

हे भगवन् ! तव नयनं नलिनं च आद्यन्तयोः मूलापा-
ङ्गयोः प्रथमचरमभागयोश्च तुल्यरूपं उभयोरप्यरुणवर्णत्वात्, तु-
ल्याक्षरं च अनयोशब्दयोराद्यन्तयोर्नकारघटितत्वात् । मध्ये म-
ध्यभागे विभिन्नवर्णं परस्पराविलक्षणवर्णमपि नयनस्य मध्ये क-
र्णानिकया नैल्यात् नलिनस्य तु कर्णिकया पिशङ्गत्वादिति भावः ।
पक्षे य लि इत्यन्योन्याविलक्षणमध्यमाक्षरमात्रमित्यर्थः । सदाऽपि
अप्रतिकूलं अन्योन्यप्रातिकूल्यरहितं अविरुद्धभूयोधर्मवत्तया य-
त्किञ्चिद्विरुद्धधर्मवत्तया अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । शब्दपक्षे
सदाऽपि आनुलोम्य इव प्रातिलोम्येऽपीति भावः । अप्रतिकूलं
अविकृतानुपूर्वीकमेव । तत् तस्मात् अनयोः नयननलिनयोः
सख्यं उचितमेव यत्किञ्चिद्धर्मवैलक्ष्येऽपि तयोर्भूयोधर्मवत्तया-
स्सद्भावात्साम्यं युक्तमिति भावः । किञ्च अत्र तव नयनमित्यनेन
भगवतो भानुरूपं नयनमेव चेद्विवक्ष्येत तदाऽप्यमूनि विशेष-
णान्युभयसाधारणान्येव । यथा आद्यन्ततुल्यरूपत्वमनयोरुभयो-
रप्यरुणवर्णत्वात् । मध्ये विभिन्नवर्णत्वं च भानोर्मध्येऽप्यरुणवर्ण-
त्वात्, नलिनस्य उक्तरीत्या मध्ये पिशङ्गवर्णत्वाच्च । सदाऽप्य-
प्रतिकूलत्वं तूभयोरानुकूल्यस्य लोकवेदाविश्रुतत्वात् । तस्माद्भानु-
नलिनयोस्सख्यमुचितमेवेति । अन्यत्तुल्यम् ॥

यथावा—

अपि यत्प्रसव्यभावे ननु धनसारो रसानघ-
स्तदयम् । धनसारस्याच्युत तव रसानघस्योचितं
ललाममिति ॥ १३१० ॥

ननु अच्युत ! यत् यस्मात् धनसारः कर्पूरः प्रसव्यः प्र-
तिकूलः भावः स्वभावो यस्य तस्मिन्नापि जने रसानघः रसेन
प्रीत्या अनघः निर्दोषप्रीतिरिति भावः । रसः अनघः यस्येति
वा विग्रहः । अपिशब्देन अनुकूलस्वभावे रसानघत्वं कैमुति-
कन्यायसिद्धमिति द्योतितम् । वस्तुतस्तु धनसारशब्दः प्रति-
कूलत्वे रसानघ इति निष्पद्यत इत्यर्थः । 'प्रसव्यं सव्य आ-
यत्ते प्रतिकूलानुकूलयोः' इति रत्नमाला । तत् तस्मात् अयं
ईदृशो धनसारः धनस्सारः बलं यस्य तस्य धनसारस्य, प्रस-
व्यभावेऽपीत्येतदत्राप्यनुषज्यते । अनुकूलस्वभावे पुंसीव प्रति-
कूलस्वभावेऽपि विषये इति तदर्थः । रसानघः निर्दोषप्रीति-
शाली, न हि महोदारस्यास्य प्रीतिविषये प्रतिकूलानुकूलक-
क्ष्याविभागोऽस्तीति भावः । यद्वा रसः आनन्दोपलक्षितानन्त-
कल्याणगुणाकरः अनघः अखिलहेयप्रत्यनीक इत्यर्थः । चेतनः
अनुकूलः प्रतिकूलोवाऽस्तु तदानुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यां स्वाभा-
विकस्यैतदुभयालिङ्गत्वस्य न कश्चिद्विशेषस्संभवतोति भावः ।
ईदृशस्य तव ललामं दिव्यवदने पुण्ड्रं भवतीत्युचितं, उभयो-
रपि धनसारत्वरसानघत्वाभ्यामानुरूप्यादिति भावः । 'ललामं
पुच्छपुण्ड्राभ्वभूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः । प्रसिद्धं हि श्रीनि-
वासस्य भगवतः कर्पूरोर्ध्वपुण्ड्रशोभमानफालफलकत्वं ॥

यथावा—

कर्पूरं तव मुखमपि चन्द्राभिरुयोज्ज्वलं त-
था सुरभि । उरगाचलशिखरशशिनुचितं खलु
तस्य तल्ललामत्वम् ॥ १३११ ॥

चन्द्राभिरुयया चन्द्रनाम्ना उज्ज्वलं 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः'
इत्यनुशासनात् । पक्षे चन्द्रनिभशोभाविभासुरं । तथा तद्वत् सु-
राभि सुगन्धि, पक्षे मनोज्ञं 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सु-
रभिस्स्मृतः' इति विश्वः । तथासुरभीति समस्तं वा पदम् ।
लोकोत्तरसौरभशालीत्यर्थः । तस्य कर्पूरस्य तल्ललामत्वं त्वद्व-
दनस्य पुण्ड्रत्वं भूषणत्वं वा, कोशस्तूक्तः । अत्राद्य उदाहरणे
परस्परमनुरूपयोः श्रीनिवासश्रीप्रदानयोः, द्वितीये स्वालोकक-
रणकभुवनाभिवर्धनादिविधुत्वयोः, तृतीये काञ्चिकामध्यस्थत्वयोः
तुरीये नयननालिनसख्ययोः, पञ्चमषष्ठयोरुदाहरणयोर्घनसारश्री-
निवासमुखललामत्वयोस्संसर्गस्य वर्णनम् ॥

यथावा—

फणिवृषभाचलभास्वन् शुभाश्रयं तव विभा-
वयन्नन्तः । तत्क्रतुनयादिहैव हि शुभाश्रयोऽभ-
वमरेफसंसर्गः ॥ १३१२ ॥

हे फणिवृषभाचलभास्वन् ! तव शुभश्चासावाश्रयश्च ध्या-
नालम्बनभूतो दिव्यमङ्गलविग्रहः तं अन्तः विभावयन् ध्या-
यन् अहं तत्क्रतुनयात् 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति' इति श्रुतिप्रतिपादितयथाक्रतुन्यायात् । क्र-

तुरुपासनम् । इहैव न त्वितः प्रेत्य । इदमाश्चर्यामिति भावः ।
 रेफस्य गर्हितस्य अधस्येत्यर्थः । 'निन्दितस्य च सेवनात्' इत्यादौ
 अधस्य निन्दितत्वोक्तेः । संसर्गस्संबन्धः स नास्ति यस्य सः अरे-
 फसंसर्गस्सन् शुभाश्रयः मङ्गलविभ्रहः अभवम् । पक्षे शुभाश्र-
 यशब्दः अरेफसंसर्गः रवर्णसंबन्धरहितः शुभाशय इति निष्पन्न
 इत्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । 'रवर्णे पुंसि रेफस्स्यात्
 कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इत्यमरः । त्वदिव्यमङ्गलविग्रहानुध्यानेन
 निरस्तनिखिलाघः कल्याणाशयोऽभवमिति निर्गलितोऽर्थः । 'आ-
 शयस्स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । अत्र शुभा-
 शयानुध्यानशुभाश्रयत्वप्राप्त्योरनुरूपयोर्वर्णनम् ॥

यथावा—

विनतानन्दननिपुणौ द्वावपि विश्वंभराभिवह-
 नचणौ । तन्नभिदा काऽप्यनयोर्मैत्र्युचिता पत-
 गपन्नगाधिपयोः ॥ १३१३ ॥

द्वावपि पतगपन्नगाधिपावुभावपि विनतानन्दननिपुणौ वि-
 नतायाः विनतानां च आनन्दने निपुणौ । विश्वंभरस्य विश्वं-
 भरायाश्च अभिवहनेन वित्तौ अभिवहनचणौ । 'तेन वित्तः'
 इति चणष्प्रत्ययः । प्रथित इत्यर्थः । तत् तस्मात् अनयोः पत-
 गपन्नगाधिपयोः गरुत्मदनन्तयोः काऽपि भिदा वैलक्षण्यं नास्ति ।
 अतोऽनयोः मैत्री उचिता, उभयोरपि तुल्यधर्मकत्वादिति भावः ।
 पक्षे पतगाधिपपन्नगाधिपशब्दयोः, तन्नभिदेति समस्तं पदम् ।
 तकारद्वित्वघटितनकाराभ्यामेव भेदः, पकारगकारादिवर्णानामुभ-
 यत्र तौल्यादिति भावः । अत्र पतगपन्नगाधिपयोरन्योन्यमैत्र्या
 आनुरूप्यम् ॥

यथावा—

व्यत्ययसमयेऽप्यविकृतभावैर्यैर्वैष्णवैस्स्थितं
भगवन् । तादृक्षा एव हि तैस्सेव्यन्ते त्वत्पदश्रिता
यतयः ॥ १३१४ ॥

हे भगवन् ! व्यत्ययसमये विपर्ययकालेऽपि अतिकृच्छ्रशाव-
सरेऽपीति यावत् । यैः वैष्णवैः अविकृतभावैः यथाऽवस्थितभगव-
च्छेषत्वादिस्वभावैरेव स्थितं, भावे क्तः । तैः वैष्णवैः तादृक्षाः
व्यत्ययसमयेऽप्यविकृतस्वभावा एव त्वत्पदश्रिताः त्वच्चरणं शरणं
गताः । यद्वा त्वत्पदं त्वच्चिह्नं त्रिदण्डमित्यर्थः । ‘त्रिदण्डं वैष्णवं
लिङ्गम्’ इति स्मरणात् । श्रिताः त्रिदण्डिन इत्यर्थः । यतयः
संयमिनः सेव्यन्ते, न त्वतादृशा इति भावः । पक्षे वर्णविप-
र्याससमयेऽप्यविकृतस्वभावैः वैष्णवैः, अस्य वैष्णवैरित्यानुपूर्वी-
विशिष्टस्य पदस्य विपर्ययेण पठनेऽपि तथैवावस्थानादिति भावः ।
तादृक्षाः उक्तविधाः यतयः अस्यापि पदस्य वैपरीत्ये यथापूर्वमे-
वावस्थितेरिति भावः । अर्थगतस्य बहुत्वस्य पदे आरोपः । अत्र
वैष्णवानां त्रिदण्डिनां प्रपन्नानां वा यतीनां चानुरूपसंसर्गः ॥

यथावा—

जगतामधिभूर्भगवान् श्रीरधिभूस्त्वमपि तदि-
दमनुरूपम् । प्रायेण विभक्तावपि पौस्ने स्त्रैणे यदै-
करूप्यजुषौ ॥ १३१५ ॥

हे श्रीः ! भगवान् जगतां अधिभूः अधीश्वरः ‘एष सर्वे-
श्वरः’ ‘पतिं विश्वस्य’ इत्यादिश्रवणात् । ‘अधिभूर्नायको नेता’
इत्यमरः । त्वमपि जगतां अधिभूः अधीश्वरी ईशाना देवी भुव-

नस्याधिपत्नी, अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' इत्यादिश्रुतेः ।
तदिदं युवयोरधीश्वरत्वं अनुरूपम् । उभयोरधिभूत्वे हेतुमाह—
प्रायेणेत्यादिना । यत् यस्मात् पौंस्त्वे पुंसमूहे स्त्रौ स्त्रीसमूहे च
विभक्तावपि—

देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुत्रामा भगवान् हरिः ।

स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मेत्रेय नावयोर्विद्यते परम् ॥

यो यो भवति पुंभावस्स विष्णोरिति निश्चयः ।

यो यस्तु नारीभावस्स्यात्तत्र लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ॥

इति वैष्णवब्राह्मपुराणाद्युक्तरीत्या परस्परेच्छाविशेषेण कृतवि-
भागावपि ऐकरूप्यजुषौ जगद्व्याप्त्यादिलक्षणस्वभावैक्यभाजौ,

मया यथा जगद्व्याप्तं स्वरूपेण स्वभावतः ।

तथा व्याप्तमिदं सर्वं नियन्त्री च तथेश्वरी ॥

मया व्याप्ता तथा साऽपि तथा व्याप्तोऽहमीश्वरः ।

इति विष्वक्सेनसंहितायुक्तेः । प्रायेणेत्युक्त्या—

मम तस्याश्च सेनेश वैलक्षण्यमिदं श्रुणु ।

मच्छेषभूता सर्वेषामीश्वरी बल्लभा मम ॥

तस्याश्च जगतश्चाहमीश्वरो वेदविश्रुतः ।

इत्याद्युक्तं किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीति सूचितम् । अतो युवयोर-
धिभूत्वमनुरूपमेवेति । पक्षे अधिभूशब्दावुभावपि पौंस्त्वे पुंस्त्वे स्त्रौ
स्त्रीत्वे च 'स्त्रीपुंसाभ्यां नृस्नजौ भवनात्' इत्यपत्यादिभवनाधि-
कारपर्यन्तमुक्तेष्वर्थेषु नजस्नजोर्विधानात्समूहार्थे भावार्थे च पुंश-
ब्दात् स्त्रज्, स्त्रीशब्दान्नज् च प्रत्ययः । विभक्तौ स्वादिविभक्तौ
परत इति शब्दशास्त्रमर्यादालभ्यं, प्रायेण भूम्ना ऐकरूप्यजुषौ
तयोदशब्दयोः पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयोरैकरूप्यस्य दर्शनादिति भावः ।

स्त्रीलिङ्गे ङिति आमि च विभक्तौ रूपान्तरस्यापि विधानात्प्रायेणेत्यु-
क्तम् । तस्मात्पुंस्त्रीवाचकयोरुभयोरप्यधिभूशब्दयोरानुरूप्यमिति ॥

यथावा—

यद्यादिदेव सत्त्वं हृद्याविर्भावभाक्परं सुकृतात् ।
विद्याम तदा सत्त्वं हृद्याविर्भावभागिति स्थाने ॥

हे आदिदेव ! अखिलजगत्कारणभूत भगवन् ! अनेन 'आ-
दिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः' इत्येतत् स्मारितम् । सुकृ-
तात् यादृच्छिकप्रासङ्गिकानुषङ्गिकमेदमिदुरात्सुकृतविशेषात् परं
श्रेष्ठं सत्त्वं सत्त्वगुणः हृदि मनसि अविर्भावभाक् यदि आविर्भूतं
चेत् आहारशुद्धिमूलकसत्त्वगुणलाभेन चित्तशुद्धिर्भवेच्चेदिति
भावः । तदा सः सकलजगत्कारणत्वनियन्तृत्वादिना प्रसिद्धः
त्वं हृदि चित्ते अविर्भावभाक् । यद्वा हृद्यः हृदयस्य प्रियः यः
अविर्भावः तं भजतीति तथोक्तः । दर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृ-
तिरूपध्यानगोचरो भवसीति स्थाने युक्तं विद्याम जानीयाम् ।
विदर्लिङुत्तमबहुवचनम् । अत्र 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्व-
शुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' इति श्रुत्यर्थच्छायाऽनुस्मृता । अत्र सत्त्व-
शुद्धिर्भगवदाविर्भावयोरनुरूपयोर्वर्णनम् ॥

यथावा—

वृषगोत्रशेखरं त्वामुषसि स्मरतां हरेऽच्युता-
त्मवताम् । भद्रत्वं चोक्षत्वं प्राप्यं यद्भवति तदि-
दमनुरूपम् ॥ १३१७ ॥

हे हरे ! इदं च संबोधनं वक्ष्यमाणप्रत्यूषस्मरणानुगुण्याय ।
'उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिम्' इति स्मरणम् । अनेनैवास्य वक्ष्य-
माणभद्रत्वप्रापणानुकूलं मङ्गलत्वमपि द्योतितम् ।

नित्योत्सवो भवेत्तेषां नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलम् ।

येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनं हरिः ॥

इति स्मरणात् । हे अच्युत ! अनेन वक्ष्यमाणचोक्षत्वसंपादनानुगुणं पावनत्वं व्यञ्जितम् । यथाचोच्यते—

अतिपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

इति । उषसि प्रत्यूषे वृषगोत्रशेखरं शेषाद्रिशेखरं त्वां स्मरतां आत्मवतां ज्ञानिनां यत् भद्रत्वं मङ्गलायतनत्वेनोक्तस्य हरेस्तव स्मरणेन यत्कल्याणत्वमिति भावः, प्राप्यं भवति तत् अनुरूपम् । यत् चोक्षत्वं शुद्धत्वं च प्राप्यं पावनतमत्वेनोक्तस्याच्युतस्य तव स्मरणेन यत्पवित्रत्वं लभ्यमिति भावः, तदिदमप्यनुरूपम् । ‘चुक्ष संशुद्धौ’ अस्मात्पचाद्यच् । ‘भद्रादिशवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके’ इत्युपक्रम्य ‘क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः’ इति ‘चोक्षो गीते शुचौ दक्षे तथाऽभीक्ष्णमनोज्ञयोः’ इति मेदिनी । पक्षे वृषगोत्रशेखरं वृषभकुलावतंसं त्वां स्मरतां भद्रत्वं वृषभत्वं यत् प्राप्यं तदनुरूपम् । च उक्षत्वमिति छेदः । उक्षत्वं च प्राप्यमिति यत् तदिदमप्यनुरूपमित्यर्थः । वृषभकुलावतंसस्मर्तृणामिदं फलमुचितमेवेति भावः । अत्र वृषगोत्रशेखरस्मरणस्य भद्रत्वावाप्त्यादेशानुरूप्यम् ॥

यथावा—

अच्युतशोभनभोगस्पर्शनतस्फातिमान् घनाघ-
नराट् । अतिमात्रमुन्नतश्च्रीस्तनतीत्युचितं पयो-
धरो ह्येषः ॥ १३१८ ॥

अच्युता अप्रच्युता शोभा यस्य सः नभः गच्छतीति नभोगश्च । विशेषणोभयपदकर्मधारयः । अच्युतशोभं यन्नभः तद्गच्छतीति तथोक्तं इति वा । स्पर्शनतः साहतात् स्फातिमान् वृद्धिमान् । स्पर्शनत इत्यत्र सकारस्य खर्परकत्वान्नभोगशब्दान्तिमाविसर्गलोप एष्टव्यः, अर्थान्तरेऽपि शब्दसारूप्याय । एवं श्रीस्तनतीत्यत्रापि । पक्षे अच्युतस्य भगवतः शोभनो भोगो यस्य तत्तथोक्तं यत् स्पर्शनं अवमर्शः तेन ततः, सार्वविभक्तिकस्तासिः । यद्वा शोभनो यो भोगस्संभोगः तस्मिन् तदवसरे स्पर्शनतः संस्पर्शात् स्फातिमान् उच्छ्रूयत्यर्थः । 'स्फातिर्वृद्धौ' इत्यमरः । अतिमात्रं उन्नता श्रीः यस्य स तथोक्तः । घनाघनराद् प्रावृषेण्यवारिवाहः स्तनति गर्जतीत्युचितम् । हि यस्मात् एषः पयोधरः पूर्णसलिलः । पक्षे अतिमात्रं उन्नतः श्रीस्तनति श्रीस्तन इवाचरतीत्युचितम् । हि यस्मात् एषः पयोधरः पूर्णक्षीरः । अत्र घनाघनराजस्य स्तनतीतिशब्दप्रतिपाद्यगर्जनाभेदाध्यवासितस्तनवदाचरणस्य चानुरूप्यम् । उपमासंकीर्णमिदम् ॥

यथावा—

सेवनकृच्छ्रमलब्धा पावन तव पादपद्मयोर्मनुजः ।
सेवनकृच्छ्रमलब्धा देवनकृच्छ्रेणिषूचितं ह्येतत् ॥ १३११ ॥

हे पावन ! 'पावनस्सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन' इत्युक्तरीत्या पवित्ररूप हे भगवन् ! तव पादपद्मयोः सेवनकृत् सेवाविधाता । श्रमस्य लब्धा 'त्रिभुवनविधातुः' इत्यत्रेव शैषिकपष्ठ्यास्तृजन्तेन समासः । भगवच्चरणारविन्दपरिचरणपरिश्रम-

शालीत्यर्थः । मनुजः देवनकृतां धूर्तानां श्रेणिषु विषये सेवन-
कृत् श्रमलब्धा भवति एतदुचितमिति काका नोचितमिति वि-
रोधः । परिहारस्तु—सेवनकृच्छं अलब्धा इति छेदः । देवन-
कृतां अक्षदेविनां धूर्तानां श्रेणिषु पङ्क्तिषु सेवनस्य स्यूतेः 'षि-
बु तन्तुसन्ताने, ल्युट् । कृच्छं क्लेशं अलब्धा अप्राप्ता । लभे-
स्तृन् । धूर्तश्रेणिमध्यघटनप्रयुक्तक्लेशमननुभविता भवति । भगव-
च्चरणारविन्दपरिचरणचणस्यं तादृशदोषानुन्मेषादिति भावः ।
अत्र भगवच्चरणपरिचरणकृतो धूर्तजनासंसर्गोऽनुरूपः । विरो-
धालङ्कारयर्मकसंकीर्णत्वं विशेषः ॥

यथावा —

अध्यक्षितमासीद्यैरध्यहिगिरि देव तावकं
रूपम् । दधति सदाध्यक्षितमिह परत्र चामी तदे-
तदनुरूपम् ॥ १३२० ॥

हे देव ! यैः जनैः अध्यक्षिगिरि अहिगिरौ तावकं रूपं अ-
ध्यक्षितं साक्षात्कृतं आसीत् अमी ते जनाः इह परत्र च
अध्यक्षितं तत् त्वद्रूपं सदा दधति । एतत् अनुरूपं उपायफल-
योरविसंवादादिति भावः । वस्तुतस्तु इह अस्मिन् लोके सदा
अध्यक्षितं अध्यक्षं कृतं अधिराजत्वेन निष्पादितं रूपं दधति
राजानो भवन्तीत्यर्थः । 'अध्यक्षोऽधिकृते पुंसि स्यात्प्रत्यक्षेऽभि-
धेयवत्' इति मेदिनी । परत्र च परमपदेऽपि सदाध्यक्षितं रूपं
सत् आध्यक्षितं इति च्छेदः । सत् प्रशस्तं सत्यकामत्वादिशु-
भगुणवत् । आधिना मनोव्यथया अशनायादिहेतुकया अक्षितं
अक्षिणं 'क्षि क्षये' कर्मणि क्तः । रूपं 'अपहतपाप्मा' इत्याद्यु-
क्तं स्वाभाविकं रूपं दधति ॥

यथावा—

रक्तं त्वयि सर्वसमे समतां चेतो विभर्ति
सर्वत्र । भगवन् प्रतिकूलं तु प्रपद्यते तत्प्रतीपता-
मेव ॥ १३२१ ॥

हे भगवन् ! सर्वसमे 'सर्वस्य शरणं सुहृत् । समोऽहं सर्वभूतेषु' इत्युक्तरीत्या सर्वसुहृदि त्वयि रक्तं अनुरागशालि चेतः चेतनस्य हृदयं सर्वत्र समतां तुल्यदृष्टितां विभर्ति । 'तुल्यो मित्रारिपक्षयोः' 'सर्वभूतश्शमश्शान्तः' इत्याद्युक्तचेतनधर्मस्य चेतस्यारोपः । प्रतिकूलं सर्वसुहृदि त्वयि प्रातिकूल्यभाक् चेतस्तु तत्प्रतीपतां सर्वसमताप्रातिकूल्यमेव वैषम्यमेव प्रपद्यते । पक्षे तत्प्रतिकूलतां तस्य समतामिति शब्दस्य प्रतिलोमं तामसमिति शब्दः तस्य भावं तामसतां प्रपद्यत इत्यर्थोऽपि चमत्कारातिशयं पुष्पाति । अत्र सर्वसमभगवद्विषयकानुरागसर्वसमतावाप्तयोः तत्प्रतिकूलत्वतामसतावाप्तयोश्चानुरूपयोर्घटनम् । मालारूपत्वं पर्यायोक्तिगर्भत्वं च विशेषः ॥

इमानि सर्वाण्युदाहरणानि श्लेषादिसंकीर्णानि । इदं तु शुद्धमुदाहरणम् । यथा—

अङ्गं सर्वज्ञस्त्वं दयनीयं मां दयासुधाम्भोधे ।
दीनं च दीनबान्धव रक्षसि चेदुचितमम्बुजाक्ष
तव ॥ १३२२ ॥

सर्वमिदं स्तुतिपर्यवसायि समम् ॥

निन्दापर्यवसायि यथा—

दुर्जनशिखामणेर्मे दुर्जरविषयानुधावनं यु-
क्तम् । गुणकखरजम्बुकादिर्ननु कलयति नैव
हेयवैमुख्यम् ॥ १३२३ ॥

यथावा—

ननु नाथ शीतलमहा जहार भवतस्स्मितश्रि-
यं विशदाम् । हाशीलवर्जितोऽसौ तमस्स्वभावं
बभार तद्युक्तम् ॥ १३२४ ॥

ननु नाथ! हे भगवन्! शीतलमहाः चन्द्रमाः भवतः
विशदां स्मितश्रियं उन्निद्रां संपदमिति च गम्यते, जहार । हा
इति खेदे । शीलेन सद्बृत्तेन वर्जितः असौ शीतलमहाः तम-
स्स्वभावं तमोगुणस्वभावं बभार । तद्युक्तम्, भवदीयस्मितश्री-
हर्तुस्सञ्चारितवर्जितस्य तमःप्रकृतिकत्वं युक्तमेवेति भावः ।
तमसः तिमिरस्य सुष्ठु अभावः स्वभावः तं बभारेति वस्तु-
स्थितिः । पक्षे हाशील इतिवर्णत्रयवार्जितश्शीतलमहा इति शब्दः
तम इति वर्णसमुदयेन स्वभावं स्वसत्तां बभार । हाशील
इति वर्णसमुदयापसरणे तावन्मात्रमेव परिशिष्ट इति भावः ।
अत्र परस्वापहरणादेस्तमस्स्वरूपभरणस्य चानुरूप्यं निन्दाप-
र्यवसायि ॥

यथावा—

कचजातरूपचौर्यात्तवाद्यवर्णच्युतो बत मि-
लिन्दः । अग्रजपुमाश्रितोऽपि प्राप पुलिन्दत्वमेष
मधुपो हि ॥ १३२५ ॥

हे श्रीरिति सामर्थ्याल्लभ्यते । मिळिन्दः भ्रमरः मिळिन्द-
शब्दश्च, तयोस्तादात्म्यम् । तव कचानां शिरोरुहाणां यत्
जातरूपं सुवर्णं तदाभरणभूतमिति भावः । यद्वा कचति दी-
प्यत इति कचं 'कच दीप्तौ' पचाद्यच् । यत् जातरूपं दश-
वर्णसुवर्णमित्यर्थः । कचजातं शिरोरुहजं यत् रूपं नीलरूपमिति
तु वस्तुस्थितिः, तस्य चौर्यात् । आद्यवर्णात्, ब्राह्मणवर्णात्
मि इत्याकारकप्रथमवर्णाच्च च्युतस्सन् अग्रजाः ब्राह्मणाः ये
पुमांसः तेषां आश्रितोऽपि, शेषषष्ठ्यास्समासः, तानाश्रितोऽपी-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु अग्रजे आद्यं मिकारस्थानिकमिति भावः ।
पुं पुमित्याकारकवर्णसमुदयं आश्रितः । अपिस्समुच्चये । न केव-
लमादौ मिवर्णच्युतः अपितु पुवर्णमप्याश्रित इत्यर्थः । पुळि-
न्दत्वं म्लेच्छजातिविशेषत्वं 'भेदाः किरातशबरपुळिन्दा म्ले-
च्छजातयः' इत्यमरः । पक्षे पुळिन्दशब्दत्वं च प्राप । अस्य
पुळिन्दतावाप्तौ हेत्वन्तरं समुच्चिनोति—एष इति । हि यस्मात्
एषः मिळिन्दः मधुपः मद्यपः, ईदृशस्य पुळिन्दत्वप्राप्तिसूचितै-
वेति भावः । मकरन्दलिङ्गिति तत्त्वम् । अत्र कचजातरूपचौर्य-
प्रभृतेः पुळिन्दत्वप्राप्त्योद्देशानुरूपं निन्दापर्यवसायि ॥

यथाचा—

मुखजमपि नाथ जलजं त्वत्पदविद्वेषतोऽन्त-
राविलताम् । एतय जघन्यजमासीदीदृक्षस्यान्त्य-
जत्वमप्युचितम् ॥ १३२६ ॥

हे नाथ जलजं मुखजमपि स्वयं ब्रह्मवर्णमपि मुखभागे
जकारसहितमिति वस्तुस्थितिः, शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् । जलजं
लङ्घयोरभेदाज्जडजमित्यपि प्रतीयते । त्वत्पदविद्वेषतः अन्तः मन-

सि आविलतां कलुषतां, पक्षे अन्तरा अविलतां इति छेदः । विगतो लकारो यस्य तत् विलं न विलं अविलं तस्य भावः अविलता तां अविलतां, अन्तरा मध्ये अविलतां लकारसाहित्यामित्यर्थः । एतज्जघन्यजं शूद्रवर्णजं 'वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । पक्षे जघन्यः अन्त्यः जः जकारो यस्य तत्तथोक्तं आसीत् । नैतावदेवास्य फलमित्याह—ईदृक्षस्येति । त्वत्पदविद्वेषिण इत्यर्थः । अन्त्यजत्वं चण्डालत्वमपि उचितमेव । 'यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम्' इत्युक्तेरिति भावः । पक्षे अस्य जलजपदस्य अन्त्यः अन्तिमः जः जकारो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावः अन्त्यजत्वमपीत्यर्थः । जघन्यजान्त्यजशब्दयोरस्मिन् पक्षे तुल्यार्थकत्वादिति भावः । अत्र भगवत्पदविद्वेषस्य जघन्यजत्वादेश्वानुरूपस्संसर्गो निन्दापर्यवसायी ॥

यथावा—

ऐरावणस्तवाग्रैरहितत्वमुपेत्य रघुवर यशोभिः ।
अलभत बत रावणतां तावकविद्वेषिणोऽस्य युक्त-
मिदम् ॥ १३२७ ॥

हे रघुवर ! ऐरावणः ऐरावतः अग्रैः पराश्रयैः तव यशोभिस्सह अहितत्वं धावल्येन विरोधं उपेत्य प्राप्य रावणतां अलभत । पक्षे—ऐरावणशब्दः अग्रैरहितत्वं इति समस्तं पदम् । अग्रः प्रथमः ऐ इतिवर्णः तद्रहितत्वं उपेत्य रावणतामलभत तथा निष्पन्न इत्यर्थः । तावकविद्वेषिणः त्वदीयवस्तुविषयकद्वेषशालिनः अस्य ऐरावतस्य इदं युक्तम् । अत्र रघुवरयशोविद्वेषरावणतावाप्त्योरानुरूप्यम् ॥

यथावा—

निरयस्त्वद्विषये यो निरयस्तेनाप्यतेऽहिशैल-
मणे । नरको यो द्वेष्टि त्वां नरको नियतोऽस्य
तदिदमनुरूपम् ॥ १३२८ ॥

यः त्वद्विषये निरयः अयात् निष्क्रान्तो निरयः 'अयश्शु-
भावहो विधिः' इत्यमरः । 'निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'
इति समासः । 'न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्' इत्य-
वश्यकर्तव्यतया विहितत्वदाराधनरूपशुभावहविधिविधुर इत्यर्थः ।
तेन निरयः नरकः आप्यते । यः नरकः कुत्सितो नरः 'कुत्सा-
याम्' इति कन् । त्वां द्वेष्टा ताच्छील्ये तृन् 'न लोक' इति
षष्ठीनिषेधः । अस्य पुंसः नरकः निरयः नियतः नियमेन भविता ।
अत्र भगवत्परिचर्यावैधुर्यनिरयप्राप्तयोस्तद्विद्वेषनरकावाप्तयोश्चानु-
रूप्यम् । मालारूपमिदमिति विशेषः । निन्दापर्यवसायित्वं तु
पूर्ववदेव । एषूदाहरणेष्वदिममुदाहरणं दृष्टान्तसंकीर्णं, अन्या-
न्युदाहरणानि तु श्लेषादिसंकीर्णानीति विशेषः ॥

द्वितीयसमम्.

समं तदपि कार्यस्य सारूप्यं कारणेन यत् ॥

कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः । अत्रोत्पत्ति-
लक्षणसंसर्गस्यानुरूप्यम् । तच्च कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या,

यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्या चेति द्विविधम् । इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वन्द्वि ॥

तत्राद्यं यथा —

कृतसूर्यभवाश्लेषा गङ्गा चक्राब्जमत्स्यरेखा-
ढ्या । इदमनुरूपं तस्या उदितायाः फणिगिरीश
तव पदतः ॥ १३२९ ॥

कृतः सूर्यभवायाः कालिन्ध्याः श्लेषः संसर्गो यया सा तथो-
क्तेति गङ्गापक्षे, भगवच्चरणपक्षे तु कृतः सूरीणां विदुषां अम-
वाश्लेषः संसारसंबन्धवैधुर्यं येनेति योज्यम् । चक्राः चक्रवाकाः
अब्जानि पद्मानि मत्स्याश्च तेषां रेखया पङ्क्त्या आढ्या । अन्यत्र
चक्रं सुदर्शनं अब्जः शङ्खः अब्जं पद्मं वा मत्स्यश्च तेषां रेखाभिः
तदाकाररेखाभिराढ्यामिति ॥

यथावा—

अम्भोधिराजदुहिता गम्भीरा श्रीनिवास तव
दयिता । करितुरगधेनुमणिमुखविभवं सुमनस्सु
वितरति स्थाने ॥ १३३० ॥

करितुरगधेनुमणयः ऐरावतोच्चैश्चक्रवर्गकामगवीचिन्तामणयः ।
अन्यत्र गजादय एव । सुमनस्सु देवेषु विद्वत्सु च । अत्र
उदाहरणद्वये कारणाभ्यां भगवच्चरणाभ्योनिधिभ्यां कार्ययोगैङ्गा-
लक्ष्म्योस्सारूप्यं श्लेषभेत्तिकाभेदाध्यवसायेन निर्व्यूढम् । उभय-
त्रापि कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या उत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानु-
रूप्यमुक्तम् ॥

यथावा—

श्रीस्त्वां जलधिस्सुषुवे विषमपि संमूर्छितं ज-
गद्याभ्याम् । सांप्रतमिदं विषमयो यदयं किल
सगरजातसंवृद्धः ॥ १३३१ ॥

हे श्रीः 'श्रीर्वैषरचनाशोभासंपत्सरलशाखिषु । वाणीलक्ष्मी-
लवङ्गेषु विषे विलेखेऽपि' इति रत्नमाला । जलधिः त्वां विषा-
परपर्यायश्रीशब्दवाच्यामिति भावः । विषमपि गरलं च सुषुवे ।
याभ्यां त्वया विषेण च जगत् संमूर्छितं मोहितं निश्चेतनीकृत-
मित्यर्थः । श्रीपक्षे 'त्वया च विष्णुना चाम्ब' इत्युक्तरीत्या
अभिव्याप्तमिति वास्तवार्थः । 'संमूर्छनमभिव्याप्तावुच्छायमोह-
योरपि' इति मेदिनी । इदं अम्बुधेरीदृशवस्तुजननं सांप्रतं
युक्तम् । यत् यस्मात् सः सगरजातसंवृद्ध इति च्छेदः । सोऽयमिति
योजना । पूर्वोक्तोऽसौ जलधिः सगरजातेन गरलसमूहेन संवर्धितः
विषमयः प्रचुरगरलः । तस्मादस्य जलधेः विषापरनामश्रीशब्द-
वाच्यवस्त्वादिप्रसूतिरुचितेति भावः । वस्तुतस्तु सगरेत्यभिन्नं
पदम् । सगरजातैः सगरसुतैः अभिवर्धितः विषमयः जलमय
इत्यर्थः । अत्रापि कारणेन जलधिना कार्ययोः श्रीविषयोऽस्मा-
रूप्यं श्लेषासादितवैभवम् । पूर्वोदाहरणद्वयं प्रशंसापर्यवसायि ।
इदं तु निन्दापर्यवसायीति भेदः । एवंच प्रथमसमप्रभेद इव
द्वितीयमस्मिन्नपि स्तुतिनिन्दापर्यवसायित्वलक्षणद्वैधी संभव-
तीति ध्येयम् ॥

द्वितीयसमप्रभेदे द्वितीयं यथा—

घनसारचूर्णकल्पितललाम कमलामनोहर मु-

खं ते । विधुनीते मम तापं विदधात्यामोदमिति
यदुचितं तत् ॥ १३३२ ॥

कमलामनोहरोति संबुद्धिः । ललामशब्दो नान्तो नपुंसक-
लिङ्गः । 'ललामं च ललाम च' इत्यनुशासनात् ॥

यथावा—

विसृमरकौस्तुभमहसा मसृणं कमलाङ्घ्रिजतुर-
सात्यरुणम् । अञ्जनगिरिपतिहृदयं रञ्जयति मनो
ममेत्युचितमेतत् ॥ १३३३ ॥

रञ्जयति अरुणयति आनन्दयति च । अत्राद्ये उदाहरणे
भगवन्मुखगतशिशिरसुरभिलघनसारतिलकसंसर्गानुरूप्यं तापवि-
धूननामोदनरूपकार्ययोः । अतन्तरोदाहरणे मनोरञ्जनरूपकार्यस्य
भगवदुरस्स्थलगतकौस्तुभप्रभादिसंसर्गानुरूप्यम् ॥

यथावा—

हालाहलसहजन्मा व्यालावनिभृद्विभोश्च हृद-
यमगाः । यस्सेवते सदा त्वां सुधाब्धितनये स
मुह्यतीत्युचितम् ॥ १३३४ ॥

व्यालावनिभृद्विभोः भुजगराजाधिराजस्य हृदयं अन्तरं
शेषाचलनाथस्य वक्ष इति वस्तुस्थितिः । सेवते पिबति भजते
च । मुह्यति मूर्छति ऐश्वर्यमूलकचित्तविकारं प्राप्नोति च । स्पष्ट-
मन्यत् । पूर्वोदाहरणद्वयं प्रशंसापर्यवसायि, इदं तु निन्दापर्य-
वसायीति पूर्ववदेव भेदः । एवंच द्वितीयसमविशेषे प्राथमिक-
प्रभेदोदाहरणत्रये कृतसूर्यभवाश्लेषेत्यादौ कारणस्वभावानुरूप्यं

कार्यस्य द्वितीयप्रभेदोदाहरणत्रये घनसारचूर्णेत्यादौ अंगन्तुक-
घनसारादिसंसर्गानुरूप्यमिति निष्कर्षः ॥

तृतीयसमम्.

यत्किञ्चिदिष्टासिद्धयर्थं य उद्योगो वितन्यते ।

अनिष्टेन विना तस्य सिद्धिश्च सममुच्यते ॥

यत्किञ्चिदिष्टप्राप्त्यर्थनप्रयुक्तात्कारणादनिष्टं विना तत्प्राप्त्या
उत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानुरूप्यं च समालंकार इत्यर्थः । उत्कटे-
ष्टान्तरप्राप्तौ तु प्रहर्षणं वक्ष्यते । इदं तृतीयं समं 'इष्टार्थो-
द्योगतोऽनिष्टावाप्तिश्च विषमं मतम्' इति संगृहीतसप्रकारात्रि-
विधाविषमस्यापि प्रतिद्वन्द्वि, इष्टावाप्तेरनिष्टस्याप्रसङ्गाच्च ॥

यथा—

अनिशमपि तं निषेवितुमसितं निश्युत्पलं नि-
षेव्य विधुम् । त्वद्विव्यदृगात्मत्वं प्राप्य रमे स्वेप्सि-
तार्थमनुभवति ॥ १३३५ ॥

हे रमे ! अनिशं निशाया अभावेऽपि । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।
तं विधुं श्रीनिवासं चन्द्रमसमिति तु तत्त्वम् । निषेवितुं असित-
मुत्पलं इन्दीवरं निशि विधुं निषेव्य निशाया योगाभ्याससमय-
त्वात्तदा विधुमुपास्येत्यर्थः । त्वद्विव्यदृगात्मत्वं तव कमनीयनयन-
रूपत्वं त्वद्विषयकासंकुचितज्ञानात्मत्वं परिशुद्धं स्वरूपमित्यापि
गम्यते । प्राप्य स्वेप्सितार्थं अनिशविधुनिषेवणरूपमभीष्टार्थं अनुभ-
वति । अत्र निशाभावदशायामपि विधुनिषेवणलक्षणाभीष्टावाप्त्यर्थं

प्रयुक्तान्निशाधिकरणकोपासनलक्षणात्कारणादिन्दीवरस्यानिष्टं वि-
ना तत्सिद्धेरुत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानुरूप्यम् ॥

यथावा—

सततमपि हरिकरग्रहवैभवमाकाङ्क्षदम्ब सर-
सिरुहम् । अभिहरि सलिले तप्त्वाऽलभत त्व-
त्पाणिजन्मनि तदेव ॥ १३३६ ॥

हरिकरग्रहवैभवं भगवत्पाणिग्रहणसंपदं भानुकरसंपर्काति-
शयं च । अभिहरि भगवदभिमुखं भानुमदभिमुखं च । तदेव
सततहरिकरग्रहवैभवमेव । अत्रापि सार्वकालिकहरिकरग्रहण-
लक्षणाभीष्टलाभाय हर्यभिमुखं तपस्यतोऽम्बुजस्य जन्मान्तरेऽ-
निष्टं विना तत्सिद्धिर्दाशिता ॥

यथावा—

दातुं विभवे भोगान्भोक्तुं स्वयमपि भवन् बहु-
विधाशः । जननि सुधाकलशस्त्वत्कुचजन्मनि भ-
वति सुकल इति युक्तम् ॥ १३३७ ॥

हे जननि ! सुधाकलशः अमृतकुम्भः सुधाकलशशब्दश्च
विभवे सति ऐश्वर्यावसर इत्यर्थः । विभवे लोकनाथाय भगवते
इति वस्तुस्थितिः । भोगान् दातुं स्वयं भोक्तुमपि बहुविधा आशा
आयतवृष्णा यस्य स तथोक्तः भवन् । पक्षे बहु यथास्यात्तथा
विधाशः विगतधाकारशकारइत्यर्थः । त्वत्कुचजन्मनि सुकलः
मनोरथानुगुणं त्यागभोगभागभवन् सन् 'सुकलो दातृभोक्तिर'
इत्यमरः । धाकारशकरापनयनेन सुकल इति निष्पन्न इति वस्तु-
स्थितिः । अत्र सुधाकलशस्यानिष्टं विना खेप्सितावाप्तिः ॥

यथावा—

कुचजन्म प्रेप्सुस्तव तपस्थितस्सोढशीतवातो-
ष्णः । कुचतां कुलाचलोऽगात्तव कमलेलालयन्
स्वमात्मानम् ॥ १३३८ ॥

हे कमले ! कुलाचलः तव कुचजन्म प्रेप्सुः अतएव तप-
स्थितः तपश्चरन् । पक्षे तपसि माघमासे शिशिरकृताविति भावः ।
तपे ग्रीष्मे च स्थितः निश्चलतया वर्तमानः आतपे स्थित इति
वा । न हि कुलाचलः कालभेदेन चलाचलो भवति । अतएव
सोढशीतवातोष्णः 'ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वासारषाण्मुनिः'
इत्याद्युक्तप्रक्रियया द्वंद्वसाहिष्णुस्सन् । पक्षे निसर्गत एव शीतादे-
स्सोढा । न ह्यचलशीतेन वातेन वा वेपते उष्णेन वितपते ।
तपसः फलमाह कुचतामिति । स्वं स्वकीयं आत्मानं अन्तरात्मानं
भगवन्तं लालयन् विलासयन् 'लड विलासे' णिजन्तादस्मात्
लक्षणहेत्वोः' इति शता । हेतुरिह फलम् । स्वान्तरात्मप्रीणना-
येत्यर्थः । तव कुचतां अगात् स्तनतयाऽवातारीत्यर्थः । पक्षे
कुलाचलशब्दः कमले अलालयन्निति छेदः । स्वं आत्मानं स्वस्व-
रूपं अलालयन् लाश्च लश्च लालौ अविद्यमानौ लालौ यस्य सः
अलालः तथोक्तं कुर्वन् अलालयन् लालेतिवर्णद्वयविधुरितं कुर्वन्
कुचतां कुचशब्दतां अगात् । उत्तरीत्या लाकारलकारराहित्ये कुच
इत्येवावशेषादिति भावः । अत्र कुलाचलस्य विनाऽनिष्टमभी-
प्सितार्थसंसिद्धिः ॥

यथावा—

श्रीकुचफलशेषत्वप्रेप्सावल्लूरभोगसंत्यागि । मा-
लूरफलं शुद्धं माफलशेषं न मुञ्चति स्वार्थम् ॥

मालूरस्य विल्वस्य फलं 'विल्वशाण्डिल्यशैलूषमालूर-
 श्रफिला अपि' इत्यमरः । श्रियः कुचावेव फले तयोश्शेषत्वं
 तदतिशयाधित्सयोपादेयस्वरूपत्वं तस्य प्रेप्सया वल्लूरस्य शुष्क-
 मांसस्य 'उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः ।
 भोगः अभ्यवहारः भुजेर्भावे घञि 'चजोः' इति कुत्वम् । 'भोगस्तु
 राज्ये वेश्याभृतौ सुखे । धनेऽहिकायफणयोः पालनाभ्यवहारयोः'
 इति हेमचन्द्रः । तस्य संत्यागि वल्लूरोपलक्षितानिखिलनिषिद्धा-
 हारत्यजनशालि । आहारशुद्धयभावे सत्त्वशुद्धचतुदयादिति भावः ।
 अत एव शुद्धं निर्दोषं पवित्रं वा । अतएव माफलशेषं मायाः श्रियः
 फले फलत्वेनाध्यवसितौ स्तनौ तयोः शेषं शेषभूतं अतिशयाधा-
 यकं च सत् स्वाभीप्सितशेषतां लब्धव्यदिति भावः । स्वार्थं स्वकीयं
 पुरुषार्थं न मुञ्चति कदाऽपि न त्यजति । नित्यशेषमेव सत् तत्कैकर्यं
 समनुभवतीति भावः । पक्षे मालूरफलमिति पदं, शब्दार्थयोस्ता-
 दात्म्यम् । श्रीकुचफलशेषत्वप्रेप्सावत् लूरभोगसंत्यागि इति छेदः ।
 उक्तेच्छाविशिष्टं सत् । लूरयोः लूकाररेफयोः भोगः अनुभवः तस्य
 संत्यागि । उत्सारितलूकाररेफमित्यर्थः । अतएव शुद्धं केवलं
 यथातथा 'शुद्धं स्यात्त्रिषु केवले । निर्दोषे च पवित्रे च' इति
 मेदिनी । माफलशेषं मा फ ला इति त्रयो वर्णाः शेषाः
 शिष्टाः यस्य तथोक्तं अवशिष्टमाफलरूपवर्णत्रयमित्यर्थः । ईदृशमपी-
 त्युपस्कार्यम् । स्वार्थं श्रीफलरूपं स्वाभिधेयं न मुञ्चति । मालू-
 रफलमिति पदमविकलवर्णं यावन्तमर्थं बोधयति उक्तरीत्या
 वर्णवैकल्येऽपि तावन्तमेवार्थं बोधयति । मालूरफलमाफलशब्द-
 योरेकार्थकत्वादिति भावः । माफलं श्रीफलम् । विल्वस्य श्री-
 फलत्वं च 'वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः' इति श्रुतिसिद्धं
 उदाहृतकोशसिद्धं च । शेषमित्यत्र शिष्यत इति शेषमिति

कर्माणि घञ् अतएव भेद्यालिङ्गता । भावे घञ एव पुल्लिङ्गत्वनियमः । अतएव 'संबन्धमनुवर्तते' इति भाष्यम् 'शेषं रामवत्' इत्यादिप्रयोगाः 'शेषस्संकर्षणे वधे' इत्युपक्रम्य 'उपयुक्तेतरे न स्त्री' इति मेदिन्यादिकोशाश्च संगच्छन्ते ।
अत्र मालूरफलस्यानिष्टं विना अभीष्टसिद्धिः ॥

इमानि सर्वाण्यपि अनिष्टं विना केवलेष्टप्राप्ताबुदाहरणानि ॥
अनिष्टपरिहाररूपेष्टप्राप्तिर्यथा —

त्वच्छ्रीविद्वेषकृतां घनाघवत्तां घनाघनोधून्वन् ।
विष्णो पदे तव पतन्नधश्शिराः कल्पते स्म न-
घनाघः ॥ १३४० ॥

हे विष्णो ! घनाघनः प्रावृषेयाम्बुवाहः तव श्रियः संपदः रुचेश्च विद्वेषः तेन कृतां तावकश्रीविषयकवैरहेतुकां घनाघवत्तां अविरलदुरितशालितां धून्वन् 'लक्षणहेत्वोः' इति शता । हेतुरिह फलम् । घनाघवत्ताविधूननेन प्रयोजनेनेत्यर्थः । तव पदे चरणे विष्णोः पदे अन्तरिक्षे इति तत्त्वम् । अधश्शिराः पतन् प्रणिपतन्नित्यर्थः । घनं च तत् अघं च घनाघं, न घनाघं यस्य स नघनाघः नशब्देन बहुव्रीहिः । कल्पते स्म । निरस्तनिखिल-कलुषोऽभूदित्यर्थः ।

प्रणम्य कृष्णं सहसा पांसुक्लिष्टे महीतले ।

निष्कलमपो भवेत्सद्यो ललाटे पांसुमण्डनात् ॥

हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं प्रणमति यः परमार्थतो मनुष्यः ।

तमपगतसमस्तपापबन्धं ब्रज परिहृत्य यथाश्रीमाज्यासिकम् ॥
इत्यादि प्रमाणसहस्रं स्मर्तव्यम् । पक्षे घनाघनशब्दः घनाघवत्तां घनाघेति वर्णपङ्क्तिमत्तां अधून्वन् इति छेदः अविस्-

जन्नेवेत्यर्थः । अधादिशिराः पतन् विलोमतया स्थित इति यावत् ।
नघनाघ इति निष्पन्न इति । अत्र घनाघनस्यानिष्टं विना स्वा-
भीप्सितघनाघरूपानिष्टनिवृत्तिरूपेष्टासिद्धिः ॥

यथावा—

स्वजुषां सदा सुमनसां हर्तुमधः प्रसवबन्धना-
त्पतनम् । त्वद्भुजतामेत्य हरे कल्पतरुहरति तद्य-
दुचितं तत् ॥ १३४१ ॥

हे हरे ! कल्पतरुः सदा स्वजुषां आत्मानं सेवमानानां
सुमनसां विदुषां कुसुमानां च । प्रसवबन्धनात् नानायोनिप्र-
सृतिसंबन्धात् वृन्ताच्च 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । अधः-
पतनं अधोलोके भ्रंशं अधःप्रदेशे गठनं च । हर्तुं निरासितुं त्व-
द्भुजतां त्वद्भुरूपतां एव तत् सुमनसां प्रसवबन्धानदधःप-
तनं हरतीति यत् तदुचितम् । अत्र सुमनसां प्रसवबन्धानाद-
धःपतनरूपानिष्टपरिहारलक्षणेष्टार्थोद्योगात्कल्पतरोरानिष्टं विना त-
त्सिद्धिः । सर्वाण्यप्येतान्युदाहरणानि श्लेषाभेदाध्यवसायसंकी-
र्णान्येव ॥

किंच यत्रातर्कितोत्कटानिष्टसद्भावेऽपि श्लेषवैभवेनेश्वर्यत्व-
प्रातिपात्तिस्तत्रापि समालंकारो न प्रतिहन्यते । यथा—

श्रीवशगव्यामोहे भगवन्मा मुक्तमातनु त्व-
मिति । त्वामासेवे त्वमपि च तथैव मामुक्तमाच-
रंस्तनुषे ॥ १३४२ ॥

हे भगवन् ! श्रीवशगः लक्ष्मीवशंवदः व्यामः यस्य 'व्या-
मो बाह्वोस्सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्' इत्यमरः । यथासंभव-
माश्लेषार्थं स्वेस्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोरन्तरं लक्ष्मीवशंवदं

यस्य स तथोक्त इत्यर्थः । त्वं अनेन पुष्पाकारसाङ्गिध्यबला-
दवधीरितविनतजनतापराधतया रक्षणौन्मुख्यं द्योतितम् । मा मां
अनन्वादेशे वैकल्पिकत्वादत्र मादेशः । मुक्तं शिथिलितभव-
बन्धं आतनु कुरु । यद्वा श्रीवशगः संपन्मूलकः यो व्यामोहः
अतिमात्रवैचित्त्यं तस्मिन् । अथवा श्रीवशगेति भगवत एव
संबोधनम् । व्यामोहे पुत्रकलत्रसंपदादिप्रयुक्तसंमोहे आमुक्तं
बद्धं 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च' इत्यमरः । मा तनु मा कुरु ।
माशब्दोऽयं न तु माङ्, येन लुङेव स्यात् । इति त्वां आ-
सेवे त्वमपि मामुक्तं आचरन् सन् तथैव तनुषे यथाप्रार्थन-
मेव कुरुषे इति स्तुतिः । श्रीवशगव्यामोहे मा मां आमुक्तं
बद्धमेव तनुषे इत्युपालम्भः । इदं मुक्तैश्वर्यप्रेप्सया श्रीनिवासं
सेवमानस्य आनुषङ्गिकीं तद्विश्राणितामैहिकीमामुष्मिकीं च
संपदमपि तत्परिपन्थिनीं जानतः कस्यचित्प्रपन्नस्य तं प्रत्यु-
पालम्भवचनम् । अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौ स्तुत्या निन्दामिव्य-
क्तिविवक्षायां विषमालङ्कारः । न चैहिकामुष्मिकाविभवस्यानिष्ट-
त्वायोगाच्च विषमालंकार इति वाच्यं, मुमुक्षुदृष्ट्या तस्यानिष्ट-
तायाः 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इत्युक्तेः
अनेन वचनेनामुष्मिकसंपद एव निरयप्रायत्वस्य वर्णनादैहिक-
संपदस्तथात्वं कैमुत्यन्यायसिद्धम् । तथाऽपि प्राथमिकस्तुतिरू-
पवाच्यविवक्षायां समालंकारो न निवार्यते ॥

यथावा—

सुतरामुक्तिविदूरा संपत्स्यादिति समाश्रितोऽ-
हं त्वाम् । सुतरामुक्तिविदूरा तथैव संपत्त्वयाऽ-
च्युत वितीर्णा ॥ १३४३ ॥

सुतरां उक्तिविदूरा 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्युक्तरीत्या वाचामविषयभूता । संपत् मुक्तैश्वर्यं स्यादिति भवेदिति प्रत्याशयेत्यर्थः । त्वां अहं समाश्रितः तथैव सुतरामुक्तिविदूरा संपदेव त्वयाऽपि वितीर्णति स्तुतिः । सुतरा शोभनतरत्वेनाभासमाना मुक्तिविदूरा मोक्षदवीयसी संपदित्युपालम्भः । 'अर्थश्रेयासि चासक्तो न श्रेयो विन्दते परम्' इति महाभारतोक्तेरैहिकसंपदो मुक्तिविदूरत्वम् । अत्रापि पूर्वोदाहरणवदेव सर्वं द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

अहमन्नाद इति सदा गातुं त्वां शरणमगमम-
ब्जाक्ष । भवताऽपि तथाऽकारिणि सांप्रतमन्ना-
द एव किल कृपया ॥ १३४४ ॥

इदं निश्रेयसावाप्तिवरया प्रारब्धकर्मफलभोगानुभवादपि जुगुप्समानस्य कस्याचित्प्रपन्नस्य प्रपत्युत्तरमपि सांसारिकभोगानेव यथापुरमनुभावयन्तं भगवन्तं प्रति व्याजस्तुत्या उपालम्भवचनम् । तथाहि - हे अब्जाक्ष ! अहमन्नाद इति सदा गातुं 'एतत्साम गायन्नास्ते' इत्युपक्रम्य 'अहमन्नादोऽहमन्नादः' इति श्रुत्युक्तक्रमेण सामगानं विधातुं परिपूर्णपरब्रह्मानुभवानन्दरूपं मुक्त्यैश्वर्यं लब्धुमिति भावः । 'अहमन्नादः' इति श्रुतिगतयोऽशब्दयोः अहं अस्मच्छरीरकः परमात्मैव अन्नादः सकलभोक्तृशरीरक इत्यर्थः । 'अहंशब्दः परमात्मपर्यन्तः भोग्यभोक्तृवाच्यान्नान्नादिशब्दौ च तत्पर्यन्तौ' इति तज्ज्ञाप्यम् । त्वां शरणमगमं प्रपन्नोऽस्मि । भवताऽपि कृपया सांप्रतं इदानीं तथा अकारिणि यथाभ्यर्थ्यन्तं अन्नाद एव कृतोऽस्मि । कृजः कर्मणि भूते लुङ् लुत्तमैकवचनम् । अकारिणि सांप्रतमिति वा योजना ।

तदा सांप्रतं युक्तमित्यर्थः । 'सांप्रतं चाधुनार्थे स्यादुक्तार्थेऽपि च सांप्रतम्' इति विश्वः । किलेति संभावनायामनुनये वा । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । उपादितोऽर्थस्सर्वोऽपि स्तुतिपरः । अत्रादः केवलं प्राकृतौदनभो-
क्तैव अकारिणि न तु 'विजिघत्सः' इति श्रुत्युक्तजिघत्सादि-
हेयगुणविधुर इत्युपालम्भः । अत्र मुमुक्षोः प्रपन्नस्य प्राकृतभो-
गरूपोत्कटानिष्टसद्भावेऽपि श्लेषमहिम्ना 'मुक्तैश्वर्यानुभवरूपेष्टप्र-
तिपत्तिः ॥

यथावा—

रजनिचरा रघुनन्दन निशारणं तव जयाय
येऽकाङ्क्षन् । त्वमपि तथैव निशारणमददास्तेषा-
मुदारदाक्षिण्यः ॥ १३४५ ॥

तव जयाय त्वत्कर्मकाभिभवाय निशारणं राज्यधिकर-
णकं युद्धम् । तथैव यथेप्सितमेव निशारणं रात्रियुद्धम् ।
वस्तुनस्तु तव जयाय त्वत्कर्तृकाविजयाय तेषां रजनिचराणां
निशारणं निषूदनं अददा इत्यर्थः । 'प्रमापणं निवर्हणं निका-
रणं निशारणम्' इत्यमरः । अत्र रजनिचराणां निवर्हणरूपानि-
ष्टस्योत्कटस्य सत्त्वेऽपि श्लेषप्रभावेण निशायुद्धरूपेप्सितलाभः ॥

यथावा—

अमितां कमनीयस्थितिमाप्तुं ये त्वत्पराभवा-
दैच्छन् । कमनीयस्थितिरेव ह्यमिता तैस्त्वत्परा-
भवाल्लभे ॥ १३४६ ॥

हे भगवन् ! त्वत्पराभवात् त्वत्कर्मकपरिभवात् । अमिता अपरिच्छिन्नां कमनीयस्थितिं वैभववत्तया रमणीयमवस्थानम् । उत्तरार्धेऽप्येवमेव । तत्र परमार्थतस्तु त्वदिति भिन्नं पदम् । त्वत् त्वत्तः पराभवात् स्वकर्मकपरिभवात् । अमिता अविद्यमानमकारा कृता कमनीयस्थितिः कनीयस्थितिः शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् । अतिमात्रनिकृष्टा स्थितिरेवेत्यर्थः । कनीयसी चासौ स्थितिश्चेति विग्रहः । अल्पशब्दादीयसुनि 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । अत्र कनीयस्स्थितिरूपोत्कटानिष्टसद्भावेऽपि श्लेषवैभवेन कमनीयस्थितिरूपेष्टलाभः ॥

यथावा -

प्राप्ता सुरपतिपदमपि पातालमनन्तभोगिलोकमपि । विन्देयमिति यजन् बलिरकारि भवता त्रिविक्रम तथैव ॥ १३४७ ॥

हे त्रिविक्रम ! इदं एतत्पद्यप्रस्तुतार्थस्य तदवतारासाधारणतां व्यञ्जयितुम् । सुरपतिपदं महेन्द्रस्थानं प्राप्ता । प्रपूर्वकादाप्नोतेस्तृन् । अपिश्चार्थकः । अलं पाताऽपि रक्षिता च । पातेस्तृन् । बलिः दैत्येन्द्रः । अनन्तः यः भोगिनां उत्तमतत्तत्कर्मफलभोक्तृणां लोकः ब्रह्मलोकपर्यन्तं विष्टपम् । यद्वा अनन्तेति भगवतएव संबोधनम् । भोगिलोकमपि उक्त एवार्थः । अथवा अनन्तभोगः भगवदनुभवः सोऽस्मिन्नस्तीत्यनन्तभोगी स चासौ लोकश्च । अनन्तभोगिनां भगवदनुभवशालिनां लोक इति वा । तमपि श्रीवैकुण्ठमपीत्यर्थः । विन्देयं प्राप्तुमिति यजन् यज्ञं कुर्वन् सन् भवता यज्ञाराध्येन तत्फलप्रदेन चेति भावः । य-

शामनोरथमेव फलं लम्बित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सुरपतिपदं प्राप्ताऽपि बलिः अनन्तः भोगिलोकः भुजगसमुदयः यस्मिन् सः तं तथोक्तं पातालं प्रापित इति । अतन्तेति भगवत्संबोधन-
विवक्षायां पातालं तत्संज्ञकं भोगिलोकं नागलोकं प्रापित इति वा अर्थः । अत्रोत्कटानिष्टस्य पातालप्रापणस्य सद्भावेऽपि अन-
न्तपुण्यकलोकादिप्राप्तिरूपेष्टसिद्धिः प्रत्यायिता । अत्रोत्कटानिष्ट-
स्यातर्कितत्वं स्फुटतरमिति ध्येयम् ॥

यत्रेष्टार्थप्राप्तिसद्भावेऽपि श्लेषवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीति-
स्तत्रापि समालंकारस्य न क्षतिः, अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वे-
नापर्ववसानात् ॥

यथा—

गुरुणात्यादरगुरुणा कार्या देवेनभक्तिरित्युदितः ।
कुर्वंस्तथैव भक्तिः गुर्वाज्ञां सर्वथाऽपि नात्यैषीत् ॥

अत्र गुर्वाज्ञां सर्वथाऽपि नात्यैषीदित्यनेन विरोधालंकारा-
भिव्यञ्जनाय देवेनभक्तिरित्यत्र पदत्रयविभागात्मकरूपान्तरस्यापि
विवक्षायास्सस्त्वेऽपि देवानां इने स्वामिनि भगवति भक्तिः देवेन-
भक्तिरित्येकपदेन वस्तुसदर्थान्तरपरं रूपान्तरमुपादाय समालं-
कारोऽप्यस्यैव ॥

यथावा—

व्रतमेतर्हि जयन्त्याः कार्यं नाशनमितीरितः
पित्रा । बालस्तथैव विदधे वितथां विदधीत को
नु पितुराज्ञाम् ॥ १३४९ ॥

अत्रापि वितथां विदधोत को नु पितुराज्ञामित्यनेन विरो-
धालंकाराभावेऽपि नाशनमित्यत्र एकपदरूपान्तरस्यापि वि-

वक्ष्यायास्सद्भावेऽपि न अशनमिति पदद्वयविभागेन अशनं अभ्य-
वहरणं न कार्यं किंतूपवसनमेवेति वस्तुसदर्थान्तरमभिदधानं
रूपान्तरमालम्ब्य समालंकारोऽप्यक्षत एव । पूर्वस्मिन्नुदाहरणे पद-
त्रयविभागेनासतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिः, ऐकपद्येन वस्तुसत इष्टा-
र्थस्य । इह तु ऐकपद्येनासदनिष्टार्थप्रतीतिः - पदद्वयविभागेन
वस्तुसदिष्टार्थस्येति भेदः ॥

श्लेषबद्धासादिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापि समालंकारत्वं 'अनि-
शमपि तं निषेवितुम्' इति प्रागुपदर्शितेपूदाहरणेषु द्रष्टव्यम् ।
मात्रपदेनानिष्टार्थप्रतीतिर्व्यवच्छिद्यते । तत्र हि असितोत्पलादी-
नां श्लेषबलादनिशविधुनिषेवणादोष्टावाप्तिमात्रम्, न त्वनिष्टप्रति-
भासोऽपीति ध्येयम् ॥

यत्तु विरूपकार्यानर्थयोक्तृत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषममि-
ति विषमालंकारं लक्षयित्वा तद्विपर्ययस्सममिति समालंकारं
लक्षयता तत्पदेनात्र विषमालंकारसंबन्धी विरूपघटनारूपश्चरम
एव भेदो गृह्यते तद्विपर्ययस्यैव चारुत्वात् । न त्वाद्यभेदद्वयं,
तद्विपर्ययस्य कारणादनुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य वाञ्छितार्थप्राप्ति-
रूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात् । एवं चानुरूपसंघ-
टनात्मक एव समालंकारः । न तु विषमालंकार इव भेदत्रि-
तयात्मक इत्यलंकारसर्वस्वकृतोक्तम् । तत्र, वस्तुतोऽननुरूपयो-
रापि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारा अनुरूप-
त्ववर्णने वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेन इष्टैक्यसंपत्ताविष्टप्रा-
प्तिवर्णनं च चारुतया अत्रैव दर्शितत्वात् । तस्मात्सममपि विषम-
मिव त्रिविधमेवेति ॥

इत्यलंकारमणिहारे समालंकारसर एकचत्वारिंशः.

अथ विचित्रालङ्कारसरः (४२)

इष्टैषिणेष्टसिद्धयै तद्विपरीतं क्रियेत चेत् ।
प्रयत्नस्तामिमां प्राहुर्विचित्रालङ्कृतिं बुधाः ॥

कस्यचित्फलस्येच्छया तद्विपरीतः प्रयत्नः क्रियेत चेत् वि-
चित्रालङ्कारः । इष्टविपरीताचरणमिति यावत् । विपरीतत्वं च
प्रतिकूलत्वम् ॥

यथावा --

भवजलधितलनिमग्नानुद्धर्तुं तान् सुगं सुपन्था-
नम् । प्रापयितुमपि हरे वत फणिधरशिखराग्रदुर्ग-
मावससि ॥ १३५० ॥

सुखेन गच्छन्त्यत्रेति सुगः तं 'सूदुरोरधिकरणे' इति
गमेर्ङः । शोभनः पन्थाः सुपन्थाः तं सुपन्थानं 'न पूजनात्'
इति समासान्तनिषेधः । दुःखेन गच्छन्त्यत्रेति दुर्गम् । अत्रा-
तिमात्रनिम्नभवजलनिधितलनिमग्नजनोद्धरणं तेषां सुमार्गप्रापणं च
फलमुद्दिश्य तद्विपरीतमहोन्नतफणिप्रचुरगिरिशिखराग्रदुर्गस्थाना-
वस्थानरूपविपरीतप्रयत्नवर्णनम् । शेषाचलशिखराग्रावस्थितिमा-
चरसीति तत्त्वम् ॥

यथावा—

निरवधिमवधीरयितुं दुरभिभवं हेयभोगसंस-
र्गम् । सन्तः कृष्ण भजन्ते हन्त त्वाहेयभोग-
कृतनृत्तम् ॥ १३५१ ॥

हे कृष्ण! सन्तः हेयभोगसंसर्गं अवधीरयितुं हेयभोगेष्वेव कृतनृत्तं तत्रैवाभिषक्तमिति यावत् । त्वा त्वां भजन्ते । हन्तेत्याश्चर्ये । वस्तुतस्तु आहेयेति छेदः आहेयः अहिभवः यो भोगः फणः तत्र कृतनृत्तं कालियफणिफणकृतनटनमित्यर्थः । आहेयेत्यत्र अहिशब्दात् भवार्थे 'इतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' इति ढञ् । अत्र हेयभोगसंसर्गावधीरणमुद्दिश्य तद्विपरीतहेयभोगकृतनटनभजनलक्षणप्रयत्नो निबद्धः । प्रायेण श्लेषमूलाभेदाध्यवसायोऽत्र जीवातुः ॥

यथावा—

वृजिनधराधरशिखरादवरोढुं श्रीनिवास ननु
मनुजाः । जिह्मगधरणिधराञ्चलमारोहन्तीति ना-
द्रुतं कस्य ॥ १३५२ ॥

वृजिनं कुटिलं यत् धराधरशिखरं तस्मात् अवरोढुं । पक्षे वृजिनं दुरितमेव धराधरशिखरं तस्मादित्यर्थः । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे न कुटिले त्रिषु' इति मेदिनी । जिह्मगस्य कुटिलगमनस्य धराधरस्य गिरेः अञ्चलं अग्रे शेषाचलशृङ्गमिति वस्तुस्थितिः । 'अराळं वृजिनं जिह्मम्' इत्यमरः । अत्र वृजिनधराधरशिखरावरोहणलक्षणफलोद्देशेन तद्विपरीतः जिह्मगधरणीधराग्रा-रोहणरूपप्रयत्नः ॥

यथावा—

अतिपतितुं दुर्गाणि प्रतिपदमहिशिखरिशिख-
रदुर्गगतम् । शरणं व्रजन्ति दैवं करणं विनियम्य
सकलमपि मुनयः ॥ १३५३ ॥

दुर्गाणि शैलादिदुर्गमस्थानानि । कृच्छ्राणि नरकांश्च 'दुर्गा तु गौर्यां काल्यां च दुर्गे तु नरके पुरे । शैलादिदुर्गमस्थाने त्रिषु त्वेष दुरासदे' इति रत्नमाला । 'दुर्गे तु नरके कृच्छ्रे' इति कोशान्तरम् । 'सर्वस्तरतु दुर्गाणि, दुर्गाण्यतितरत्याशु' इत्यादयः प्रयोगाश्च । अत्र दुर्गातिपतनरूपफलमुद्दिश्य तद्विप्रतीपदुर्गगत-पुरुषशरणागतिलक्षणप्रयत्नवर्णनम् ॥

यथावा—

पापशमनावलोकनलोपकृते त्वत्कृपाव्यपाश्र-
यवान् । श्रीपरिवृढ साधुजनः पापशमनमेव क-
लयति विचित्रम् ॥ १३५४ ॥

हे श्रीपरिवृढ ! त्वत्कृपाव्यपाश्रयवान् साधुजनः, पापः क्रूर-
इति यावत् यः शमनः यमः 'शमनं शान्तिवधयोः क्लीबे वैवस्वते
पुमान्' इति रत्नमाला । तस्य अवलोकनं तस्य लोपकृते कदाचि-
दपि यमदर्शनं मा भून्ममेत्येतदर्थमिति भावः । पापशमनमेव क्रूरं
यममेव कलयति सेवते इदं विचित्रम् । दुरितशान्तिमातनुते इति
तु तत्त्वम् । अत्रापि सर्वं पूर्ववदेव । विचित्रमिति पदेन प्रकृता-
लंकारनाम्नोऽपि सूचनमिति वक्ष्यमाणमुद्रालंकारशिरस्कत्वं
विशेषः ॥

यथावा—

अशिशिरकरकुलनायक निशिचरराज्यश्रियं
स्वयं हर्तुम् । तामेव यामिनीचरकनीयसे नीति-
मानहो त्वमदाः ॥ १३५५ ॥

हे अशिशिरकरकुलनाथक ! निशिचरराज्यस्य श्रियं संपदम् ।
पक्षे निशिचराणां राज्ञेः पक्षेः अश्रियं दशाननभुजाभिगुप्तत्व-
प्रयुक्ताश्लीलतां हर्तुं तामेव निशिचरराज्यश्रियमेव यामिनीचर-
कनीयसे विभीषणाय । शिष्टं स्पष्टम् । अत्र निशिचरराज्य-
श्रीहरणलक्षणफलमुद्दिश्य तद्विपरीतस्तद्गानरूपप्रयत्नः ॥

यथावा —

त्वदनघपुनर्भवरुचिं पुनर्भवरुचिं विहातुमति-
वेलम् । मनासि सदातनवैभव कनकगिरीन्दो सदा
तनवै ॥ १३५६ ॥

सदातनं वैभवं यस्य स तथोक्तः तस्य संबुद्धिः नित्य-
वैभवेत्यर्थः । हे कनकगिरीन्दो ! पुनर्भवरुचिं भूयोऽपि जन्म-
स्पृहां विहातुं त्वदिति छेदः । हे अनघेति भगवत एव संबु-
द्धयन्तं विशेषणम् । त्वत् त्वत्तः पुनर्भवरुचिं उक्त एवार्थः ।
सदा मनासि तनवै करवै, इति विरोधः । त्वदनघपुनर्भवरुचि-
मिति समस्तं पदम् । तव अनघाः ये पुनर्भवाः नखाः 'पुन-
र्भवः कररुहः' इत्यमरः । तेषां रुचिं प्रभां मनासे तनवै ध्या-
यानीति परिहारः । अत्र पुनर्भवरुचिप्रहाणफलमुद्दिश्य पुनर्भव-
रुचिमनस्काररूपविपरीतप्रयत्नः । यमकसंकीर्णत्वं पूर्वैर्भ्यो विशेषः ।
श्लेषभित्तिकाभेदाध्ययसायस्तु सर्वत्र तुल्यः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे विचित्रसरो द्विचत्वारिंशः.

अथाधिकालङ्कारसरः (४३)

आधेयाधिक्यकथनमाधारान्महतोऽधिकम् ॥

यत्र महत् आधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनं तत्र अधिकं नामा-
लङ्कारः ॥

यथा—

अधिकुरुसमिति समस्तो लोको यत्र व्यलोकि
लोकेन । कृष्णाविपदपहरणप्रवणा करुणाऽत्र व-
पुषि तव न ममौ ॥ १३५७ ॥

कुरूणां समितिः सभा संगरो वा तस्यां अधिकुरुसमिति,
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । कुरूणां सभायां संगरे च भगवता
विश्वरूपस्य प्रकाशनात्तदुभयसंग्रहाय समितिशब्दोपादानम् ।
'समितिस्सांपराये स्यात्सभायां संगरेऽपिच' इति मेदिनी ।
अत्र यत्र भगवदिव्यविग्रहे समस्तो लोको व्यलोकीत्याधार-
स्यातिमहत्त्वमुपदर्श्य अत्र तव दिव्यविग्रहे करुणा न ममा-
वित्याधेयस्याधिक्यं वर्णितम् ॥

यथावा—

विश्वात्मन्यपि च त्वयि विश्वंभर नैव मान्ति-
सुगुणगणाः । भवति किल महदमीषां भवत्स्वरू-
पादपीदमानन्त्यम् ॥ १३५८ ॥

विश्वात्मानि अखिलप्रपञ्चशरीरके । अत्रापि विश्वात्मनीत्या-
धारस्यातिमहिमानं प्रदर्श्य तत्र कल्याणगुणा न मान्तीत्याधे-
याधिक्यं दर्शितम् ॥

यथावा—

रघुवीर तावकयशोराकाचन्द्रमसि सान्द्रतरम-
हसि । अभितो विजृम्भमाणे लभते द्यौर्लाञ्छनस्य
संरम्भम् ॥ १३५९ ॥

यथावा—

प्रसृमरभवदीययशःप्रकाशकलशाम्बुराशिजठ-
रान्तः । गगनाभोगो हरिसाखि गरुडध्वजमूर्तिवि-
भ्रमं धत्ते ॥ १३६० ॥

यथावा—

भवदीयकटाक्षश्रीभाजां भगवति यशस्त्रिपथ-
गायाम् । सुरवर्त्मनाऽखिलाम्ब स्फुटतरनीलाम्बु-
जायितं क्वापि ॥ १३६१ ॥

यथावा—

ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिरपि भाति भवज्जुषां यशः-
प्रसरः । स्फाटिकसमुद्रकान्तस्स्फुटशिखदीपप्रका-
श इव भगवन् ॥ १३६२ ॥

षष्ठ्याहरणेषु चतुर्षु आद्ये द्वे उदाहरणे रूपकोपस्कृतनि-
दर्शनासङ्कीर्णं । अन्तिमे द्वे उपमासंवलिते । सर्वत्र आधारापेक्षया
आधेयाधिक्यवर्णनं तुल्यमेव । तत्रापि त्रिषुदाहरणेषु अधाराधेय-
योर्गगनयशसोरेव प्रकारान्तरेणोपमाप्रदर्शनेन वर्णनं, अन्तिमे
तु आधेयं यश एव, आधारो ब्रह्माण्डमित्यपि वैलक्षण्यं द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

भगवन्नगणितवैभव भवदीययशश्छले सुधाज-
लधौ । ब्रह्माण्डमण्डलनिभादिभान्ति मुक्ताफ-
लानि पृथुलानि ॥ १३६३ ॥

अगणितवैभवेति भगवतो विशेषणम् । भवदीयं यश इति कर्मधारयः । भवदीयानां भागवतानां यश इति षष्ठीतत्पुरुषो वा । अथवा अगणितवैभवेति भवदीयानां भवदीययशसो वा विशेषणम् । ब्रह्माण्डानां मण्डलं वृन्दं तन्निभात् तद्व्याजात् । स्फुटमभ्यत् ॥ अत्राधारेभ्यो ब्रह्माण्डमण्डलेभ्योऽप्याधेयस्य भागवतयशस आधिक्यम् । अत्राप्याधेयं यश एव । आधारोऽपि ब्रह्माण्डमण्डलमेव । कैतवापह्नुतिगर्भितत्वं विशेषः ॥

द्वितीयाधिकम्

आधाराधिक्यकथनमाधेयाद्विपुलाच्च तत् ॥

विपुलादाधेयादप्याधारस्याधिक्यवर्णनं च तत् अधिकमेवेत्यर्थः ॥

यथा—

कियदेतन्मम चेतः स्फीतं वातंधयाचलनिकेतम् । श्रीवासं सविकासं जगदावासं निवासयत्यन्तः ॥ १३६४ ॥

स्फीतं विपुलमिति यावत् । सविकासं असंबाधं यथातथा । अत्राखिलजगदावासभूतश्रीनिवासरूपाधेयादन्याधारभूतस्य चेतस आधिक्यं निबद्धम् ॥

यद्वा—

मन्ये माधव संप्रति मनो ममालं महाद्भुतविशालम् । सर्वेभ्यो ज्यायानपि लोकेभ्यो यत्र माति परमात्मा ॥ १३६५ ॥

मम मनः महाद्भुतविशालमिति मन्ये । तत्र हेतुमभिप्रयन्नाह सर्वेभ्य इति । यत्र यास्मिन्मनासि अणुरूपे इति भावः । सर्वेभ्यो

लोकेभ्यो ज्यायानपि 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्याः' इत्यारभ्य 'ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इति शाण्डिल्य-विद्योक्तप्रकारेण सकललोकाधिकवैपुल्यमानपीति भावः । परमात्मा माति । इदं पूर्वोदाहरणादविलक्षणार्थम् । उदाहृतश्रुतिप्रत्यभिज्ञापनं विशेषः ॥

यथावा—

अणुरात्मेति कथं वा भणति श्रुतिरत्र संशयोऽस्माकम् । अगणितमहिमास्य यतो निगदति सैवान्तरं परं ब्रह्म ॥ १३६६ ॥

आत्मा प्रत्यगात्मा अणुः इति श्रुतिः 'एषोऽणुरात्मा' इत्यादिश्रुतिः कथं वा भणति, यतः अगणितः गणनाया अगोचरः महिमा महत्त्वं यस्य तत् परं ब्रह्म स्वरूपतो गुणैश्च निरतिशयबृहादिति भावः । अस्य प्रत्यगात्मनः अन्तरे अन्तःस्थितम् । सैव श्रुतिरेव 'य अत्मानमन्तरः' इत्यादिरिति भावः निगदति । यद्यप्यत्रोदाहरणेषु चेतःप्रत्यगात्मनोरेवाधारभूतयोः प्रशंसा क्रियते, तथाऽपि तनुत्वेन सिद्धयोश्चेतःप्रत्यगात्मनोः सकलजगन्निवासभूतात्सर्वलोकज्यायसो महामहिम्नः परब्रह्मणोऽप्यधिकत्वेनाधिकरणतां कल्पयित्वैव प्रशंसा क्रियत इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतपरब्रह्मप्रशंसायामेव पर्यवस्यतीति ध्येयम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे अधिकालङ्कारसरस्त्रयश्चत्वारिंशः.

अथाल्पालङ्कारसरः (४४)

आधारसौक्ष्म्यमाधेयात्सूक्ष्मादल्पं तदुच्यते ॥

स्वापेक्षया सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मत्वं यत् तदल्पं
नामालङ्कारः । सूक्ष्मात् स्तोकात् सौक्ष्म्यं काश्यं ॥

यथा —

अधिलङ्कं निवसन्त्या मिथिलेशभुवोऽतिविर-
हतन्वङ्ग्याः । मौक्तिकवलयितनासामण्डनमधि-
कण्ठमाप हारत्वम् ॥ १३६७ ॥

मौक्तिकवलयितनासामण्डनं मौक्तिकश्रेणिग्रथितवल्याकार-
सौवर्णनासाभरणविशेषः । अत्र उक्तविधं नासाभरणं सूक्ष्मम् ।
तदपि वल्लभविश्लेषजनितवैचित्र्येन ग्रीवायामर्पितं विरहकृशया
भगवत्या जनकनन्दिन्या तत्र हारतां प्रापेत्युक्त्या ततोऽपि
ग्रीवायास्सौक्ष्म्यं दर्शितमित्याधेयादाधारस्य सौक्ष्म्यमनुसन्धेयम् ॥

यथावा —

त्वद्दर्शनसंभ्रमतस्त्वद्वयिताकर्णवेष्टनं मध्ये ।
प्रतिमुञ्चति स्म तत्र व्यतिषक्तं नाथ तद्भवति
काश्ची ॥ १३६८ ॥

अत्रापि कर्णवेष्टनं तावदतिसूक्ष्मं, तदपि त्वद्दर्शनसंभ्रमव-
शात्त्वद्वयितया श्रियाऽवलम्बे निबद्धं सत्तत्र काश्चीतुल्यमभूदि-
त्युक्त्या अवलम्बस्यातितनुत्वं दर्शितम् । अत्र विभ्रमाख्यदृष्टङ्गार-
चेष्टाविशेषः ।

‘विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः’

इतिलक्षणात् । अयमलंकारो दीक्षितोपज्ञं, प्राचीनैरलक्षितत्वात् ॥

सूक्ष्मादाधारतस्सौक्ष्म्यमाधेयस्य च तद्भवेत् ॥

आधारसौक्ष्म्यादाधेयसौक्ष्म्यमप्यलंकार एव भवेत् इदं च प्रथमस्याधिकस्य प्रतिद्वन्द्वि, पूर्वं तु द्वितीयस्येति ध्येयम् ॥

यद्यप्ययं प्रभेदः कुवल्लयानन्दकारैरलक्षितः, तथाऽप्यधिक-
प्रतिद्वन्द्वितयाऽवश्यमेष्टव्य इत्यस्माभिर्लक्षितः, द्वंद्विभूतस्याधिक-
स्यापि द्विप्रकारत्वात् ॥

यथा —

तनुतरमुदरं देवकतनुजायाः परममावसद्ब्रह्म ।
सूक्ष्माच्च सूक्ष्मतरमिति साक्षाच्छ्रुतिमतनुतान्व-
र्थम् ॥ १३६९ ॥

‘सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति’ इति मुण्डकश्रुतिमित्यर्थः ।
अन्वर्थी अनुगुणाभिधेयाम् । अत्राधारभूतस्य देवकीजठरस्याणी-
यस्तया आधेयस्य तद्रभस्यस्य परब्रह्मणस्सौक्ष्म्यं निबद्धम् ॥

यथावा —

अणुमात्रे मम हृदये प्रणतस्य विलीन एष
परमात्मा । स्थानेऽयमणीयानिति जाने ज्याय-
स्त्वमर्थवादोऽस्य ॥ १३७० ॥

अयं परमात्मा अणीयानिति स्थाने जाने ‘एष म आत्माऽ-
न्तर्हृदयेऽणीयान्ब्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा, इति श्रुतेरणुतर इति युक्तं मन्ये । तर्हि ‘ज्यायान्
पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवः’ इति श्रुतेः का गतिरिति
चेत् अत्राह — ज्यायस्त्वमर्थवादोऽस्येति । अस्य परमात्मनो ज्याय-
स्त्वमर्थवादः प्रशंसामात्रं न तु वास्तवमिति भावः । अत्र सूक्ष्मात्
हृदयरूपादाधारादाधेयस्य परमात्मनस्सूक्ष्मतरत्वम् । इदं परमात्म-

नस्सर्वज्यायस्त्वयोगेऽपि तदयोगकथनरूपातिशयोक्तिसंकीर्णमिति विशेषः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे अलपालङ्कारसरश्चतुश्चत्वारिंशः.

अथान्योन्यालंकारसरः (४७)

विशेषाधानमन्योन्यमन्योन्यालंकृतिं विदुः ॥

द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यं नामालङ्कारः ॥
विशेषश्च गुणक्रियादिरूपः ॥

यथा—

करपद्मरागभूम्नाऽत्यरुणतरा कटकपद्मरागश्रीः।
तत्पद्मरागधाम्नाऽत्यरुणं करपद्ममखिलजननितव ॥

करपद्मयोः रागभूम्ना आरुण्यातिशयेन । तत्पद्मरागाणां कर-
कङ्कणकुरुविन्दानां धाम्ना महसा । अत्र करपद्माारुण्यातिशयकङ्कण-
कुरुविन्दारुण्ययोर्गुणयोरन्योन्यविशेषाधानम् ॥

यथावा—

उरसोऽन्तरिक्षमहसो मणेश्च फणिशयन तुलि-
तदिवसमणेः । अन्योन्यश्रीजननात्सामान्यं भूष्य-
भूषणत्वमभूत् ॥ १३७२ ॥

भूष्यभूषणत्वं अलंकार्यालंकारत्वं सामान्यं उभयसाधारणं
अभूत् ॥ अत्र भगवदुरसः कौस्तुभस्य च श्रीजननरूपाक्रिययो-
रन्योन्यं विशेषाधानम् । उपमोपस्कृतत्वं विशेषः ॥

इत्यलंकारमणिहारे अन्योन्यसरः पञ्चचत्वारिंशः.

अथ विशेषालंकारसरः (४६)

विशेषस्स्याद्विनाऽऽधारादाधेयं वर्ण्यते यदि ।

प्रख्याताधारमन्तरेणाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्वर्णनं विशेषालंकारः । अयं च द्विविधः—आधारान्तरगतत्वेनाधेयस्य वर्णनं निराधारत्वेन च ॥

तत्राद्या यथा—

क्षीणेऽस्तगेऽपि चन्द्रे सान्द्रा शौरे तनोति तज्ज्योत्स्ना । तव वदने दीव्यन्तीवरहितमिन्दीवरामोदम् ॥ १३७३ ॥

वरं हितं च इन्दीवराणां आमोदं सौरभम्, पक्षे दीव्यन्तीवरहितमित्यत्र दीव्यन्ती इवरहितामेति च्छेदः । इवरहितं इन्दीवरामोदं इन्दिरामोदमित्यर्थः । इन्दीवरामोदमित्यत्र दकारोत्तरवर्तिन ईकारस्य ह्रस्वे वर्णाद्वितयात्मकत्वेन उत्तरस्य इकारस्य लोपेऽपि पूर्वस्य इकारस्य सञ्ज्ञावेन तथा निष्पत्तेः ॥ यद्वा ईवरहितमित्येव च्छेदः, तथाच ईवरहितं इन्दीवरामोदं इन्द्रामोदमित्यर्थः । इन्दीवरामोदशब्दे दकारोत्तरवर्तिना ईकारेण सह वकारस्य लोपे अवशिष्टदकाररेफसंयोगेन तथा निष्पत्तेरिति भावः । भगवद्दीव्यवदनज्योत्स्नायास्त्रैलोक्यैश्वर्यावितरणेनेन्द्रामोदविधानं पुराणादिषु प्रसिद्धम् । भगवद्बदनश्रियः तदीयसितश्रियो वा ज्योत्स्नात्वेनाध्यवसानम् । अत्र चन्द्ररूपप्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तज्ज्योत्स्नारूपाधेयस्य भगवद्बदनलक्षणाधारान्तरगतत्वेन विशिष्टावस्थितिः ॥

यथावा

लीनेऽपि जलधिमध्ये भानौ निखिलं तदीय-
रुचिजालम् । कमलोल्लासं कलयति कमलाक्षोर-
स्थमणिगतं सततम् ॥ १३७४ ॥

कमलोल्लासं कमलानां विकासं कमलाया हर्षं च ॥ अत्रापि
भानुरुचिजालस्य प्रसिद्धाधाराभावेऽपि वर्णनीये कौस्तुभे वि-
शिष्टावस्थानमुक्तम् ॥

यद्यप्यत्रोदाहरणद्वयेऽपि ज्योत्स्नारविरुचिजालजातीये एव
वर्णनीययोज्योत्स्नारुचिजाले वर्ण्येते न तु ते एव । तथाऽपि
भेदेऽप्यभेद इत्यतिशयोक्तिबलादेकत्वाध्यवसायाददोषः । इन्दीव-
रामोदकमलोल्लासयोस्तु श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलकातिश-
योक्तिबलादेकत्वाध्यवसायः । न चैवमतिशयोक्तिरेव स्यादिति
वाच्यम् । तस्यास्सर्वालङ्कारप्राणप्रदतया अलङ्कारान्तरबाधनायो-
गात्, अन्यथा श्लिष्टपरंपरिताद्यनेकालङ्कारलोपप्रसङ्गात् । यथोक्तं
भामहेन—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारस्तथा विना ॥

इति । वक्रोक्तिः अतिशयोक्तिरित्यर्थः ॥

द्वितीयः प्रकारो यथा—

नयनरुचाऽवयवरुचाऽप्यगगनजलदाननभ्रत-
टितश्च । दिशिदिशि परिविकिरन्ती दिशति
फणीशाद्रिमणिवधूरमृतम् ॥ १३७५ ॥

अमृतं सलिलं निश्श्रेयसं च । अत्र गगनं विना अभ्राणां
अभ्राणि विना तटितां च निराधारतयैवावस्थानम् ॥

यथावा—

सह रघुवीरेण गतं तदाश्रितं यच्चराचरं नि-
खिलम् । तत्कीर्तेर्धाष्ट्यं कियदेका लोकान्निरा-
श्रया चरति ॥ १३७६ ॥

पूर्वं रूपकसङ्कीर्णम् । इदं शुद्धं समासोक्तिसङ्कीर्णं वा ॥

द्वितीयविशेषः

यत्रैकमेव युगपदनेकाधारसंश्रयम् ।

आधेयं वर्ण्यते सोऽपि विशेषः परिकीर्तितः ॥

यत्रैकमाधेयं परिच्छिन्नयत्किञ्चिदाधारस्थितमपि युगपद-
नेकाधारगतत्वेन वर्ण्यते स द्वितीयो विशेषप्रकारः । वक्ष्यमाण-
पर्यायव्यावृत्तये युगपदिति ॥

यथा—

शिरासे दिशां तत्त्वदृशां मनसि मुनीनां च
वचसि सुकवीनाम् । त्वयि सन्त एव सुगुणाः
पयसिजलोचन सदाऽपि विहरन्ते ॥ १३७७ ॥

यथावा—

श्रुतिमौलौ नतमौलौ प्रतिभाति च यद्वृषाद्वि-
वरमौलौ । तत्पादपद्मयुगलं मत्पापतर्तिं जगत्पते-
र्हरताम् ॥ १३७८ ॥

अत्रादिमे पद्ये भगवतः कल्याणगुणानां द्वितीये पादपद्मयु-
गलस्य च युगपदनेकाधारस्थितिः ॥

यथावा—

श्रितकनकविमानं यं वीक्षेऽहिगिरौ पुमांस-
ममुमेव । वेद्मि विधाभेदाद्रविविम्बे श्रितकनक-
धामानम् ॥ १३७९ ॥

यं अहिगिरौ श्रितकनकविमानं वीक्षे पश्यामि अमुमेव पुमांसं
परमपुरुषं रविविम्बे विधाभेदात् प्रकारभेदात् श्रितकनकधामानं
'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुष' इति श्रुतहिरण्यवर्णं वेद्मि
अयमेक एव परमपुरुष उभयत्र स्थित इति जानामि । शेषाद्रौ
जलदनीलवर्णत्वं रविविम्बे तु सुवर्णवर्णत्वमित्ययमेव विधाभेदः ।
पक्षे श्रितकनकविमानशब्दमेव विधाभेदात् विधा इति वर्णमात्रवै-
लक्षण्यात् श्रितकनकधामानं श्रितकनकधामशब्दं वेद्मीति चम-
त्कार एव पूर्वतो विशेषः ॥

तृतीयविशेषः

किञ्चित्कार्यारम्भमात्रादन्यत्कार्यं सुदुष्करम् ।
कृतं निबध्यते यत्र विशेषस्सोऽपि सम्मतः ॥

किञ्चित्कार्यमारम्भमाणस्यासंभाविताशक्यकार्यान्तरानिर्वर्तनं तृ-
तीयो विशेषप्रकारः । एवंच एतदन्यतमत्वं विशेषालंकारसा-
मान्यलक्षणमिति ध्येयम् ॥

यथा—

सोपानपथे ददता गोपालेनापि पादमहिशैले ।

उदलङ्घि साऽर्चिरादिकपदवी सहसाऽत्र कोनु सं-
दिग्धाम् ॥ १३८० ॥

अत्र शेषाद्रिसोपानप्रथमपर्वणि पदन्यसनरूपकिञ्चित्कार्यार-
म्भेणासंभाविताशक्यतमार्चिरादिमार्गोल्लङ्घनरूपकार्यान्तरानिर्वर्तनं
निबद्धम् ॥

यथावा—

मरुदशानवरधराधराशिरो हरे त्वं वतंसयासि
सततम् । जगदखिलं शेखरितं भगवन् भवतेति
भवति चित्रमिदम् ॥ १३८१ ॥

अत्र शेषगिरिमात्रावतंसनलक्षणकिञ्चित्कार्यारम्भेण दुष्क-
रतमाखिलजगच्छेखरवत्तानिष्पादनम् ॥

यथावा—

त्वामेकं विश्वम्भर विभ्राणो हृदि विभर्मि वि-
श्वमिदम् । ननु विश्वभरणानिपुणस्त्वं वाऽहं वा
विमृश्य वद तावत् ॥ १३८२ ॥

अत्रैकभगवद्भरः किञ्चित्कार्यारम्भेण दुष्करतमविश्वभरण-
कार्यान्तरकरणम् । विश्वंभरेति साभिप्रायविशेष्यविन्यासरूपप-
रिकराङ्कुरोदञ्चितवैभवमिति विशेषः ॥

यथावा—

अतिसुरभिगन्धमादनमतिवेलं रत्नसानुमहिशै-
लम् । सृजतेह चित्रकूटं बहवश्शैलाः कृताः क्षि-
तौ विधिना ॥ १३८३ ॥

अत्यन्तं सुरभिणां चम्पककुसुमानां गन्धेन मादनं जन-
मानसविकारोत्पादकम् । पक्षे अतिसुरभि अतिमात्रमनोज्ञं गन्धमा-
दनं तन्नामानं गिरिम् । रत्नानि सानुषु यस्येति तं रत्नसानुम् ।
पक्षे सुमेरुम् । चित्राणि विस्मयावहानि कूटानि शिखराणि यस्य
तत्, चित्रकूटनामगिरिं च । ईदृशमहिशैलं सृजता विधिना
क्षितौ बहवश्शैलाः कृताः सृष्टाः ॥

यथावा—

सुखपवनसर्वतोमुखशुचिविपुलं फणधराचलं
सृजता । अन्यानि पद्मजनुषा युगपद्भूतानि ससृ-
जिरे पञ्च ॥ १३८४ ॥

खं नभः, पवनः, सर्वतोमुखं सलिलं, शुचिः अग्निः, विपुला
भूश्च एतेषां समाहारः, तत् शोभनं यस्य तत् सुखपवनसर्वतोमुख-
शुचिविपुलम् । पक्षे सुखं पान्ति रक्षन्तीति सुखपानि सुखावहानि
वनानि काननानि यस्मिन् सः, सर्वतोमुखः विश्वतश्शिखरवान्,
शुचिः शुद्धः, विपुलः विशालश्चेति विशेषणानां कर्मधारयः । ईदृशं
फणधराचलं सृजता । अन्यत्सुगमम् ॥ अत्र विलक्षणानां भूतानां
युगपत्सृष्टेश्चैतः क्रमो न विवक्षितः ॥

यथावा—

महितमहारम्भाढ्यां बहुशोभाभृत्कृतस्थलां सृ-
जता । अहिशैलधरां धात्रा विहिताऽनेकाप्सर-
स्सृष्टिः ॥ १६८५ ॥

महिताः महानां आरम्भाः तैः आढ्यां संपन्नाम् । पक्षे महिता
पूजिता महती रम्भा तन्नामा अप्सराः तथा आढ्याम् । बहुशः

भाभृन्ति कृतानि स्थलानि यस्यास्ताम् । पक्षे बहुशोभां विभर्तीति
 बहुशोभाभृत् कृतस्थला नामाप्सराः यस्यां सेति । अहिशैलधरां
 सृजता धात्रा अनेकासां अप्सरसां स्वर्वेश्यानां सृष्टिः, पक्षे अनेकेषां
 अप्सरसां जलाशयानां सृष्टिः विहितेति ॥ अत्र 'अतिसुरभि-
 गन्धमादनम्' इत्याद्युदाहरणत्रये शेषाद्रिसृष्टिरूपकिञ्चित्कार्यार-
 म्भेण नानाविधशैलादिसर्जनरूपदुष्करतरकार्यान्तरनिष्पादनं श्ले-
 षोत्तम्भितं निबद्धम् ॥ मध्यपद्ये रत्नावली चेति विशेषः ॥

इत्यलंकारमणिहारे विशेषालंकारसरः षट्चत्वारिंशः.

अथ व्याघातालंकारसरः. (४७)

तत्कार्यसाधनं वस्तु तद्विरुद्धस्य साधनम् ।

क्रियते चेत्तदाख्यातो व्याघातोऽसावलंकृतिः ॥

यद्वस्तु यत्कार्यसाधनतया जगति विज्ञातं तद्वस्तु केन-
 चित्तद्विरुद्धकार्यसाधनं क्रियते चेत् स निष्पादितकार्यविघातः
 कत्वाद्यव्याघातो नामालंकारः ॥ यद्वा—यद्वस्तु यत्साधनतया
 केनचिदुपात्तं तद्वस्तु अन्येन तत्प्रतिस्पर्धिना तद्विरुद्धसाधनं
 क्रियते चेत् सोऽपि व्याघात इति द्विप्रकारोऽयम् ॥

तत्राद्यः प्रकारो यथा—

महतापत्प्रभवरजोविभवेनाक्षोभि येन ज-

गदेतत् । तेनैव वृषगिरीन्दो तस्मै प्रददास्यमन्द-
मानन्दम् ॥ १३८६ ॥

महता येन आपदां प्रभवः जन्मस्थानं यो रजोविभवः
रजोगुणभूमा तेन एतत् जगत् अक्षोभिः, तेनैव उक्तरजोगुणवि-
भवेनैवेत्यर्थः । पक्षे पत्प्रभवेति छेदः प्रभवतीति प्रभवं, पदः
चरणात् प्रभवं यद्रजः तद्विभवेन स्वकीयचरणपरागमहिम्नेत्यर्थः ।
अमन्दमानन्दं प्रददासि ॥ अत्र दुःखसाधनत्वेन प्रसिद्धस्याप-
त्प्रभवरजोविभवस्य श्लेषमाहिम्ना चरणरजोविभवाभेदाध्यवसि-
तस्य भगवता आनन्दसाधनताविधानाल्लक्षणसङ्गातेः ॥

यथावा—

त्वदनभिमुखतायां प्रागमृताय्यन्ते स्म देव ये
भोगाः । त्वदभिमुखतादशायां गरळाय्यन्ते त एव
ननु मनुजैः ॥ १३८७ ॥

अत्र सुखसाधनत्वेन प्रसिद्धानां विषयोपभोगानां दुःख-
साधनतानिबन्धनं पूर्वोक्तविपरीतमाश्लिष्टमुपमासंकीर्णं चेति
विशेषः ॥

द्वितीयः प्रकारो यथा—

भोगिक्षमाभृदधीश्वरनिषेवणैर्यैर्बुधा मुमुक्षन्ते ।
तैरेव सदाऽभ्यस्तैरबुधास्सर्वेऽनिशं बुभुक्षन्ते ॥ ८८ ॥

बुधाः तत्त्वविदः यैः भोगिक्षमाभृदधीश्वरस्य श्रीशेषादि-
नेतुः भगवतः निषेवणैः मुमुक्षन्ते संसारबन्धान्मोक्तुमिच्छन्ति,

अबुधाः अतत्त्वविदः तैरेव भोगिक्षमाभृदधीश्वरानिषेवणैरेव भोगैकप्रवणा ये क्षमाभृदधीश्वराः भूपालश्रेष्ठाः तेषां निषेवणैरेवेति वस्तुस्थितिः । बुभुक्षन्ते सांसारिकभोगाननुभवितुमिच्छन्ति ॥ अत्र मोक्षसाधनत्वेन बुधैरुपात्तानां भोगिक्षमाभृदधीश्वरानिषेवणानां तत्प्रतिस्पर्धिभिरबुधैस्तद्विरुद्धभोगसाधनीकरणं भोगिक्षमाभृदित्यादिशब्दोपात्तार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयजीवातुकमित्यवधेयम् ॥

यथावा—

पद्माक्ष पुरमरीणां येनाधाक्षीस्सुदर्शनेन त्वम् ।
तेनैव पुरोऽरीणां संपदमावहति तव सरो-
जाक्षी ॥ १३८९ ॥

हे पद्माक्ष! अरीणां पौण्ड्रकादीनां वैरिणां पुरं वारणास्यादिकं नगरं येन सुदर्शनेन चक्रेण त्वं अधाक्षीः दहासि स्म, तेनैव सुदर्शनेनैव तव सरोजाक्षी लक्ष्मीः अरीणां वैरिणां पुरः पुरस्य संपदं आवहतीति विरोधः । परिहारस्तु तेन सुदर्शनेनैव शोभनेनालोकेनैव पुरः स्वदर्शनात्पूर्वमेवेत्यतिशयोक्तिः । अश्रितानमिति शेषः । अरीणां अप्रस्रुतां अक्षीणामिति यावत् । 'रिङ् प्रस्त्रेयण' दैवादिकादस्मात्कर्तरि क्तः । अस्य स्वादित्वेन 'स्वादय ओदितः' इत्यादित्वे 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । 'स्यन्नं रीणं स्रुतं स्रुतम्' इत्यमरः । संपदं श्रियं आवहतीति ॥ अत्र भगवता अरिपुरदहने साधनतया स्वकृतस्य सुदर्शनस्य एतत्प्रतिद्वन्द्विन्या श्रिया तद्विरुद्धसंपत्तिदानसाधनीकरणं श्लेषमूलातिशयेन निबद्धम् ॥

यथावा

असमविलोकनधाम्ना प्रद्युम्नं पुष्यति स्म
पुरवैरी । तेनैव वृषाद्रिपतिः प्रद्युम्नं पुष्यतीह मु-
रवैरी ॥ १३९० ॥

पुरवैरी रुद्रः असमस्य विषमस्य तृतीयस्येत्यर्थः, विलो-
कनस्य विलोचनस्य धाम्ना तेजसा अग्निनेति यावत् । प्रद्युम्नं
स्मरं पुष्यति स्म अधाक्षीत् । 'पुष दाहे' दैवादिकः । वृषाद्रि-
पतिः तेनैव असमविलोचनधाम्नैव असमेन असदृशेन विलोचन-
धाम्ना नयनत्विषा कटाक्षेणेति यावत्, इति वस्तुस्थितिः । प्रद्युम्नं
स्मरं प्रकृष्टं हिरण्यं विभवमित्यर्थः । 'हिरण्यं द्राविणं युष्मन्'
इत्यमरः । पुष्यति पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' दैवादिकः । आश्रिता-
नामिति शेषः ॥ अत्र प्रद्युम्नप्लोषणे पुरवैरिणा साधनीकृतस्या-
समावलोकनधाम्न एव तत्प्रतिद्वन्दिना मुरवैरिणा तत्प्लोषणसा-
धनीकरणम् । अन्यत्प्राग्वत् ॥

द्वितीयव्याघातः.

पराभिमतकार्यस्य विरुद्धा केन चित्क्रिया ।
सौकर्यतो निबद्धा चेद्व्याघातस्सोऽपि कथ्यते ॥

कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्संभाव्यमानादर्थान्न्येन
सुकरतया कार्यविरोधिनी क्रिया समर्थ्यते चेत्सोऽपि व्याघातः ।
कार्यविरोधिक्रियायां सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यम् ॥
यथा—

मूढ इति यद्युपेक्षा तत एव हरेऽस्तु मय्यनु-

जिघृक्षा । हन्त स्त्रियोऽनुकम्प्या दीना मूढाश्च
जन्तवो हि सताम् ॥ १३११ ॥

हे हरे ! । अत्र भगवता उपेक्षायां यन्मूढत्वं कारणत्वेन संभावितं तत् प्रत्युत तद्विरुद्धानुजिघृक्षाया एव कारणतया 'स्त्रियोऽनुकम्प्यास्साधूनां दाना मूढाश्च जन्तवः' इति प्रमाणार्थमुपन्यस्य तद्युक्ततां स्थापयता कविना समर्थ्यत इत्ययं द्वितीयो व्याघातः ॥

यथावा

मूर्ख इति यदि जहासि त्वं मामनुरुन्तस्व
नाथ तत एव । रक्षन्ति हि वशयन्तो मूर्खं छन्दानुरोधतः प्राज्ञाः ॥ १३१२ ॥

अत्रापि पूर्ववदेव भगवता भक्तस्य परित्यागे यन्मूर्खत्वं कारणतया संभावितं तत् प्रत्युत तद्विरुद्धानुवर्तनस्यैव कारणतया 'मूर्खं छन्दानुरोधेन' इति नीतिप्रदर्शनेन तदौचित्यं स्थापयता कविना समर्थ्यते ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे व्याघातालङ्कारसरस्सप्तचत्वारिंशः.

एवं श्लेषातिशयोक्त्याद्युपायोन्मिषितेन किञ्चिदंशाभेदाध्यवसानेनामुख एव प्रादुर्भावितो यो विरोधो विच्छिन्तिमात्रात्मा क्षणप्रभावदनुवर्तमानस्तन्मूलका विरोधाभासादयो व्याघातान्ता निरूपिता अलङ्काराः । ते च नानारूपं वैचित्र्यं भजन्तो विरोधाभासस्यैव प्रभेदाः, न तु ततोऽतिरिक्ताः काञ्चनस्यैव कङ्कणादय इत्येके । रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमाभेदत्वापत्ते-

भूयसी स्याद्वैयग्रीति परस्परच्छायामात्रानुसारिणो भिन्नाविच्छि-
त्तयो भिन्ना एवेत्यपरे ॥

अथ शृङ्खलालंकाराः.

यद्युत्तरोत्तरस्य स्यात्पूर्वपूर्वानुबन्धिता ।

अर्थेषु पङ्क्तिबद्धेषु व्यत्ययो वाऽपि शृङ्खला ॥

पङ्क्तिरूपेण निबद्धेष्वर्थेषु उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वस्मिन् वा
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन् वा संसृष्टत्वं शृङ्खला । तच्च कार्य-
कारणत्वविशेषणविशेष्यत्वादिनानारूपम् । इयं च न स्वतन्त्रोऽ-
लंकारः, वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् । न ह्यनया विना तेषां
विविक्तोऽस्ति विषयः । यथाहि रूपकादिष्वनुप्राणयितृतया
वर्तमानोऽप्यभेदांशस्समानधर्मांशो वा न पृथगलंकारः, एवं
प्रकृतेऽपीत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते, सावयवादिभेदैः रूपकस्य,
पूर्णालुमादिभेदैरुपमायाश्च गतार्थत्वात्स्वतन्त्रालंकारता न स्यात् ।
तस्माच्छृङ्खलाया एव कारणमालादयो भेदा इति । मतयोर-
नयोस्तत्त्वमुपरिष्टाद्विवेचयिष्यामः ॥

अथ कारणमालासरः. (४८)

पूर्वपूर्वैर्वस्तुभिस्स्यादुत्तरोत्तरकारणैः ।

गुम्भः कारणमालैषा वैपरीत्येऽपि चेष्ट्यते ॥

उत्तरोत्तरकारणभूतैः पूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतैरुत्तरोत्तरैर्वा
वस्तुभिर्गुम्भने सैव शृङ्खलाकारणमालालंकारो भवति । तत्र

पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं कार्यमिति प्राथमिकी । पूर्वं पूर्वं
कार्यं परं परं कारणमिति द्वैतीयिकी ॥

तत्र प्राथमिकी यथा -

भक्त्या त्वद्भिरिगमनं त्वद्भिरिगमनेन तव तु
निध्यानम् । त्वन्निध्यानेन विभो पूर्णनिन्दार्णवा-
न्तराप्लवनम् ॥ १३९३ ॥

निध्यानं दर्शनम् । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोके-
क्षणम्' इत्यमरः ॥ अत्र भक्त्यादीनां पूर्वपूर्वेषां शेषाद्विगमना-
द्युत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वं निबद्धम् ॥

यथावा -

अन्नात्खलु भूतानां प्राणाः प्राणैर्मनोऽथ मन-
सश्च । विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्म भासनं दधते ॥

अन्नात् भूतानां प्राणाः भासनं प्रकाशं दधते विभ्रति ।
जौहोत्यादिकस्य धाजो लङ्प्रथमपुरुषबहुवचनम् । प्राणैः मनः
भासनं दधते धत्ते । मौढादिकस्य दधतेर्लङ्प्रथमपुरुषैकवच-
नम् । एवमग्रेऽपि । अन्नाप्यन्नादीनां पूर्वपूर्वेषां प्राणायुत्तरोत्तरं
प्रति कारणता गुम्भिता । इयं च 'अन्नात्प्राणा भवन्ति भूतानां
प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः' इति
तैत्तिरीयकश्रुत्यर्थानुसारिणीति विशेषः । अलंकाराणां श्रुतिमूल-
ताख्यापनायेदमुदाहरणम् । अन्नात् प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणा वा
भवन्ति । श्रवणानुकूलेन्द्रियप्राणसौष्ठवं जायते इत्यर्थः । मनः
मननं, विज्ञानं दर्शनसमानाकारं ज्ञानं, आनन्दः आनन्दमयं ब्रह्म
परब्रह्म भवति भासते । प्राणसौष्ठवमूलकश्रवणादिपरंपरयोत्प-
न्नान्निदिध्यसनादानन्दरूपं परं ब्रह्म प्राप्यत इति श्रुतेरर्थः ॥

यथावा —

आहारस्य विशुद्ध्या शुद्धिस्सत्त्वस्य सत्त्वशु-
द्धौ ते। भवति ध्रुवाऽच्युत स्मृतिरखिलग्रन्थिप्रमो-
क्षणं तस्याः ॥ १३९५ ॥

अत्र 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इति श्रुत्यनुविधानेन पूर्व-
पूर्वस्याहारशुद्ध्यादेरुत्तरोत्तरसत्त्वशुद्ध्यादिकं प्रति कारणता
निबद्धा पूर्ववदेव ॥ आहारशुद्धौ सात्त्विकाहारसेवायां सत्यां
सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य शुद्धिः । तस्यां च सत्यां ध्रुवा स्मृतिः
दर्शनसमानाकारा स्मृतिर्भवति । तस्यां सत्यां सर्वग्रन्थीनां
दुर्मोचतया ग्रन्थिशब्दवाच्यानामविद्यारागादीनां विप्रमोक्षो भ-
वति इति श्रुतेरर्थः ॥

यथावा —

इन्द्रियविजयो मनसस्थेष्ठा तस्माच्च कर्म-
योगगतिः । ज्ञानं तस्मात्तस्माद्भक्तिर्भवति ततो
भवेन्मुक्तिः ॥ १३९६ ॥

इयं कार्योपक्रमा । पूर्वास्तु कारणोपक्रमा इति विशेषः ॥

द्वितीया यथा —

भवविषदस्तत्र पदयुगनवपङ्कजशरणवरणवै-
धुर्यात् । तदनेकादिविवेकात्सोऽप्यच्युत सत्समाग-
मालाभात् ॥ १३९७ ॥

अत्र भवविपदादिपूर्वपूर्वं प्रति उत्तरोत्तरशरणवरणवैधुर्या-
दीनां कारणत्वं ग्रथितम् ॥

यथावा—

श्रेयोहेतुर्विभवो विभवस्य निबन्धनं रमापा-
पाङ्गः । तत्कारणं च भजनं भजननिदानं च
पूर्वपुण्यश्रीः ॥ १३९८ ॥

पूर्वोदाहरणे विभक्त्या कारणत्वबोधनं, इह तु हेत्वादि-
शब्दैरेवेति विशेषः ॥

यथावा—

गुरुकृपया हरिचरणप्रपदनमेषा च सत्त्वगुण-
पूर्त्या । सा च भगवत्कटाक्षात्स भवति यादृच्छि-
कादिसुकृतवशात् ॥ १३९९ ॥

एषा गुरुकृपा ॥ इहादौ कारणोपक्रमः पूर्वत्र कार्योपक्रम
इति वैलक्षण्यम् । इह च यद्यादौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तदा
पुनः तत्कस्यचित्कारणं तदपि कस्यचिदिति, तस्य कारणं
तस्यापि कारणमिति वा कारणमाला युक्ता । यदा तु कार्योक्ति-
रादावुपक्रम्यते तदा तत्कस्यचित्कार्यं तदपि कस्यचिदिति,
तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति वा युक्ता । सर्वथैव यः कार्य-
कारणत्वोपस्थापकशब्द आदौ प्रयुक्तस्स एव निर्वाहः । एवं-
क्रमेण निबन्धनमाकाङ्क्षानुरूपत्वाद्रमणीयम् । अन्यथा तु भग्नक-
र्म स्यादिति ध्येयम् । यथा प्राचीनानां पद्यं—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥

अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रिय-
त्वस्यापि किं कारणमिति विनयः कस्य कारणमिति वा आ-
काङ्क्षोदेति, कारणस्यैव स्मृतिवशात्पूर्वमुपस्थितेः । कारणं तु
ज्ञातं कार्यं पुनरस्य किमिति क्वचिदाकाङ्क्षा तु कार्यत्वकारण-
त्वयोस्संबन्धिपदार्थत्वात्कारणश्रवणोत्तरमेकसंबन्धिज्ञानाश्रितिका-
र्यत्वोपस्थित्या संगमनीया, न त्वसौ सार्वत्रिकी, एवंच विनयः
कस्य कारणमित्याकाङ्क्षायाः गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यत इति
वाक्यं यद्यपि फलतः परिपूरकं भवति । तथाऽपि न साक्षादि-
त्यहृदयङ्गमेव । तथा गुणप्रकर्षात्किमवाप्यत इत्याकाङ्क्षायां
गुणाधिके पुंसीति च । अत्र च कथितपदत्वं न दोषः, प्रत्युत
पदान्तरेण तस्यार्थस्योक्तौ रूपान्तरेण स्थितस्य नटस्येव प्रत्य-
भिज्ञाप्रतिरोधकत्वाद्विवाहितार्थसिद्धेरकुण्ठितत्वविरहाद्दोषस्स्यात् ।
शब्दादुपस्थितेऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिव शब्दोऽपि विशेषणतया
भासते । तथाचोक्तम्—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमाहते ।

इति । तत्तच्छब्दस्य विशिष्टस्यार्थस्वरूपेणाभिज्ञोऽपि विलक्षणः
प्रतीयत इति न कथितपदत्वदोष इति वदन्ति । विस्तरस्त्व-
न्यत्र द्रष्टव्यः ॥

इत्यलंकारमणिहारं कारणमालासरोऽष्टचत्वारिंशः.

अथैकावलीसरः. (४९)

उत्तरस्योत्तरस्य स्यात्पूर्वं पूर्वं विशेषणम् ।
विशेष्यं वा यदा प्राहुरिमामेकावलीं तदा ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रति विशेषणतया विशेष्यतया वा गु-
म्भने सैव शृङ्खलैकावलीत्युच्यते । इयमेव गृहीतमुक्तरी-
त्याऽर्थश्रेणिरित्युच्यते । गृहीतं च तन्मुक्तं च गृहीतमुक्तं तस्य
रीतिः पङ्क्तिः तया गृहीतमुक्तरीत्या । अभेदे तृतीया । ततश्च
गृहीतमुक्तपङ्क्तिरेकावलीति तदर्थः ॥

तत्राद्या यथा—

भुजगगिरिर्हरिवसतिर्हरिरम्बुधिजाविहारमणि-
शिखरी । अम्बुधिजाऽऽश्रितविभवानुदञ्चयति ते
वतंसयन्ति भुवम् ॥ १४०० ॥

अत्रोत्तरोत्तरस्य हर्यादेः पूर्वपूर्वभुजगगिर्यादिविशेषणभावः ।
इयं चोत्तरोत्तरविशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वाभ्यां द्विविधा ।
यदाहुः—

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परंपरम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥

इति । यत्र यथापूर्वं पूर्वपूर्वस्य परं परं उत्तरोत्तरं विशे-
षणतया स्थाप्यते विधीयते अपोह्यते निषिध्यते वा तत्रैका-
वलीति तदर्थः ॥

यथा—

स बुधो यस्तु विवेकी स विवेको यस्तु तत्त्व-

संमर्शः । तत्तत्त्वं यत्परमं तत्परमं ब्रह्म भाति
यत्सरमम् ॥ १४०१ ॥

अत्रोत्तरोत्तरविवेकादिविशेषणानां पूर्वपूर्वबुधादिविशेष्य-
स्थापकत्वम् ॥

न स मनुजो योऽविद्वान्न स विद्वान्यो न वेद
तद्ब्रह्म । न ब्रह्म तद्दृषाद्रौ यन्न परिरमेद्रमावशो-
रस्कम् ॥ १४०२ ॥

अत्र पूर्वपूर्वस्य मनुजादेर्विशेष्यस्य उत्तरोत्तरमविद्वदादि-
विशेषणमपोहकम् । यद्यपि स्थापकेऽप्यपोहकत्वं गम्यते यो न
विवेकी न स बुध इत्यादि, तथाऽपोहकेऽपि स्थापकत्वं यो
विद्वान्न स मनुज इत्यादि, तथाऽपि नोपात्तं तदित्यदोषः ॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति विशेषणतया गुम्भनं द्वितीय
प्रकारः ।

स यथा—

त्वद्विभवज्ञो भीष्मस्तज्जननी जगदिदं पवित्रय-
ति । तद्वयिते त्वं शयितो गुणास्तवाच्युत नृणां
प्रियंकरणाः ॥ १४०३ ॥

यथावा—

लक्ष्म्या विभाति भगवांस्तनाहिगिरिश्च भवति
शेखरितः । तेन द्रमिडा रम्यास्तैरेतद्भूषितं भरत-
खण्डम् ॥ १४०४ ॥

द्रुमिडानां निवासो जनपदः द्रुमिडाः । 'सोऽस्य निवासः'
इत्यणो 'जनपदे लुप्' इति लुपि युक्तवल्लिङ्गवचने ॥ अत्राद्ये
पूर्वपूर्वस्य भीष्मादेरुत्तरोत्तरगङ्गादिकं प्रति विशेषणभावः ।
द्वितीये लक्ष्म्यादेर्भगवदादिकं प्रतीति ध्येयम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे एकावलीसर एकोनपञ्चाशः.

अत्रेदमवधेयम्—अस्मिन्धैकावल्या द्वितीयभेदे पूर्वपूर्वैः
परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपस्स्यात् तदा अयमेव
मालादीपकतया व्ययहियते प्राचीनैः । यथाच लक्षितं तैः—

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

इति । आद्यं दीपकमित्यर्थः । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते ।
दीपकशब्देन दीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्थं सर्वोपकारक-
मुच्यते । तेनैकदेशस्थसर्वोपकारकक्रियादिशालिनी शृङ्खलेति
पदद्वयार्थः । एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणा-
दीपकविशेषोऽयमिति न भ्रमितव्यं, तस्य सादृश्यगर्भताया-
स्सकलालंकारिकसंप्रतिपन्नत्वात् । इह च शृङ्खलावयवानां पदा-
नां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाच्योयुक्तिं श्रद्ध-
धेमहि, तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्चेत्याहुः ॥ वस्तुतन्तु—
एकस्यैव धर्मस्य वाक्यान्तरेष्वप्यन्वयमात्रेण दीपकसादृश्या-
दीपकमित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणरीत्या विच्छित्तिविशेषसद्भावा-
न्मालादीपकस्य पृथगलंकारतैव युक्ता । अन्यथा शृङ्खलारूपा-
लंकारभेदानां कारणमालादीनामपि यत्किञ्चिद्विच्छित्तिविशेषशा-
लितया पृथगलंकारताभ्युपगमोऽप्ययुक्त एव स्यादिति परे ।
अत एव सर्वस्वकृताऽप्यस्मिन्नेव प्रकरणे अयमलंकारः पृथगल-
क्षितः 'पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम्' इति ।

यद्यपि प्राचीनैरेतद्दीपनमात्रानुगुण्याद्दीपकानन्तरं लक्षितम् ।
गृह्णामूलत्वेन विशिष्टमस्य चास्तुत्वमित्यस्मिन्नेव प्रकरणे लक्षितं
सर्वस्वकुवलयानन्दकारादिभिरिति ॥

अथ मालादीपकसरः. (५०)

मालादीपकमेतत्स्याद्दीपकैकावलीयुतेः ॥

युतेः योगात् । एकधर्मान्वयस्य गृहीतमुक्तरीतिश्च मेळ-
नात् मालादीपकं नामालंकारः । एकस्यैव धर्मस्य वाक्यान्त-
रेष्वप्यन्वयमात्रेण दीपकसादृश्याद्दीपकं, न तु प्रागुक्तदीपकालं-
कारः, प्रकृताप्रकृतानामौपम्यस्य गम्यतायामेव तदवतारात् ॥

यथा—

हारः कौस्तुभमणिना सोऽपि भवद्वक्षसा तद-
पि लक्ष्म्या । साऽपि भवता भवानपि सौशी-
ल्याद्यैर्गुणैरुपस्क्रियते ॥ १४०५ ॥

उपस्क्रियते अलंक्रियते । उपपूर्वकात्कुजः कर्मणि लट् ।
'उपात्प्रतियत्न' इत्यादिना प्रतियत्नार्थे कृञस्सुट् । प्रतियत्नो
गुणाधानम् । अत्र उपस्क्रियत इत्येकमेव पदं हारः कौस्तुभ-
मणिना उपस्क्रियते सोऽपि भवद्वक्षसा उपस्क्रियत इत्येवं सर्व-
वाक्यान्वयीति दीपकसादृश्याद्दीपकम् । गृहीतमुक्तरीतिसद्भा-
वादेकावलीति दीपकैकावलीयोगः ॥

यथावा—

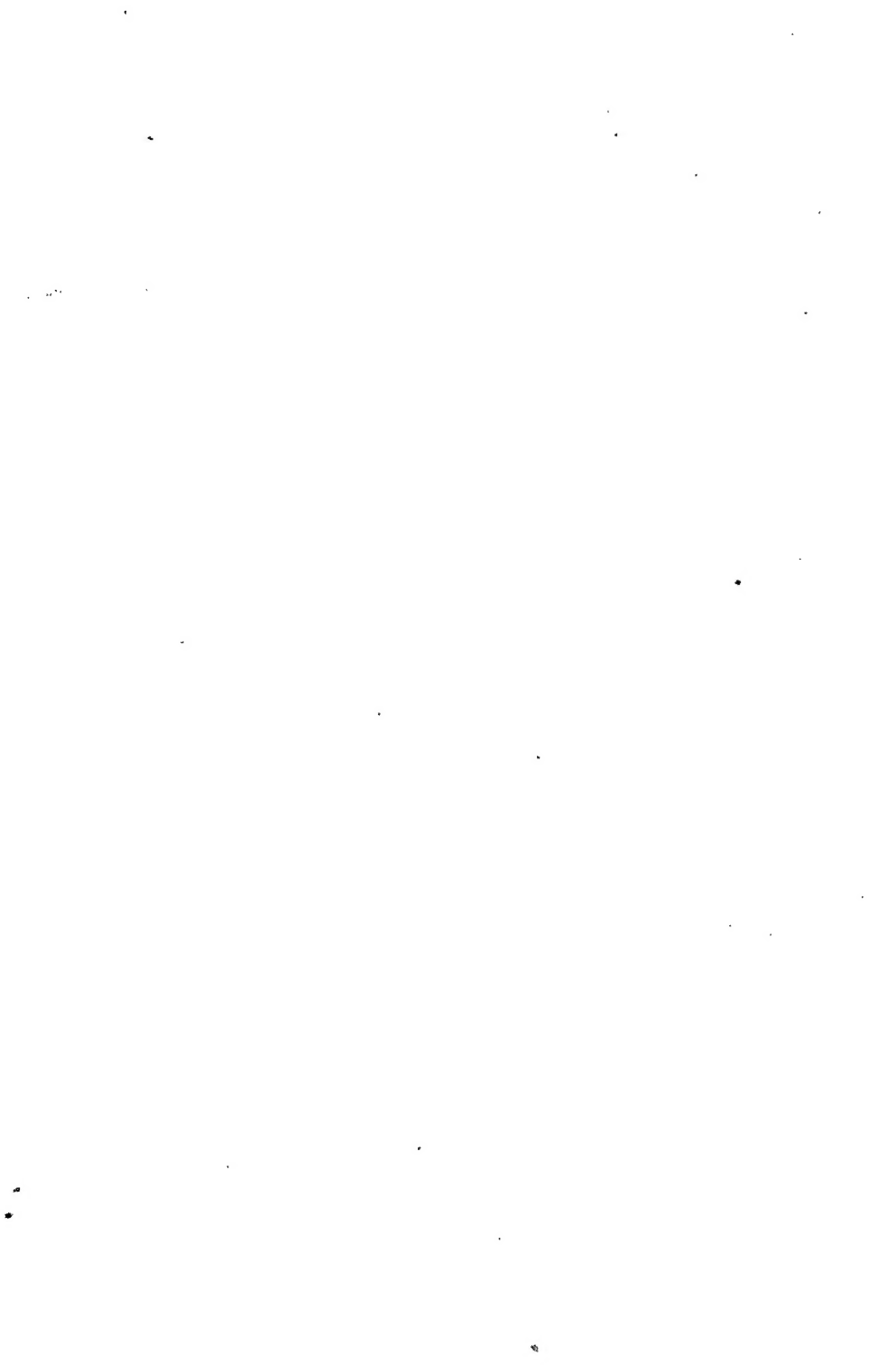
रुद्राश्रिता दिविषदो रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितो भ-
गवन् । ब्रह्मा त्वामाश्रित इह न त्वं श्रयसे क-
दाचिदपि कमपि ॥ १४०६ ॥

इदमावृत्तिदीपकैकावलीयोगलक्षणं मालादीपकमिति पूर्वो-
दाहरणाद्विशेषः । अत्र—

रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः ॥

इति महाभारतीयभगवद्भवचनार्थोऽनुसंहितः ॥

इत्यलंकारमणिहारे मालादीपकसरः पञ्चाशः

D.G.A. 80.
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa4A/Sri-8094

Author— Sri Arishna Brahmatantra
Parakālaswāmin

Title— Alankāra-Manihāra. Pt.2.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

✓ See Vol I

